

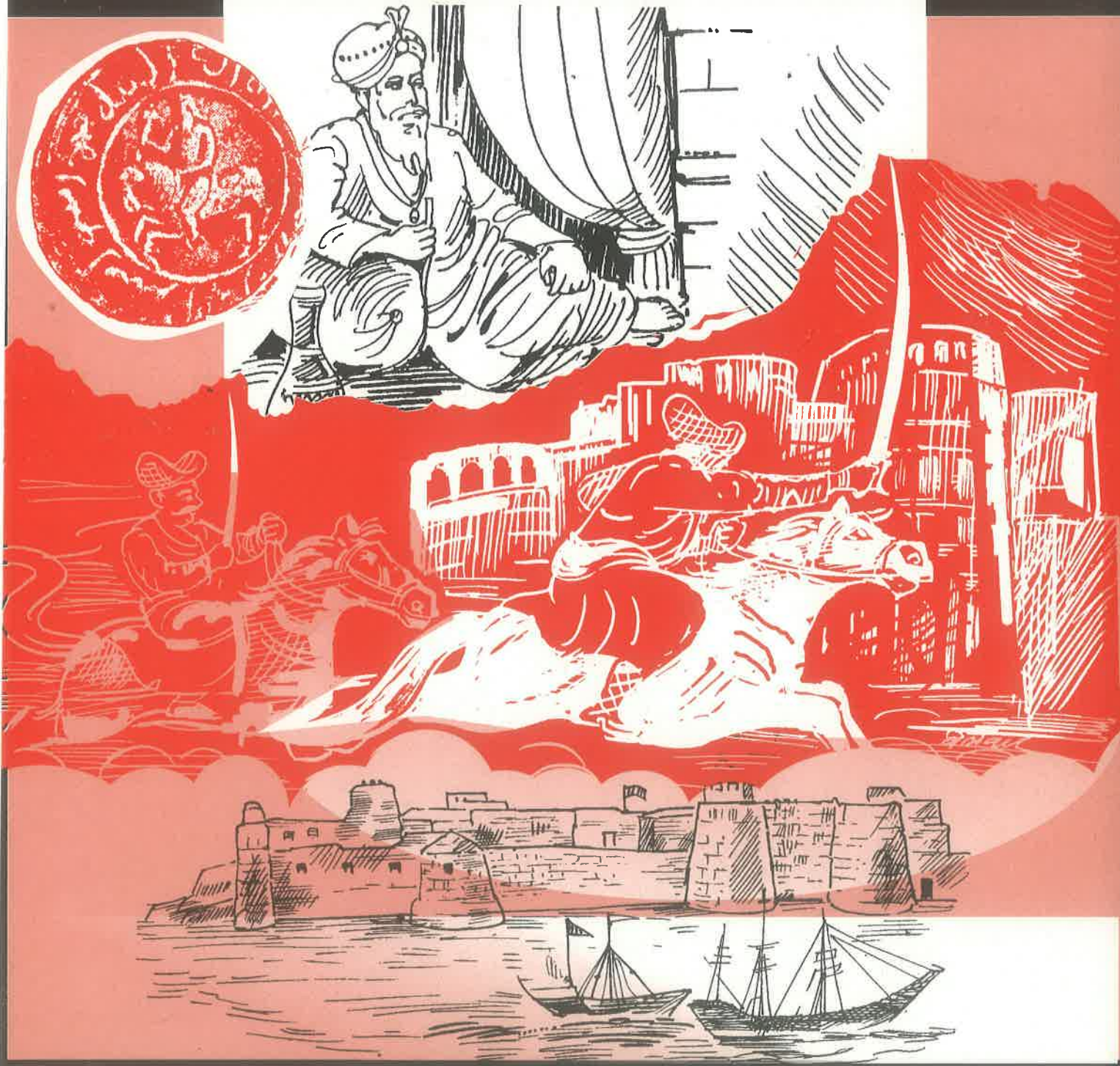

ज्ञानगंगा घरोघरी

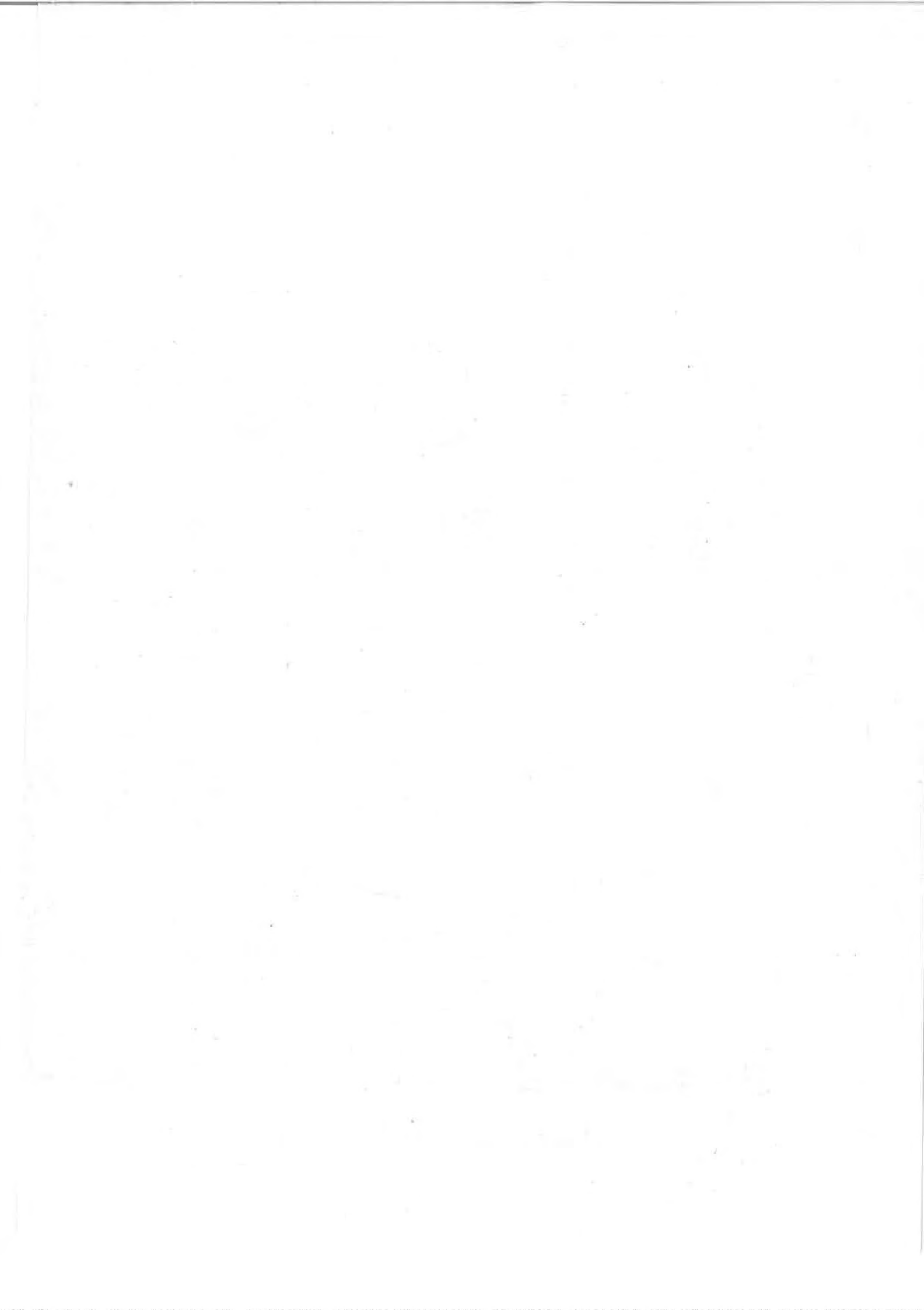
यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

HIS 281

मध्ययुगीन भारत
(इ. स. १२०६ ते १८५७)

३ . वसाहतवादाचा पूर्वरंग

ज्ञानगंगा यरोचरी

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

HIS 281

मध्ययुगीन भारत
(इ.स. १२०६ ते १८५७)

पुस्तक तिसरे

वसाहतवादाचा पूर्वरंग

लेखक : प्रा. डॉ. सौ.सरल धारणकर

घटक १ : युरोपियनांचे आगमन व वसाहतवादाची पार्श्वभूमी (१७५७ पर्यंत)	१
घटक २ : ब्रिटिश सत्तेची स्थापना व वसाहतवादाचा विकास	११
घटक ३ : ब्रिटिशकालीन प्रबोधनाचा उदय	२४
घटक ४ : वसाहतवादाचे स्वरूप व परिणाम	३७

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

कुलगुरु : डॉ. आर. कृष्णकुमार

तज्ज्ञ सल्लागार समिती

डॉ. हरिभाऊ अ. फडके,
प्राध्यापक, (निवृत्त)
कुरुक्षेत्र विद्यापीठ, कुरुक्षेत्र

प्रा. डॉ. सी. सरल प्रकाश धारणकर
इतिहास विभाग, एच. पी. टी.
कॉलेज, नासिक

प्रा. उमेश नगाडे
इतिहास विभाग, डॉ. बानासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रा. डॉ. शांता कोठेकर
इतिहास विभाग,
नागपूर विद्यापीठ

प्रा. र. ना. गायधनी
इतिहास विभाग प्रमुख (सेवानिवृत्त)
स. प. महाविद्यालय, पुणे.

प्रा. डॉ. राजा दीक्षित
इतिहास विभाग, पुणे विद्यापीठ
गणेश खिंड, पुणे.

प्रा. डॉ. प्रभाकर देव
'रघुकुल' ६२, अ, गणेश नगर
नांदेड

प्रा. डॉ. ज. वि. नाईक
इतिहास विभाग प्रमुख (सेवानिवृत्त)
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रा. डॉ. सुहास म. राजदेकर
उपप्राचार्य व इतिहास विभाग प्रमुख
बिटको महाविद्यालय, नाशिकरोड

प्रा. डॉ. ना. गो. भवरे
इतिहास विभाग प्रमुख (सेवानिवृत्त)
डॉ. बानासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ
औरंगाबाद

प्रा. डॉ. अरुण भोसले
इतिहास विभाग, शिवाजी विद्यापीठ
कोल्हापूर

प्रा. डॉ. रा. शं. मोरवंचीकर
इतिहास विभाग प्रमुख (सेवानिवृत्त)
डॉ. बानासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद

मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा परिषद

डॉ. रमेश वरखेडे (अध्यक्ष)
संचालक,
मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. पंडित पलांडे
संचालक, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. नारायण चौधरी
प्रपाठक, मानव्यविद्या व सा. शास्त्रे विद्याशाखा
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. नरेंद्र बोखारे
प्रपाठक, शैक्षणिक सेवा विभाग
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्री. उमेश राजदेकर
वरिष्ठ अधिव्याख्याता, मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे
विद्याशाखा, य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.

श्रीमती शिवरंजनी पांडे
अधिव्याख्याता
मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. शरणकुमार लिंबाळे
प्रपाठक, मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. सुरेश पाटील
अधिव्याख्याता, विद्यार्थी मूल्यमापन तंत्रज्ञान केंद्र
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्री. नामदेवराव शिंदे
सहायक संचालक,
विभागीय व अभ्यासकेंद्रे व्यवस्थापन केंद्र,
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्री. विजयकुमार पाईकराव
अधिव्याख्याता, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. यशवंत कळमकर
२४१०, सोनगीरवाडी
वाई-४१२ ८०३

प्रा. हिंदुराव वायदंडे
असिस्टंट लायब्ररियन
आय. आय. टी., मुंबई

श्री. महेश म्हात्रे
संपादक, नागपूर तरुण भारत
नागपूर - ४४० ०१०

प्रा. शैलेंद्र देवळणकर
१५, रुक्मिणी अपार्टमेंट, चेतनानगर
औरंगाबाद-४३१ ००१

डॉ. सरल धारणकर
१२, ओमकार,
पाटील लेन ३, कॉलेज रोड, नाशिक-४२२ ००५

लेखक

प्रा. डॉ. सी. सरल धारणकर
प्राध्यापिका, इतिहास विभाग (सेवानिवृत्त)
हं. प्रा. ठा. कला व रा. य. क्ष. विज्ञान महाविद्यालय,
नासिक.

आशय संपादक

प्रा. र. ना. गायधनी.
इतिहासविभाग प्रमुख (सेवानिवृत्त)
स. प. महाविद्यालय, पुणे.

भाषिक व अनुदेशन संपादन

श्री. उमेश मधुकर राजदेकर
वरिष्ठ अधिव्याख्याता
मानव्यविद्या व सामाजिक विद्याशाखा,
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नासिक.

अभ्यासक्रम संयोजक

प्रा. उमेश राजदेकर

अधिव्याख्याता

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

निर्मिती

श्री. आनंद यादव

व्यवस्थापक, ग्रंथनिर्मिती केंद्र, य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक - ४२२ २२२

First edition developed under DEC development grant.

© २००२, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक □ प्रथम प्रकाशन : नोव्हेंबर २००२ □ प्रकाशन क्रमांक : ११७२

□ अक्षरजुळणी : दीक्षित ग्राफिक्स, नाशिक

□ पुनर्मुद्रण : जुलै ०५, जून ०६, एप्रिल ०७, एप्रिल ०८, डिसें. ०८, मार्च ०९, जून ०९, सप्टेंबर ०९, नोव्हेंबर ०९, मे १०, मे ११, मे १२, ऑगस्ट १३

□ मुद्रक : ओरिएंट प्रेस लि., एल-३१, एम.आय.डी.सी. एरिया, तारापूर, जि. ठाणे.

□ प्रकाशक : डॉ. प्रकाश अतकरे, कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२

ISBN 81-8055-035-4

(HIS 281-3)

वसाहतवादाचा पूर्वरंग

प्रास्ताविक

‘मध्ययुगीन भारत’ - (१२०६-१८५७) या अभ्यासक्रमातील पुस्तक क्रमांक-३ वसाहतवादाचा पूर्वरंग - या कालखंडाचा इतिहास प्रस्तुत पुस्तकात समाविष्ट केलेला आहे. या काळात अनेक वादळी घटना घडत गेल्या. युरोपियनांच्या भारतातील आगमनापासून ते १८५७ पर्यंतच्या काळात भारतात ब्रिटिशांच्या सत्तेची स्थापना होऊन तिचा विस्तार होत जाताना पूर्व भारतातील आणि उत्तरेकडील देशी सत्ता अस्तास गेल्या. भारतातील मराठ्यांची सत्ता निष्प्रभ झाली शेवटी ती सत्ताही १८१८ मध्ये संपुष्टात आली. यानंतर १८५७ चा उठाव हा भारताच्या इतिहासातील परिवर्तनाचा एक टप्पा ठरला. या उठावाची व उठावानंतरच्या परिवर्तनाची बीजे १८५७ पूर्वीच्या काळातच रुजत गेली. हा भारताचा इतिहास समजून घेताना, अभ्यासताना परीक्षांची भारतावर आक्रमणे होत गेली. त्यानंतर ब्रिटिशांची सत्ता भारतात कशी स्थापन झाली हे लक्षात घेतले पाहिजे. १७५७ पूर्व कालखंडात भारतात युरोपियनांचे आगमन होऊन, त्यांच्या वसाहती कशा स्थापन होत गेल्या व त्यात ब्रिटिश कसे सरस ठरले याचा अभ्यास आपण घटक १ ‘युरोपियनांचे आगमन व वसाहतवादाची पार्श्वभूमी’ मध्ये करणार आहोत. परदेशातील एक व्यापारी कंपनी भारतात ‘तराजू, तलवार आणि तख्त’ असा प्रवास यशस्वीपणे का करू शकली हे समजून घेणे आवश्यक आहे. त्यासाठी वसाहतवादाच्या युरोपियनांच्या स्पर्धेत ब्रिटिश वसाहती कशा टिकून राहिल्या, त्यांना युरोपियन वसाहतीबरोबरच एतद्देशीय राज्यकर्त्याबरोबर कसे संघर्षाला तोंड द्यावे लागले हे समजून घेणे आवश्यक आहे. यासाठी घटक -२ ‘ब्रिटिश सत्तेची स्थापना व वसाहतवादाचा विकास’ मध्ये इंग्रज-फ्रेंच संघर्ष वाढीस लागून ब्रिटिशांनी त्यात कसे यश मिळवले हे पाहता येईल. दक्षिण भारतातील सत्तांनी जो विरोध केला त्यातून ब्रिटिशांनी म्हैसूरचे राज्य, मराठ्यांची सत्ता यांना युद्धात पराभूत करून आपल्या वसाहतींचा कसा विस्तार केला हे पाहताना बंगालमध्ये १७५७ च्या लढाईने भारतात ब्रिटिश सत्तेचा पाया कसा घातला याचा तपशील आपण या घटकात पाहणार आहोत. हिंदुस्थान व भारत या दोन्ही शब्दांचा वापर पुस्तकात जसा केला आहे तसाच ब्रिटिश आणि इंग्रज हे दोन्ही शब्द वापरलेले आहेत.

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने आपली सत्ता प्रथम बंगालमध्ये (१७५७) स्थापन केल्यानंतर जी धोरणे ठेवली व काही कंपनीच्या प्रशासनाच्या सोयीसाठी कायदे केले त्याचे कोणते सामाजिक परिणाम दिसून आले व प्रबोधनाचा भारतात उदय कसा झाला याची माहिती आपण घटक-३ ‘ब्रिटिशकालीन प्रबोधनाचा उदय’ मध्ये घेणार आहोत. समाज सुधारणेसाठी कंपनीने केलेले कायदे, ख्रिस्ती धर्म प्रसाराबरोबर शिक्षणाची सुरुवात कशी झाली तसेच पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रसार कसा होत गेला याचा अभ्यास आपण या घटकात करणार आहोत. त्याचबरोबर कोणकोणत्या सुधारणावादी संस्था उदयाला आल्या व समाजसुधारकांनी समाज सुधारणेच्या दृष्टीने कोणती कार्ये केली, तसेच समाज प्रबोधनासाठी वृत्तपत्रांचा कसा हातभार लागला याचाही अभ्यास आपण या घटकात करणार आहोत. कंपनीच्या कारभाराचे स्वरूप कसे होते हे लक्षात घेताना त्यांनी केलेले कायदेही समजून घेतले पाहिजेत. कंपनीच्या या कारभाराच्या परिणाम लक्षात घेताना कोणकोणत्या राष्ट्रवादी संस्था, कोणत्या हेतूने उदयाला आल्या याचा अभ्यास आपण घटक-४ ‘वसाहतवादाचे स्वरूप व परिणाम’ मध्ये करणार आहोत. तसेच या घटकात कंपनीचे आर्थिक धोरण काय होते आणि त्याचे भारतावर कोणते परिणाम घडून आले हे आपण पाहणार आहोत. आपली आर्थिक धोरणे भारतात राबविताना कंपनीचा वसाहतवाद वाढीस लागून साम्राज्याकडे वाटचाल कशी सुरू झाली याचाही अभ्यास आपण या घटकात करणार आहोत. ब्रिटिशांनी कंपनीच्या अंतर्गत कारभारासाठी केलेल्या सुधारणा व बदल याबरोबरच भारतातील सत्ता प्रस्थापित करताना आपल्या ताब्यातील प्रशासनामध्ये कोणकोणत्या सुधारणा केल्या व त्याचे कोणते परिणाम दिसून आले हे आपण समजून घेणार आहोत. १८५७ पूर्वीच्या भारत कसा होता आणि भारताची आधुनिकतेकडे कशी वाटचाल सुरू झाली हे समजून घेण्याच्या दृष्टीने या काळातील सुधारणा, हा आशय विशेष महत्त्वाचा आहे. समाजजागृती होऊन आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाची, आर्थिक शोषणाची जाणीव होण्यास कशी सुरुवात झाली हे मुद्देही या

घटकात समजून घेणार आहोत. भारतीय सत्तांच्या व्हासाच्या व ब्रिटिश सत्तेच्या उत्कर्षाच्या काळात भारतीय समाजात जे विचारमंथन घडून आले, त्यामुळे भारतातील सुधारणावादी चळवळीला चालना मिळाली. सुधारणेबरोबरच राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभिमान या गोष्टी बाढीस लागून स्वातंत्र्याविषयीचे विचार व्यक्त केले जाऊ लागले. प्रशासनामध्ये ब्रिटिशांनी जे महसूलविषयक धोरण ठेवले त्याचे गुण-दोष लक्षात घेऊन त्याचे कोणते परिणाम दिसून आले हे लक्षात घेता येईल. त्याचबरोबर न्यायालयीन क्षेत्रात ज्या सुधारणा लागू केल्या त्यात भारतीयांचा सहभाग कितपत होता हे लक्षात घेता येईल, तसेच १८५७ च्या उठावापूर्वीची भारतातील परिस्थिती समजावून घेता येईल.

या पुस्तकाच्या अभ्यासामुळे मध्ययुगीन भारताची आधुनिक कालखंडाची पार्श्वभूमी वसाहतवादाचा पूर्वरंगमधून पाहता येईल. राजकीय सत्तांतर, सामाजिक स्थित्यंतर व वैचारिक मन्वंतर ही या काळातील अद्वितीय वैशिष्ट्ये म्हणता येतील.

मध्ययुगीन भारत (इ. स. १२०६ ते १८५७) (HIS 281)

अभ्यासक्रम

पुस्तक १ : सलतनत ते विजयनगर (१२०६ ते १५२६)

घटक १ : महंमद घोरीच्या स्वाऱ्या आणि गुलाम घराणे

घटक २ : खिलजी घराणे (१२९०-१३२०)

घटक ३ : तुघलक घराणे (१३२०-१४१४)

घटक ४ : लोदी घराणे (१४५१-१५२६)

घटक ५ : विजयनगरचे राज्य आणि बहामनी राज्य व इतर शाह्या

पुस्तक २ : मोगल-मराठा कालखंड (१५२६ ते १८१८)

घटक १ : मोगलांचा इतिहास : बाबर ते शहाजहान

घटक २ : मोगलांचा इतिहास : औरंगजेब ते मोगलशाहीचा अंत

घटक ३ : मराठ्यांच्या सत्तेचा उदय व विस्तार

घटक ४ : पानिपतोत्तर मराठ्यांचा इतिहास

पुस्तक ३ : वसाहतवादाचा पूर्वरंग

घटक १ : युरोपियनांचे आगमन व वसाहतवादाची पार्श्वभूमी (१७५७ पर्यंत)

घटक २ : ब्रिटिश सत्तेची स्थापना व वसाहतवादाचा विकास

घटक ३ : ब्रिटिशकालीन प्रबोधनाचा उदय

घटक ४ : वसाहतवादाचे स्वरूप व परिणाम

घटक १ : युरोपियनांचे आगमन व वसाहतवादाची पार्श्वभूमी (१७५७ पर्यंत)

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय-विवेचन
 - १.२.१ युरोपियनांचे आगमन व वसाहतवाद
 - १.२.२ इंग्रजांचा हिंदुस्थानात प्रवेश
 - १.२.३ मद्रासची वसाहत
 - १.२.४ फ्रेंचांच्या वसाहती
- १.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.४ अधिक अध्ययन
- १.५ सारांश
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ व्यापाराच्या निमित्ताने युरोपियनांनी हिंदुस्थानात कशा तऱ्हेने प्रवेश केला ते सांगता येईल.
- ★ पोर्तुगीजांचा व्यापाराच्या निमित्ताने हिंदुस्थानात कसा प्रवेश झाला ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ पोर्तुगीजांच्या सत्तेच्या न्हासाची कारणे सांगता येतील.
- ★ ईस्ट इंडिया कंपनीच्या व्यापार व वसाहतींबद्दल माहिती देता येईल.
- ★ निजाम-मराठे संघर्षात मद्रासच्या ब्रिटिश वसाहतींचा विस्तार कसा झाला ते सांगता येईल.
- ★ ब्रिटिश आणि फ्रेंच यांच्या व्यापार-वसाहती धोरणाची तुलना करता येईल.
- ★ ब्रिटिशांच्या व्यापार व वसाहती यांच्या विकासाची कारणे स्पष्ट करता येतील.

१.१ प्रास्ताविक

प्राचीन काळापासून पाश्चिमात्य व्यापाऱ्यांचा पूर्वकडील देशांबरोबर व्यापार चालत होता. इसवी सनाच्या सोळाव्या शतकापासून युरोपखंडात मानवी संस्कृतीला एक नवे वळण लागत गेले. व्यापारीवर्गाचा समाजकारण व राजकारणात विशेष सहभाग वाढत गेला, त्यांची महत्वाकांक्षा वाढत गेली. पूर्वकडे जाण्यासाठी जलमार्ग उपलब्ध झाल्याने हिंदुस्थानात पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच, ब्रिटिश यांचा व्यापार वाढीस लागला.

व्यापाराबरोबरच युरोपियनांनी हिंदुस्थानात आपल्या वसाहती स्थापन करण्यास सुरुवात केली. त्यातून त्यांच्यात तसेच हिंदुस्थानातील राज्यकर्त्यांबरोबर संघर्ष होत गेले. या संघर्षामध्ये ब्रिटिश व्यापारी यशस्वी होत गेले. ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचा व्यापार हिंदुस्थानात वाढीस लागला. त्यातूनच मुंबई, मद्रास येथे त्यांनी आपल्या वसाहती कशा प्रस्थापित केल्या हे या घटकात आपण पाहणार आहोत. हिंदुस्थानामध्ये ब्रिटिशांनी प्रारंभी कोणा-कोणाबरोबर संघर्ष केला हे पाहताना त्यांनी यश मिळवून आपल्या वसाहतींचा वाढ व विस्तार कसा केला. याची माहिती आपण घेणार आहोत.

१.२ विषय-विवेचन

१.२.१ युरोपियनांचे आगमन व वसाहतवाद

युरोप व आशिया या दोन खंडांमध्ये फार प्राचीन काळापासून दळणवळण चालू होते, आशिया खंड हे प्राचीन काळी, अनेक सुधारणांचे एक महत्वाचे केंद्र बनले होते. विद्या, कला, तत्त्वज्ञान, व्यापार, इत्यादी विषयांचे ज्ञान आशिया खंडातून युरोपियनांना घेता येत होते. युरोपियनांचा पूर्वकडील देशांबरोबर चालणारा व्यापार किफायतशीर होता. युरोपमधील स्पेन, पोर्तुगीज, हॉलंड, फ्रान्स, ब्रिटन, इत्यादी राष्ट्रे व्यापारामुळे सधन बनली होती. नेहमीच्या उपयोगाचे अनेक जिनस

हिंदुस्थान, चीन, इत्यादी आशियाई देशांतून युरोपात जात. त्यामुळे हिंदुस्थान, चीन ही राष्ट्रे संपन्न राष्ट्रे म्हणून ओळखली जात होती.

अलेक्झांडरच्या स्वारीनंतर हिंदुस्थानातून विविध प्रकारचा माल युरोपात मोठ्या प्रमाणात जाऊ लागला. सोने, हिरे, मोती, रेशमी कापड, हस्तिदंत, कासवाच्या पाठी, नीळ, मसाले यांना युरोपात मोठ्या प्रमाणात मागणी होती. प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता हेगेलने यासंदर्भात आपले मत पुढीलप्रमाणे मांडलेले आहे. “हिंदुस्थान म्हणजे आशाबद्ध करणारा एक देश होय. येथे बाहेरून राजदूत, इतिहासकार, प्रवासी, व्यापारी, इत्यादी मंडळी आली. मात्र हा देश व्यावहारिक दृष्ट्या कधीही एकाकी नव्हता, अलग नव्हता. इतर देशांबरोबर या देशाची देवाण-घेवाण चालू होती.”

हिंदुस्थान व युरोपियन राष्ट्रे यांच्यातील व्यापार, प्राचीन काळी बहुतेक जमिनीवरून व काही प्रमाणात समुद्रमार्गे किनाऱ्या किनाऱ्याने चालत असे. आजच्याप्रमाणे भर समुद्रात प्रवास करण्यास त्या वेळची गलबते फारशी धजावत नसत. हिंदुस्थानातून युरोपात जाण्याचे व्यापाराचे हमरस्ते ठरलेले होते. या रस्त्यांचे महत्त्व लक्षात घेऊन व्यापाराची ने-आण ताब्यात ठेवण्यासाठी तत्कालीन राष्ट्रांत स्पर्धा होती. व्यापार मोठा फायदेशीर ठरत असल्याने ग्रीक, रोमन, हिब्रू, फिजिशियन, कार्थेजिनियन या लोकांनी हिंदुस्थानाबरोबर होणाऱ्या व्यापारातून अगणित संपत्ती मिळवली होती.

(अ) पोर्तुगीजांचा हिंदुस्थानात प्रवेश व व्यापार

पूर्वेकडील व्यापार, पश्चिम युरोपातील राष्ट्रांच्या ताब्यात जाण्यापूर्वी इटालीतील अनेक प्रजासत्ताक राज्यांनी तो व्यापार हस्तगत केला होता. त्यामुळे इटालीतील अनेक शहरे भरभराटीला आली होती. अमालफी, पीसा, फ्लोरेंस, व्हेनिस, जिनोआ ही प्रसिद्ध शहरे होती. अँड्रिऑटिल समुद्रापासून ते कॉन्स्टंटिनोपलपर्यंत सर्व किनाऱ्यावर व्हेनिसची व्यापाराची व लष्करी ठाणी होती. चीन व हिंदुस्थानातील बराच माल काळ्या समुद्रावरून कॉन्स्टंटिनोपल येथे येत असे. युरोप आणि पूर्वेकडील देश यांच्या व्यापारी मार्गावरील कॉन्स्टंटिनोपल हे महत्त्वाचे ठिकाण होते. हे ठिकाण आपल्या ताब्यात राहावे म्हणून पाश्चात्य राष्ट्रांची सतत धडपड चालू होती. परंतु तुर्कांनी हे महत्त्वाचे ठिकाण सन १४५३ मध्ये जिंकल्यामुळे त्यांची मोठी निराशा झाली. कॉन्स्टंटिनोपलवरून युरोपियनांचा पूर्वेकडे जाणारा जमिनीवरील व्यापारी मार्ग बंद झाला. तेव्हा हिंदुस्थानकडे जाण्याकरिता अन्य जलमार्ग शोधण्याचे युरोपियनांचे प्रयत्न सुरू झाले. हिंदुस्थानचा मार्ग शोधण्याकरिता निघालेल्या कोलंबसने सन १४९२ मध्ये अमेरिका शोधून काढली. पुढे सन १४९८ मध्ये वास्को-द-गामा हा पोर्तुगीज खलाशी आफ्रिकेच्या दक्षिण टोकावरील केप ऑफ गुड होपला वळसा घालून हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील कालिकत

बंदरी पोचला. अशा प्रकारे हिंदुस्थानाकडे जाण्यासाठी नवा जलमार्ग युरोपियनांना उपलब्ध झाला आणि हिंदुस्थानाबरोबर युरोपियनांचा व्यापार पुन्हा सुरू झाला.

वास्को-द-गामाने कालिकतच्या झामोरीन राजाबरोबर मैत्री संपादन केली. झामोरीन राजाने त्याला आपल्या राज्यात वखार बांधण्यास परवानगी दिली. अशा प्रकारे पोर्तुगीजांचा हिंदुस्थानबरोबर पुन्हा व्यापार सुरू झाला. पुढे कोचीनचा राजा त्रिमपारा याचा आश्रय मिळाल्याने पोर्तुगीजांनी मलबार किनाऱ्यावर अनेक वखारी स्थापन केल्या. पोर्तुगीजांनी कालिकत, कॅननोर, गोवा, वगैरे ठिकाणी किल्ले बांधले. पोर्तुगीज लोकांस हिंदुस्थानकडे जाण्याचा स्वतंत्र जलमार्ग मिळाल्यापासून ते हिंदुस्थानचा हर एक माल आपल्या गलबतातून लिस्बन येथे आणून युरोपमध्ये विकू लागले. जमिनीपेक्षा जलमार्गाने माल आणणे स्वस्त असल्याने पोर्तुगीज व्यापारी हिंदुस्थानातील माल फारच स्वस्त विकू लागले. त्यामुळे हिंदुस्थानातील मालाची विशेषतः मसाले यांची मागणी वाढली, त्याबरोबरच पोर्तुगीजांच्या हिंदुस्थानातील वसाहती वाढत गेल्या. वास्को-द-गामाने आपल्या जहाजातून आणलेला माल विकल्यावर त्याला असे आढळून आले, की ह्या सफरीस त्याला जेवढा खर्च लागला होता त्याच्या साठपट उत्पन्न हाती आले. यावरून हिंदुस्थानबरोबर या वेळी चालणारा व्यापारी किती फायदेशीर होता हे लक्षात घेता येते.

■ फ्रान्सिस्को-द-आल्मिडा

हळूहळू पोर्तुगीजांना हिंदुस्थानमधील अंतःस्थितीची जाणीव होत गेली. हिंदुस्थानचा व्यापार तर त्यांच्या सहज आटोक्यात होता. त्यातूनच हिंदुस्थानसंबंधी पोर्तुगीज राजाचे विचार बदलले. प्रयत्न केल्यास तेथे आपले राज्य स्थापन करता येईल अशी त्यांना आशा निर्माण झाली. या हेतूने आरमार व व्यापार यावर लक्ष ठेवण्यासाठी फ्रान्सिस्को-द-आल्मिडा यास सन १५०५ मध्ये हिंदुस्थानात पाठविले. आल्मिडाने हिंदुस्थानात आल्यावर स्वतःला ‘व्हाईसरॉय’ ही पदवी धारण केली. हिंदी महासागरावर दुसऱ्या कोणाचाही शह राहू घावयाचा नाही हे मुख्य काम त्याने हाती घेतले. बावीस गलबते व १५०० फौजा आल्मिडाबरोबर हिंदुस्थानात आल्या होत्या. या फौजेच्या जोरावर त्याने होनावर व कन्नारूरची राज्ये जिंकून घेतली. कोचीन हे मुख्य ठाणे वसविले. आल्मिडाच्या मुलानेही मोठा पराक्रम केला. त्याने किल्ले येथील मोपला मुसलमानांचा पराभव केला. सिलोनच्या अधिकाऱ्यास जिंकून दालचिनी-मसाले पदार्थ भरून युरोपात पाठविण्यास सुरुवात केली. या वेळी त्याने युरोपला हत्ती पाठविला. हा हत्ती युरोपला गेलेला पहिला हत्ती म्हटला जातो. आल्मिडाने झामोरीन राजाच्या आरमाराचा पराभव केला. याचे कारण पोर्तुगीजांच्या तोफांच्या मान्यापुढे हिंदी जहाजांचा टिकाव लागला नाही आणि पोर्तुगीज विजयी ठरले. या काळात हिंदुस्थानात पाश्चात्यांचा प्रवेश सहज होण्याचे मुख्य कारण तोफा आणि बंदुका प्रभावी ठरल्या. मात्र इजिप्तच्या सुलतानाच्या

आरमाराशी चौल येथे तोंड देताना आल्मिडाचा अवघा वीस वर्षांचा मुलगा तोफांच्या गोळ्याने ठार झाला. लढाईत इजिप्तच्या सुलतानाला अहमदाबादचा सुलतान आणि दीवचा नबाब मलीक अयाझने मदत केली होती. या लढाईत मलीक अयाझ विजयी झाला. तरी त्याने पोर्तुगीजांना चांगले वागविले. आल्मिडाच्या मुलाच्या पराक्रमाबाबत गौरवपर पत्र आल्मिडास लिहिले. हे उदाहरण लक्षात घेण्यासारखे आहे.

■ आल्बुकर्क

आल्मिडाची हिंदुस्थानातील तीन वर्षे पूर्ण झाल्याने त्याच्या जागी आल्फान्सो-द-आल्बुकर्कची नेमणूक झाली. तो हिंदुस्थानात आला त्या वेळी आल्मिडा पुत्राच्या मरणाचा सूड घेण्यासाठी मलीक अयाझवर चालून गेला व त्याने त्याचा पराभव केला. तेव्हा अहमदाबादचा सुलतान महंमद बेगडा याने पोर्तुगीजांशी तह केला. हिंदुस्थानात पोर्तुगीजांचे राज्य स्थापन करणे शक्य नाही असे आल्मिडाचे मत होते. मात्र आल्बुकर्कला हे मत मान्य नव्हते. आल्मिडानंतर अल्फान्सो अल्बुकर्क पोर्तुगीजांचा गव्हर्नर झाला (१५०९). पोर्तुगीजांचे राज्य स्थापन करणे हे त्याचे ध्येय होते. मलबार किनाऱ्याप्रमाणे आफ्रिकेच्या पूर्व किनाऱ्यावर अनेक लहान राज्ये होती. त्यातील मलिनंदचा राजा पोर्तुगीजांना मिळालेला होता. त्यामुळे मोंबासा, अंगोला, इत्यादी राजांचा मलिनंदला सतत उपद्रव होत असल्याने आल्बुकर्कने प्रथम त्यांचा बंदोबस्त केला व त्यांच्याकडून खंडणी घेतली. मलिनंदला सतत होणारा उपद्रव थांबवला.

■ गोव्यावरील विजय

हिंदुस्थानात या वेळी दक्षिणेकडे बहामनी व विजयनगरची राज्ये होती. त्यांच्यात सतत संघर्ष चालू होता. परिस्थिती लक्षात घेऊन आल्बुकर्कने हिंदुराजांबरोबर सख्य, मुसलमानांचा पाडाव करणे आणि पोर्तुगीजांचा व्यापार आणि अंमल दृढ करणे हे उद्देश ठेवले. याला अनुसरून त्याने सन १५१० मध्ये गोवा जिंकून घेतले. गोवा पोर्तुगीजांच्या ताब्यात आल्याने, पश्चिम किनाऱ्यावर त्यांची सत्ता कायमची स्थापन झाली. गोवा ही पोर्तुगीजांची १५१० पासून राजधानी झाली. अशा प्रकारे हिंदुस्थानात पोर्तुगीजांची सत्ता सुरू झाली. आल्बुकर्क मुसलमानांचा द्वेष व हिंदुंचा आश्रयदाता होता. त्याने पोर्तुगीजांचे राज्य वाढविल्यामुळे मुसलमानांच्या पूर्वेकडील व्यापाराला मोठा धोका निर्माण झाला. त्यातूनच संघर्ष वाढील लागले. पोर्तुगीजांनी एडन, मस्कत, आर्मेझ, कोलंबो, मलाक्का, इत्यादी व्यापारी मार्गावरील मोठ्याची ठिकाणे जिंकून आपले राज्य वाढविले होते. आल्बुकर्क सन १५१५ मध्ये गोव्रा येथे मरण पावला. त्याच्यानंतर सन १५२४ मध्ये बॉस्को-द-गामा व्हॉइसरॉय झाला. नंतर १९२९ मध्ये न्यूनो-ड-कुन्हा गव्हर्नर म्हणून नेमला गेला. त्याने राज्य व व्यापार वाढविण्याचे पुष्कळ प्रयत्न केले. बंगालची सुबत्ता ऐकून तेथे आपले व्यापारी ठाणे असावे, म्हणून बंगालच्या सुलतानास शेरशाहविरुद्धच्या लढाईत मदत केली. त्यामुळे

हुगळीस त्यांची बसाहत स्थापन झाली. गुजरातचा सुलतान बहादूरशाहा याला मदत करून वसई बेट मिळविले. त्यापाठोपाठ दमण, ठाणे, तारापूर, माहीम, मुंबई, इत्यादी ठिकाणे जिंकून घेतली. सन १५३५ मध्ये बहादूरशाहाने पोर्तुगीजांनी केलेल्या मदतीच्या मोबदल्यात दीव बेट पोर्तुगीजांना दिले. सन १५३९ मध्ये कुन्हा मरण पावला. तेव्हा त्याच्या जागेवर गार्शिया-ड-नोरोन्हाची नेमणूक झाली. परंतु तो मरण पावल्याने वास्को-द-गामाचा मुलगा स्टीफो-द-गामा हा गव्हर्नर झाला. या काळात कारभारात गोंधळ निर्माण झालेला होता. भ्रष्टाचार वाढला होता. तेव्हा सन १५४६ मध्ये जॉन कॅस्ट्रो हा गव्हर्नर झाला. त्याने दीवचे संरक्षण केले. अदिलशाहाकडून दाभोळ जिंकून घेतले. पोर्तुगीजांची सत्ता वाढविली. १५५४ मध्ये सिलोन बेटात पोर्तुगीजांनी आपली सत्ता वाढविली. यानंतर मात्र पोर्तुगीजांची सत्ता कमी होत गेली. सन १५६८ मध्ये लुई आथेड हा व्हाइसरॉय झाला असता त्याला लढाईला तोंड द्यावे लागले. यानंतर पोर्तुगीजांना आपली सत्ता वाढविता आली नाही. अपयश येत गेले.

(आ) पोर्तुगीजांच्या सत्तेच्या न्हासाची कारणे

पोर्तुगीजांनी हिंदुस्थानात आपली सत्ता स्थापन केल्यानंतर येथे अनेक धर्मगुरू येत गेले. त्यांनी ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्यास सुरुवात केली त्यासाठी धर्मछळ केला. पोर्तुगीज मागे पडण्यास पुढील कारणे कारणीभूत ठरली.

- (१) अनेकांनी आपला धर्म बळजबरीने स्वीकारावयास लावला, त्यामुळे येथील लोक चिडले. पोर्तुगीजांना विरोधक निर्माण झाले.
- (२) सन १५६५ मध्ये तालिकोटाच्या लढाईने विजयनगरचे राज्य संपुष्टात आले. या राज्याबरोबर पोर्तुगीजांचा मोठ्या प्रमाणावर व्यापार चालत होता तो बुडाला. त्यामुळे त्यांचा न्हास होण्यास सुरुवात झाली.
- (३) पोर्तुगीजांचा कारभार नीट नव्हता. हिंदुस्थानातील सत्ता त्यांना नीट सांभाळता आली नाही.
- (४) हिंदुस्थानातील शेवटचे पोर्तुगीज अधिकारीही लायक नव्हते.
- (५) डच, ब्रिटिश यांच्यासमोर पोर्तुगीजांचा टिकाव लागला नाही. तसेच मराठे, मोगल यांच्या हल्ल्यांना तोंड देता आले नाही. त्यांच्यात एषाआराम वाढलेला होता.

या कारणांमुळे पोर्तुगीजांची सत्ता संपुष्टात येत गेली. त्यांनी केलेल्या चुकांचा इतरांना फायदा घेता आला.

पोर्तुगीजांनंतर हिंदुस्थानात प्रामुख्याने पूर्वेकडील बेटात उच्च व्यापारी आले. हिंदुस्थानात जाण्यासाठी जलमार्ग शोधण्याचे त्यांनीही प्रयत्न केले होते. परंतु ते यशस्वी ठरले नाहीत. सन १५९५ मध्ये डचांचा पहिला खलाशी हाऊटमन जावा बेटात पोचला. सन १६०२ मध्ये डच सरकारने डच ईस्ट इंडिया कंपनी बनविली. या कंपनीने हिंदुस्थानातील पश्चिम

किनाऱ्यावर आपल्या वखारी स्थापन केल्या. लिस्बन, मोलका, जावा ही त्यांची व्यापारी ठाणी होती. पुढे डचांनी सीलोन बेट घेतले. यामुळे पोर्तुगीजांबरोबर त्यांचा संघर्ष वाढला. हिंदुस्थानात आपली सत्ता स्थापन करण्यापेक्षा मसाल्याची बेटे आपल्या ताब्यात ठेवण्याकडे डचांचा कल अधिक होता. त्यातून त्यांचा इंग्रजांबरोबरही संघर्ष होऊ लागला. सन १६२३ मध्ये इंग्रज व्यापाऱ्यांची त्यांनी क्रूरपणे कत्तल केल्याने इंग्रजांबरोबर वितुष्ट आले. डचांना आपले वर्चस्व प्रस्थापित करता आले नाही.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) प्राचीन काळी आशिया खंड हे विद्या, कला, तत्त्वज्ञान, इत्यादीविषयक सुधारणांचे केंद्र होते. ()
- (२) हिंदुस्थान व युरोपियन राष्ट्रे यांच्यातील व्यापार प्राचीन काळी जमिनीवरून समुद्रमार्गे होत असे. ()
- (३) वास्को-द-गामाने कालिकतच्या झामोरिन राजाबरोबर युद्ध केले व त्याच्या राज्यात वखार बांधली. ()
- (४) आल्मिडाने हिंदी महासागरावर स्वतःचे वर्चस्व निर्माण केले. ()
- (५) हिंदुस्थानात पोर्तुगीजांचे राज्य स्थापन करणे शक्य नाही असे आल्मिडाचे मत होते. ()
- (६) १५१० मध्ये गोवा ही पोर्तुगीजांची राजधानी झाली व हिंदुस्थानात पोर्तुगीजांची सत्ता सुरू झाली. ()
- (७) सक्तीचे धर्मांतर, विजयनगर साम्राज्याशी संपुष्टात आलेला व्यापार, अकार्यक्षम अधिकारी ही पोर्तुगीज सत्ता न्हासाची काही कारणे होत. ()
- (८) हिंदुस्थानात आपली सत्ता स्थापण्याकडे डचांचा मोठ्या प्रमाणावर कल होता. ()

१.२.२ इंग्रजांचा हिंदुस्थानात प्रवेश

पूर्वेकडील व्यापार पोर्तुगीज, डच लोकांनी काबीज केलेला पाहून आपलाही व्यापार तेथे वाढीस न्यावा यासाठी ब्रिटिशांचे प्रयत्न सुरू झाले. सन १५५८ मध्ये इंग्लंडची राणी मेरी मरण पावल्यानंतर राणी एलिझाबेथ गादीवर आली. व्यापारवाढीसाठी तिने उत्तेजन दिले. ड्रेक, हॉकिन्स, फ्रॉविशर, रॅले, गिलबर्ट यांसारख्या खलाशांना साहसी कृत्ये करण्यास उत्तेजन मिळाले. सन १६०० मध्ये ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना करण्यात आली. पूर्वेकडील देशांबरोबर व्यापार करण्याचा परवाना व मक्ता राणीने या कंपनीला दिला. ३१ डिसेंबर १६०० रोजी कंपनीच्या सनदेवर राणीची सही झाली. या वेळी कंपनीचे एकूण सभासद २१५ होते. अर्ल ऑफ कंबरलंड कंपनीचा अध्यक्ष होता. “आमच्या देशाच्या व्यापार वाढून आमच्या देशाची भरभराट व्हावी या उद्देशाने राष्ट्रीय संस्था स्थापन करण्यात येत आहे.” असे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सनदेत

म्हटलेले होते. कंपनीला काही अधिकार व सवलती देण्यात आल्या होत्या. त्यानुसार-

- (१) कंपनीचे सभासद, त्यांची वयात आलेली मुले, त्यांचे नोकर व उमेदवार यांना पंधरा वर्षेपर्यंत पूर्वेकडील व्यापाराचा संपूर्ण मक्ता राहिल.
- (२) मॅगेलानची सामुद्रधुनी व केप ऑफ गुड होप यांच्या दरम्यान आशिया, आफ्रिका व अमेरिका या ठिकाणचे पाहिजेत ते देश, बंदरे व बेटे यांबरोबर व्यापार करावा.
- (३) वरील देशांत पाहिजे तितकी जमीन विकत घेण्याचा अधिकार देण्यात आला.
- (४) फिर्याद मांडण्याचा व आपणांवर फिर्याद मांडून घेण्याचा, मोर्तब करण्याचा, व्यवस्थेसाठी पाहिजे ते नियम करण्याचा अधिकार देण्यात आला.
- (५) इंग्रजी कायद्यान्वये गुन्हेगारास दंडाची किंवा कैदबंदीची शिक्षा करण्याचा अधिकार देण्यात आला.
- (६) या सनदेत दाखविलेल्या कंपनीशिवाय दुसऱ्या कोणी इंग्रजाने ह्या देशांशी व्यापार केल्यास त्यास शिक्षा करण्यात येईल, अशी बंधने त्यात होती.

एलिझाबेथ राणीच्या काळात इंग्लंडची नौकानयनात मोठी प्रगती झाली. त्याचीच परिणती म्हणजे या कंपनीची झालेली स्थापना होय. हिंदुस्तानसारख्या दूरदेशी एखाद्या दुसरे जहाज पाठवल्याने तेथील व्यापार हस्तगत करता येणार नाही. त्यासाठी राष्ट्राचे पाठबळ आवश्यक आहे. अशी व्यापाऱ्यांची मागणी सतत होत होती. वेळीप्रसंगी डच, स्पॅनिश, फ्रेंच यांच्याबरोबर दोन हात करण्याची वेळ आली तर राष्ट्रांकडून मदत मिळणे आवश्यक वाटत होते. कारण मसाल्याच्या बेटांशी व्यापार करण्यात डचांमुळे यश मिळू शकले नव्हते. हिंदुस्थानातही पोर्तुगीजांबरोबर इंग्रजांना युद्धे करावी लागली. त्यात इंग्रजांना यश मिळत गेले. या काळात हिंदुस्तानचा व्यापार पूर्वेकडील मसाल्यांच्या बेटांसारखा किफायतशीर समजला जात नव्हता. तसेच व्यापारासाठी मोगल बादशहाची परवानगी घ्यावी लागे. त्यासाठी सन १६०८-०९ मध्ये कॅप्टन हॉकिन्स ईस्ट इंडिया कंपनीतर्फे मोगल बादशहाकडे गेला. तेथे त्याचा सन्मान होऊन कंपनीस सुरत येथे व्यापार करण्याची परवानगी मिळाली. सन १६०८ मध्ये इंग्रजांनी आपली पहिली वखार सुरतेस स्थापन केली.

(१) पोर्तुगीजांबरोबर संघर्ष (१६१२)

सन १६११ मध्ये इंग्रज जहाजास पोर्तुगीज आरमाराने सुरतेस येऊ दिले नाही. त्यातून इंग्रजांची पोर्तुगीजांबरोबर पहिली लढाई झाली. त्यात पोर्तुगीजांची पीछेहाट झाली. या लढाईने ईस्ट इंडिया कंपनीचा फायदाच झाला. या वेळेपर्यंत समुद्रावर पोर्तुगीजांची पीछेहाट कोणी केली नव्हती. इंग्रजांच्या या विजयाने जहांगीर बादशहाने इंग्रजांना व्यापाराचे फर्मान दिले. सुरत, खंबायत, इत्यादी ठिकाणी साडेतीन टक्के जकात देण्याचे

कबूल करून घेऊन वखारी घालण्यास परवानगी दिली. पुढे अहमदाबाद, बन्हाणपूर, अजमेर, आग्रा या ठिकाणी इंग्रजांच्या वखारी स्थापन झाल्या अशा प्रकारे हिंदुस्थानात इंग्रजांच्या व्यापाराचा पाया घातला गेला, त्यांच्या वसाहती वाढत गेल्या.

पोर्तुगीजांना हे वृत्त कळताच ते चिडून गेले व इंग्रजांना त्रास देऊ लागले. इंग्रजांची खोड मोडण्याकरिता गोव्याहून मोठे पोर्तुगीज आरमार सुरत जवळ चालून आले. महिनाभर संघर्ष होऊन पोर्तुगीजांच्या आरमाराचे मोठे नुकसान झाले. पोर्तुगीजांना परत फिरावे लागले या लढाईने मलबार किनाऱ्यावर इंग्रजांची सरशी झाली. पुढे १६४२ मध्ये पोर्तुगीजांनी इंग्रजांचे पश्चिम किनाऱ्यावरील वर्चस्व, काही प्रमाणात का होईना पण मान्य केले व तह केला.

■ सर टॉमस रो

मोगल दरबारी पोर्तुगीजांचे वजन जास्त असल्याने ईस्ट इंडिया कंपनीचा व्यापार नीट चालत नव्हता, तेव्हा इंग्लंडच्या राजाकडून वजनदार वकील म्हणून सर टॉमस रो याला मोगल बादशहाची भेट घेण्यास पाठविण्यात आले. इंग्लंडचा राजा पहिला जेम्स याचा वकील म्हणून मोगल बादशहा जहांगीरची तारीख १० जानेवारी १६१६ रोजी दरबारी भेट घेतली. तो चार वर्षे आग्र्यास होता. दरम्यान बऱ्याच सवलती रो ने मिळविल्या मात्र व्यापाराची कायमची परवानगी त्याला मिळाली नाही. यासंदर्भात १६१८ मध्ये इंग्लंडला पाठविलेल्या वार्षिक अहवालात टॉमस रो ने म्हटले आहे. “कायमचा तह होणे शक्य नाही. वेळ पडेल तसे आपण वागले पाहिजे. जरूर तेवढी फर्माने मिळाली आहेत व काही मिळवण्याची आहेत. बादशहाची मर्जी हाच येथे कायदा असून पैशावर सर्व व्यवहार चालतात.”

टॉमस रोच्या पत्रातून आणि रोजनिशीवरून मोगल बादशहाच्या तत्कालीन स्थितीची कल्पना येते.

(२) ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचा व्यापार व वसाहती

■ सुरतेची वसाहत

जलमार्गाचा शोध लागल्यापासून हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावरूनच परकीय व्यापाराच्या घडामोडी चालत असत. हा किनारा पोर्तुगीज व्यापाऱ्यांनी व्यापल्यामुळे त्यांच्याबरोबर संघर्ष अटळ होता हे ब्रिटिश ओळखून होते. त्यासाठी हिंदुस्थानच्या राज्यकर्त्यांचे पाठबळ मिळविणे त्यांना आवश्यक वाटत होते. तेव्हा पश्चिम किनारपट्टीवरील मोगलांचे मुख्य ठिकाण सुरत होते. तेथेच ब्रिटिश व्यापाऱ्यांनी आपल्या वखारी घातल्या. त्याची आणखी काही कारणे होती. प्राचीन काळापासून सुरत हे व्यापाराचे मुख्य केंद्र म्हणून प्रसिद्ध होते दुसरे कारण, सुरतेच्या जवळ सुवाळी हे बंदर गलबताच्या सोयीचे होते. कॅप्टन हॉकिन्स आणि सर टॉमस रो हे इंग्लंडच्या वतीने मोगल बादशहाच्या दरबारी जाऊन व्यापारी सवलती मिळविण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले होते. समुद्रावरील बंदोबस्तासाठी व मक्केस जाणाऱ्या यात्रेकरू गलबतांच्या

संरक्षणाच्या दृष्टीने जंजिरा येथे मोगल सरकारने एक ठाणे ठेवले होते. त्याचप्रमाणे सुरतमधील इंग्रजांचा आपल्याला उपयोग होईल, अशी मोगल सरकारची कल्पना होती. आशिया खंडातील अनेक ठिकाणाहून वेगवेगळा माल हिंदुस्थानात सुरतमार्गे येत होता. शिवाय आग्रा, मछलीपट्टण, बन्हाणपूर या शहरांबरोबर सुरतेचे मुख्य दळणवळण होते. यामुळे ब्रिटिशांनी सुरत येथे आपल्या वखारी स्थापन केल्या होत्या. सन. १६११ मध्ये त्यांनी मछलीपट्टण येथे वसाहत स्थापन केली होती. परंतु डचांच्या विरोधामुळे तेथे जम बसू शकला नाही. मात्र मद्रास येथे ब्रिटिशांनी आपल्या वसाहती स्थापन केल्या. त्यानंतर ओरिसा व बंगाल भागात आपल्या वसाहती वाढविण्यास त्यांनी सुरुवात केली. तेथे डचांबरोबर स्पर्धा अटळ होती. शिवाय तेथील रोगट हवामानाला तोंड द्यावे लागत होते.

सन १६५१ मध्ये बंगालचा सुभेदार सुजादौलामार्फत बंगालमध्ये व्यापाराचे फर्मान मिळवून हुगळी येथे एक वखार घातली. सन १६५८ मध्ये बंगालच्या या व्यापारी घडामोडीवर मद्रासमधील वखारीचे वर्चस्व ठेवण्यात आले आणि मद्रासमधील कंपनीच्या घडामोडीवर सुरतेचा ताबा होता.

■ मुंबई मुख्य केंद्र

इंग्लंडचा राजा दुसरा चार्लस याच्या काळात ईस्ट इंडिया कंपनीला बरेच चांगले दिवस लाभले. त्याने कंपनीला नाणी पाडणे, वसाहतींची संरक्षण व्यवस्था करणे, वसाहतींच्या रहिवाशांवर अंमल चालविणे असे अधिकार दिले. याशिवाय इंग्रजेतर लोकांबरोबर तह करण्याचा अधिकारसुद्धा दिला. या दुसरा चार्लस राजाच्या विवाहात मुंबई बेट त्याला पोर्तुगीजांकडून भेट म्हणून मिळालेले होते. सन १६६८ मध्ये मुंबई बेट राजाने ईस्ट इंडिया कंपनीच्या स्वाधीन केले. त्यामुळे इंग्रज व्यापाऱ्यांचे मुंबई एक मुख्य केंद्र बनले. इंग्रजांना मुंबईत प्रवेश मिळताच हिंदुस्थानचा संपूर्ण व्यापार आपल्या हातचा जाणार अशी जाणीव पोर्तुगालच्या व्हॉइसरॉयला झाली होती. पुढे नेमके त्या प्रमाणेच झाले. ब्रिटिशांची सत्ता वाढत गेली. त्यांचा व्यापार वाढला. मात्र सुरतेची वसाहत हळूहळू मागे पडत गेली.

छत्रपती शिवाजी राजांच्या काळात इंग्रज वसाहतींना अनेक प्रसंगाना तोंड द्यावे लागले. शिवाजींनी सुरत, राजापूरच्या वसाहतींवर चढाई करून लूट नेलेली होती. जिंजीवर चढाई करताना शिवाजी राजे मद्रासच्या वसाहतीपर्यंत गेलेले होते. या त्यांच्या अचानक झालेल्या चढायांमुळे ब्रिटिश वसाहतीत भीती निर्माण झालेली होती. त्याचा ब्रिटिशांच्या व्यापारवाढीवर परिणाम दिसून आला. पुढे पेशव्यांच्या काळातही ब्रिटिश वसाहतींना मराठ्यांच्या आक्रमक हालचालींना तोंड द्यावे लागले. या वेळी पोर्तुगीज आणि ब्रिटिश व्यापाऱ्यांनी आपले परंपरागत वैर विसरून मराठ्यांना तोंड देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यात त्यांना फारसे यश मिळू शकले नाही. मुंबईजवळ असलेल्या वसईवर मराठ्यांनी आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले होते (१७३८). कान्होजी आंग्रेने आपले आरमार प्रबळ करून

या व्यापारी नौकावर तो सतत हल्ले चढवत होता, तेव्हा ब्रिटिशांनी मोगल, सिद्दी इत्यादींबरोबर संधान बांधून आपली बाजू प्रबळ करण्याचा प्रयत्न केला. त्यात त्यांना यश मिळाले. यातूनच पुढे १७३९ मध्ये पेशव्यांना इंग्रजांबरोबर मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित करावे लागले. त्याचा फायदा इंग्रजांना मिळाला. पेशव्यांच्या राज्यात ब्रिटिशांना मुक्त व्यापार करण्यास संधी मिळाली. जीवित व वित्त सुरक्षित ठेवावयाचे असल्यास 'जशास तसे' धोरणाचा अवलंब केल्याशिवाय गत्यंतर नाही, असे ब्रिटिश व्यापाऱ्यांनी आपल्या कंपनीला कळवले होते. त्यातूनच कंपनीने युद्धाच्या धोरणाचा अवलंब केला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) राणी एलिझाबेथ हिने व्यापारवाढीस मोठ्या प्रमाणावर प्रोत्साहन दिले. ()
- (२) सन १६०० मध्ये ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना करण्यात आली. ()
- (३) इंग्रजांनी आपली पहिली वखार सुरत येथे स्थापन केली. ()
- (४) १६११ मधील इंग्रज पोर्तुगाल यांच्या संघर्षात इंग्रजांची मोठ्या प्रमाणावर पीछेहाट झाली. ()
- (५) जहांगीर बादशहाच्या व्यापाराच्या फर्मानाने हिंदुस्थानात इंग्रजांच्या व्यापाराचा पाया घातला गेला. ()
- (६) पोर्तुगीजांनी इंग्रजांना त्यांच्या हिंदुस्थानातील व्यापारास सहकार्यच केले. ()
- (७) व्यापार करण्यास हिंदुस्थानच्या राज्यकर्त्यांचे पाठबळ मिळवण्यासाठी ब्रिटिशांनी सुरत येथे आपल्या वखारी स्थापन केल्या. ()
- (८) इंग्लंडचा राजा दुसरा चार्ल्स याने ईस्ट इंडिया कंपनीला यापूर्वी बहाल केलेले अनेक अधिकार काढून घेतले. ()

१.२.३ मद्रासची वसाहत

हिंदुस्थानाच्या पूर्व किनाऱ्यावर मद्रासच्या उत्तरेस २३ मैलावर पुलिकत येथे डचांचे ठाणे होते. सन १६०९ मध्ये डचांनी ते काबीज केले होते, सन १६११ मध्ये ब्रिटिशांनी हे बेट काबीज करण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यात यश मिळाले नाही. मात्र पुलिकतच्या उत्तरेस कॅप्टन हिपोनने पेड्डुळी येथे इंग्रजांची वखार स्थापन केली. पुढे सन १६३९ मध्ये चंद्रगिरीच्या श्रीरंगरायाने आपल्या ताब्यातील पूर्व किनाऱ्यावरील कांही जागा ब्रिटिशांना दिली. तेथे तटबंदी करण्याचीही त्यांना परवानगी दिली. येथे जे नवीन शहर उदयास आले त्याला त्याने आपल्या पित्याच्या नावावरून चन्नापटण (चन्नपा) नाव द्यावे असे श्रीरंगरायाने इंग्रजांकडून कबूल करून घेतले होते. (कित्येक एतद्देशीय लोक

या मद्रासला 'चन्नापट्टण' असे संबोधत असत.) येथील किल्ल्यास इंग्रजांनी तटबंदी बांधून त्याला फोर्ट सेंट जॉर्ज असे नाव दिले (१६४०). अशा प्रकारे पूर्व किनाऱ्यावर ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचा पाया रोवला गेला. सन १६५३ मध्ये 'मद्रास प्रेसिडेन्सी' या नावाने ही वसाहत स्वतंत्र झाली. गोवळकोंड्याच्या कुतूबशाहाकडून मद्रासच्या वसाहतीची सनद कंपनीने मिळवली होती. या वसाहतीला अनेक संकटाना तोंड द्यावे लागले. औरंगजेबाची आक्रमणे, संभाजीराजांच्या चढाया यांमुळे दक्षिणेत सतत अस्वस्थता होती. तसेच दक्षिणेतील मोगल बादशहाचा अंमल संपुष्टात येऊन निजाम उलमुलक जवळजवळ स्वतंत्र सत्ताधीश झाला होता (१७२३). अशा परिस्थितीत इंग्रजांनी निजामाबरोबर संधान बांधण्यात सुरुवात केली. निजामालाही मराठ्यांविरुद्ध कोणाची तरी मदत हवीच होती. याचा फायदा इंग्रजांना मिळाला. निजाम-मराठे संघर्षात मद्रासच्या ब्रिटिश वसाहतीचा विस्तार होत गेला.

(अ) बंगालमधील वखारी

बंगाल प्रांत मोगलांच्या राजधानीपासून दूर असल्याने परिस्थितीनुसार तेथील अधिकारी फायदा उठवत होते. शिवाय गुजरातमधील सुरतेवर जसे बादशहाचे लक्ष असे, तसे बंगाल प्रांताकडे नव्हते. त्याचा फायदा इंग्रजांनी घेतला. मछलीपट्टणच्या इंग्रज वखारवाल्यांनी प्रथम बंगाल प्रांतात प्रवेश केला. सन १६३३ मध्ये कार्टराइटने ओरिसात प्रवेश केला. तेथे आपला वचक निर्माण केला. तेव्हा ओरिसाच्या अधिकाऱ्याने त्याला आपल्या प्रांतात जमीन विकत घेऊन वखारी घालण्याची व जहाजे बांधण्याची परवानगी दिली. पुढे सन १६५१ पासून बंगाल प्रांतात इंग्रजांचा व्यापार सुरू झाला. बालासोर, पिपळी, हुगळी, कासीम बझार, पाटणा, इत्यादी ठिकाणी व्यापार वाढवला. कंपनीचा कारभार नीट व्हावा म्हणून १६५७ मध्ये इंग्लंडच्या क्रॉमवेलने नवीन व्यवस्था लावून दिली. वखारीचे नियम ठरविले. त्यानुसार वखारीमध्ये (अ) एक मुख्य, (आ) त्याचे तीन मदतनीस व (इ) हाताखाली दुसरे लोक अशी पद्धती लागू केली. हिंदुस्थानातील इंग्रज व्यापारी कंपनीच्या फायद्याकडे न पाहता स्वतःचा स्वार्थ साधून घेत होते. बरील नियमांमुळे त्याला थोडाफार आळा बसला. शिवाय ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या इतिहासात हे १६५७-५८ वर्ष महत्त्वाचे ठरले. क्रॉमवेलने राज्याची सूत्रे हाती घेतल्यानंतर कंपनीच्या कारभाराचा बारकाईने तपास केला होता. व्यापारानेच राष्ट्राचे हित होते असा त्याचा पक्का ग्रह झालेला होता. त्याने कंपनी संदर्भात जी नवीन व्यवस्था केली त्यानुसार अधिकाऱ्यांचे पगार ठरविण्यात आले. हिंदुस्थानातले नोकर प्रामुख्याने तीन प्रतीचे असत (१) व्यापारी (मर्चंट) (२) दुकानदार (फॅक्टर) (३) कारकून (रायटर). याशिवाय काही लहान मुले उमेदवार म्हणून घेतली जात. काही काळ उमेदवारी केल्यावर त्यांना कायम नोकरी दिली जाई. पुढे सन १७६५ मध्ये दुकानदार वर्ग कमी करण्यात आला.

(आ) कंपन्यांचे एकीकरण

चार्लस दुसरा याने कंपनीला पाठिंबा दिला होता. सन १६८८ मध्ये इंग्लंडमध्ये राज्यक्रांती झाली. चार्लस दुसरा याचे उच्चाटन झालेले होते. त्यामुळे ईस्ट इंडिया कंपनीस कोणी जुमानीसे झाले. तिचे अस्तित्वच समाप्त करण्याचा प्रयत्न करण्यासही कमी केले नाही. याचा परिणाम असा झाला की, पूर्वेकडील देशांबरोबर व्यापार करण्याकरिता अनेक कंपन्या निघू लागल्या. या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी सन १७०८ मध्ये ब्रिटिश पार्लमेंटने कंपन्यांचे एकीकरण करून त्या कंपनीला पूर्वीचे सर्व अधिकार दिले. ईस्ट इंडिया कंपनीची व्यवस्था कोर्ट ऑफ डायरेक्टरस (संचालक मंडळ) याच्या हाती ठेवण्यात आली. हिंदुस्थानात मुंबई, मद्रास व बंगाल या प्रत्येक इलाख्यात एक मंडळ होते. त्या मंडळाचा अध्यक्ष मंडळाच्या सल्ल्याने आपल्या प्रांतात कंपनीच्या हुकूमांची अंमलबजावणी करी. सुरुवातीला या कंपनीचे मुख्य ध्येय केवळ व्यापारी होते. परंतु १७७४ पासून ही कंपनी पूर्णपणे राजकारणात पडून राज्य स्थापनेच्या प्रयत्नास कंपनीने सुरुवात केली. अशा प्रकारे कंपनीच्या कारभाराला एक वेगळी दिशा मिळत गेली. सन १६०० पासून ते सन १७०८ पर्यंतच्या काळात कंपनीचे बहुतेक लक्ष्य वखारी घालून व्यापार करण्याकडे होते. त्यामुळे ह्या काळाला 'वखारींचा काळ' असेही म्हटले जाते. व्यापाराबरोबरच किल्ले बांधणे, लष्कर ठेवणे, वेळप्रसंगी युद्ध करणे व जमेल तसे हिंदुस्थानातील प्रदेश काबीज करून आपली सत्ता स्थापन करणे असे धोरण ठेवलेले होते. कंपनीच्या या कार्याची दखल घेऊन ब्रिटिश सरकारने कंपनीस पाठिंबा देण्यास सुरुवात केली. कंपनीचा हा एकशेआठ वर्षांचा कालावधी पुढील राज्यव्यवस्थेचा पाया घालण्यास अनुकूल ठरला.

ईस्ट इंडिया कंपनीला युद्धाच्या प्रसंगाला अनेक वेळा सामोरे जावे लागले. समुद्रावरील दळणवळणामध्ये युरोपियन लोकांच्या उपद्रवाला तोंड द्यावे लागत होते. हिंदुस्थानात मोगल-मराठे यांच्यातील युद्धे सतत चालू होती. मोगल बादशहा औरंगजेब वृद्ध झाल्यामुळे एकूण परिस्थितीत बदल घडून येण्याची शक्यता होती. त्याचा फायदा कंपनीला घेता येईल असे ब्रिटिशांना वाटत होते. पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच यांचाही हिंदुस्थानात व्यापार होत असल्याकारणाने त्यांच्या वसाहती स्थापन झालेल्या होत्या. या स्पर्धेला कंपनीला तोंड द्यावे लागत होते. सर चार्लस डव्हेना आणि लीब्लिझ यांनी या काळातील व्यापार आणि राज्य स्थापनेसंदर्भात विचार मांडलेले आहे. डव्हेनाने म्हटले आहे की-

“ज्याच्या हातात इकडचा व्यापार तोच इकडील भूप्रदेशाचा मालक. हिंदुस्थानातील आमचा ताबा यत्किंचित् कमी झाला, की आमचा व्यापार बसला; व्यापार बसला की

आरमार लयास गेले; आणि आरमार गेले की राज्यही लयास गेले म्हणून समजावे.”

इंग्रजांच्या वखारी हिंदुस्थानात थोड्या होत्या, परंतु त्या प्रमुख ठिकाणी नाक्यावर वसलेल्या होत्या. त्या ठिकाणी व्यापार चांगला चालत होता. शिवाय आरमारामुळे पूर्वेकडील व्यापारालाही संरक्षण देता येणे ब्रिटिशांना शक्य होते. याविषयी गो. स. सरदेसाईंनी म्हटले आहे -

“व्यापाराने धनप्राप्ती, धनप्राप्तीने आरमार व आरमाराने व्यापार, अशीही परस्परावलंबित कारणपरंपरा असून तिच्यात राज्य जिंकण्याच्या कामी नेपोलियन अगर सीझर ह्यांच्यासारख्या योध्याहून जास्त करामत भरलेली आहे.” (ब्रिटिश रियासत १)

ब्रिटिशांनी जिद्दीने, चिकाटीने आपला व्यापार वाढविला. त्यातून पैसा मिळविला. पैशाबरोबर त्यांची शक्ती वाढत गेली. या शक्तीवरच त्यांनी हिंदुस्थानात आपले राज्य स्थापिले. यामध्ये एक वैशिष्ट्य दिसून येते, की येथे वखारी, वसाहती स्थापन करताना त्या आपल्या राजाच्या नावाने करीत. आपण आपल्या राजाच्या हुकमतीखाली आहोत, आपला युरोपियन राजाशी संबंध नाही असा स्वतंत्रतेचा प्रकार त्यांनी कधी अवलंबिलेला दिसून येत नाही. त्यांच्या उद्योग-व्यापाराला त्यांच्या राष्ट्राच्या वकिलामार्फत संरक्षण व्यवस्था होत असे. त्यामुळे त्यांना येणाऱ्या अडचणींवर मात करता येणे शक्य होत असे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) कॅप्टन हिपोनने पट्टेपुळी येथे इंग्रजांची वखार स्थापन केली. ()
- (२) निजाम-मराठे संघर्षात मद्रासच्या ब्रिटिश वसाहतींचा विस्तार झाला. ()
- (३) क्रॉमवेलने वखारींच्या व्यवस्थापनात कोणतेही लक्ष घातले नाही. ()
- (४) सन १६८८ मध्ये इंग्लंडमध्ये झालेल्या राज्यक्रांतीमुळे ईस्ट इंडिया कंपनीचे वर्चस्व, महत्त्व वाढले. ()
- (५) ईस्ट इंडिया कंपनीस व्यापाराव्यतिरिक्त सतत संघर्ष, युद्धे यांस तोंड द्यावे लागले. ()

१.२.४ फ्रेंचांच्या वसाहती

पोर्तुगीज, डच, ब्रिटिश यांच्याप्रमाणेच आपणही पूर्वेकडील देशांबरोबर व्यापार करावा असे फ्रेंचांना वाटू लागले. सन १६२४ मध्ये कार्डिनल रिशेल्यु हा फ्रान्सचा प्रधान झाल्यानंतर त्याने दूरदेशात वसाहती स्थापन करण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले. त्याचबरोबर त्यांनी धर्मप्रसाराचेही कार्य हाती घेतले होते.

(अ) फ्रेंच-इंग्रजी वसाहती तुलनात्मक दृष्टिकोन

ब्रिटिश सरकारने व्यापाराच्या कामात लोकांना पूर्णपणे स्वातंत्र्य दिलेले होते. त्यामुळे त्यांचा व्यापार चांगलाच भरभराटीस आला. मात्र फ्रान्सचे तसे नव्हते. त्यात सरकारने हस्तक्षेप केलेला होता. व्यापारात घातलेले पैसेही सरकारचे व सरकारी अधिकाऱ्यांचे होते. मोठ्या पदावरील अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करताना सरकारी अधिकाऱ्यांनी आपापसांत वाटणी करून घेतलेली होती. कंपनीच्या सभासदांत व व्यवस्थापकांत मुख्य भरणा दरबारी लोकांचा होता. थोडक्यात ब्रिटिश व फ्रेंच यांच्या व्यापार-वसाहती धोरणाबाबत फरक पुढीलप्रमाणे होता-

- (१) ब्रिटिशांच्या वसाहती द्रव्यबळ, संरक्षण व्यवस्था, इत्यादी बाबतीत फ्रेंचांपेक्षा सरस होत्या.
- (२) ब्रिटिशांच्या वसाहतींना पूर्ण स्वातंत्र्य होते. त्यामानाने फ्रेंचांच्या वसाहती सरकारवर पूर्णपणे अवलंबून होत्या.
- (३) ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचे सभासद, वसाहतींसंदर्भात शासनाचे अनुकूल धोरण कसे राहील याबाबत जागरूक राहत. प्रतिकूल नियम करण्याचे त्यामुळे टाळले जाई. याउलट परिस्थिती फ्रेंचांची होती. फ्रेंच व्यापारी कंपनी संपूर्णपणे फ्रेंच शासनाचाच भाग असल्यामुळे, कंपनीच्या व्यापारी धोरणावर शासनाचे नियंत्रण असे.
- (४) मुक्त व्यापार स्वातंत्र्य ब्रिटिश वसाहतींना दिलेले असल्यामुळे त्यांचा व्यापार अधिक भरभराटीस आला. असे मुक्त व्यापार स्वातंत्र्य फ्रेंच वसाहतींना नव्हते.
- (५) ब्रिटिशांनी आपल्या व्यापारासाठी नियम व व्यवस्था आपल्या सोयीप्रमाणे केलेली होती. फ्रेंच व्यापार्यांना सरकारने आखलेल्या रेषेबाहेर जाता येत नव्हते.

थोडक्यात ब्रिटिशांच्या कंपनी लोकांनी स्थापन केलेल्या होत्या. त्याला राजाचे पाठबळ नाममात्र होते. याउलट फ्रेंच कंपनी राजाने स्थापन केल्या होत्या. त्यात लोकांचा सहभाग कमी होता.

फ्रान्सचा प्रसिद्ध राजा चौदाव्या लुईच्या काळात त्याच्या मुख्यमंत्र्याने कोलबर्टने युरोपच्या बाहेर फ्रेंचांचे राज्य वाढविण्याचे प्रयत्न केले. सन १६६४ मध्ये दोन कंपन्या हिंदुस्थानाबरोबर व्यापार करण्यासाठी स्थापन केल्या. एक ईस्ट इंडियाची तर दुसरी वेस्ट इंडियाची कंपनी होती. सन १६६३ मध्ये कोलबर्टने फ्रेंच ईस्ट इंडिया कंपनीची पुनर्रचना करून पन्नास वर्षे हिंदुस्थानाबरोबर व्यापार करण्याचा परवाना या कंपनीला दिला. त्याप्रमाणे फ्रेंच ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सन १६६६ मध्ये सुरतेस व सन १६६९ मध्ये मछलीपट्टण येथे वखारी स्थापन झाल्या.

(आ) पाँडेचरीची वसाहत

फ्रान्सिस मार्टिन नावाचा एक फ्रेंच गृहस्थ होता. त्याने गोवळकोंड्याच्या कुतूबशहाकडून पूर्ण किनाऱ्यावरील थोडी जागा विकत घेतली. तेथे फ्रेंच लोक येऊन राहू लागले. या ठिकाणी मार्टिनने एक शहर वसविले (१६७५). हेच शहर पुलिचेरी उर्फ पाँदिचरी (पाँडेचरी) या नावाने ओळखले गेले. छत्रपती

शिवाजींनी जेव्हा कर्नाटकवर स्वारी केली तेव्हा मार्टिनने त्यांच्याकडून पाँडेचरी येथे व्यापार करण्याचा परवाना मिळविला. त्यानंतर त्याने कारिकल, फ्रेंचपट्टा, चंद्रनगर, बालासोर, डाक्का, पाटणा वगैरे ठिकाणी वखारी स्थापन केल्या, मार्टिनने पाँडेचरी येथे सार्वजनिक रस्ते, मोठमोठ्या इमारती, बंदरातील व्यापाराच्या सोयी केल्याने येथील वस्ती वाढत गेली. सन १६९७ मध्ये पाँडेचरी हे फ्रेंचांच्या सर्व वसाहतींचे मुख्य ठिकाण बनले. मार्टिनच्या या कामाबद्दल त्याला 'डायरेक्टर जनरल ऑफ फ्रेंच अफेअर्स इन इंडिया' असा हुद्दा मिळाला.

सन १७३५ च्या सुमारास अलेक्झांडर डुमास फ्रेंचांचा गव्हर्नर होता. त्याने फ्रेंचांचा व्यापार चांगला वाढविला. कर्नाटकच्या राजाबरोबर मैत्री संपादन करून त्याने आपले महत्त्व वाढविले. सुरतेच्या वखारीत मात्र फ्रेंचांना विशेष फायदा न झाल्यामुळे ती जागा सोडून घावी लागली. या वेळी फ्रेंचांवर जे कर्ज झाले होते ते मार्टिनने देऊन टाकले. फ्रेंचांची मच्छलीपट्टण येथेही वखार होती. सन १६८८ मध्ये फ्रेंचांनी बंगालमधील हुगळी नदीच्या काठावरील चंद्रनगर हे ठिकाण औरंगजेबाकडून विकत घेतले होते. तेथे फ्रेंचांचा व्यापार वाढीस लागला. या वखारीवर पुढे जोसेफ फ्रान्सिस डुप्ले फ्रेंचांचा गव्हर्नर झाला. हिंदुस्थानात फ्रेंचांची सत्ता स्थापन करणे हे त्याचे ध्येय होते. त्यासाठी त्याने प्रयत्न चालू ठेवले. बंगालचा माल सुरत, बसरा, चड्डा, इत्यादी ठिकाणी जाऊ लागला. त्यामुळे चंद्रनगरचे वैभव वाढीस लागले. डुप्लेने दक्षिणेतील राजकारणात लक्ष घालून आपल्या राष्ट्राचे महत्त्व वाढविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न चालविले. आरमार सुसज्ज केले. कंपनीची स्थिती सुधारण्यास त्याला पुष्कळसे यश मिळाले. डुप्लेने निजामाच्या दरबारी बुसी याला फ्रेंच वकील म्हणून नेमले. बुसीने तेथे आपले बस्तान चांगले बसविले. निजामाचा जवळजवळ सर्व कारभार त्याच्याच हातात होता. याचा परिणाम शेवटी दक्षिणेत फ्रेंचांचे महत्त्व वाढले.

हिंदुस्थानात युरोपियनांचे आगमन झाले. पोर्तुगीज, डच, ब्रिटिश, फ्रेंच या राष्ट्रांच्या वसाहती स्थापन होत गेल्या. कालांतराने डच मागे पडले. पोर्तुगीजांच्या मर्यादित वसाहती राहिल्या. शेवटी वसाहतवादावरून इंग्रज आणि फ्रेंच यांच्यातील संघर्ष वाढीस लागला. या संघर्षात ब्रिटिश विजयी ठरले. त्यांनी आपली सत्ता स्थापन करून वसाहतीबरोबर राज्य विस्तार करण्यास सुरुवात केली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

पुढील विधानांत गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) ----- याने फ्रान्सचा प्रमुख झाल्यावर दूर देशांत वसाहती स्थापन करण्याचे धोरण अवलंबिले.
- (२) फ्रान्सच्या व्यापारांत ----- चे वर्चस्व होते.
- (३) ----- मुळ ब्रिटिश वसाहतींचा व्यापार भरभराटीस आला.

- (४) ----- ने युरोपच्या बाहेर फ्रेंचांचे राज्य वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले.
- (५) ----- ने गोवळकोंड्यानजीक फ्रेंच वसाहत स्थापन केली. ही वसाहत ----- ने ओळखली जाऊ लागली.
- (६) मार्टिनला ----- हा हुद्दा मिळाला.
- (७) ----- या फ्रेंच गव्हर्नरने हिंदुस्थानात फ्रेंचांची सत्ता स्थापन करण्याचे ध्येय ठेवले.

१.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययननासाठी प्रश्न - १

- (१)(✓), (२)(✓), (३)(✗), (४)(✓), (५)(✓),
(६)(✓), (७)(✓), (८)(✗).

स्वयं-अध्ययननासाठी प्रश्न - २

- (१)(✓), (२)(✓), (३)(✓), (४)(✗), (५)(✓),
(६)(✗), (७)(✓), (८)(✗)

स्वयं-अध्ययननासाठी प्रश्न - ३

- (१)(✓), (२)(✓), (३)(✗), (४)(✗), (५)(✓)

स्वयं-अध्ययननासाठी प्रश्न - ४

- (१) कार्डिनल रिशेल्यू (२) सरकारचे (३) व्यापार स्वातंत्र्य
(४) कोलबर्टने (५) फ्रान्सिस मार्टिन, पॉंडेचरी (६) डायरेक्टर जनरल ऑफ फ्रेंच अफेअर्स इन इंडिया (७) फ्रान्सिस डुप्ले

१.४ अधिक अध्ययन

इंग्लंडच्या एलिझाबेथ राणीने ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीकरिता एक सरपत्र तयार केले होते हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे. हे पत्र पुढीलप्रमाणे होते-

फेब्रुवारी, सन. १६००

परमेश्वरकृपेकरून इंग्लंड, फ्रान्स ॲर्लंडची राणी एलिझाबेथ यांजकडून ----- चे थोर व पराक्रमी राज्यकर्ते यांस, सर्वशक्तिमान प्रभूने अपरिमित व अगाध शहाणपण व कृपादृष्टी दाखवून ह्या जगात मनुष्याच्या उपयोगाकरिता अनेक उत्तम वस्तू उत्पन्न करून त्यांची सर्वत्र सुव्यवस्था करून ठेवली आहे. ते जिन्नस कोठेही व कसेही मूळ पैदा झाले असले व काही

ह्या देशात व कांही त्या देशात तयार झाले असले तरी ते त्या प्रभूच्या हुकमाने पृथ्वीवरील सर्व राष्ट्रांस पोचले जावे व त्याचे अपरिमित औदार्य सर्व जनांस सारखे प्राप्त व्हावे, असा त्या प्रभूचा उद्देश दिसतो. ज्या प्रदेशात तो जिन्नस पिकेल, तेथच्या लोकांनी मात्र तो वापरावा, इतर देशांतील लोकांस तो मिळू नये असा त्याचा हेतू दिसत नाही. एका देशाने दुसऱ्या देशाच्या उपयोगी पडावे व एका देशात जो जिन्नस विपुल पिकतो त्याने दुसऱ्या देशाची गरज भागवावी असा ईश्वरी संकेत असल्यामुळे दूरदूरच्या देशांमध्ये व्यापाराची घडामोड चालते आणि एकमेकांच्या मालाची देवघेव होऊन त्याजमध्ये स्नेहभाव व प्रेम वाढत जाते. -

‘आमचे जे लोक केवळ व्यापाराच्या सौम्य उद्देशाने आपल्याकडे आज जात आहेत, त्यास आपण मेहेरबानी करून आपल्या देशात येऊ घाल व आजच्या ह्या पहिल्या प्रसंगाची ओळख पुढे चालू ठेवून आपल्या व आमच्या प्रजेमध्ये हे व्यापाराचे व स्नेहाचे दळणवळण वृद्धिंगत कराल अशी आम्हास आज्ञा आहे.’

(ब्रिटिश रियासत - गो.स.सरदेसाई, खंड-१)

अशा प्रकारे राणी एलिझाबेथने पत्रातून ‘आपल्या व्यापाऱ्यांचा सौम्य उद्देश’ या अर्थाने व्यक्त केलेला होता.

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने आपली महत्त्वाकांक्षा लिहिलेल्या पत्रातून पुढीलप्रमाणे व्यक्त केलेली होती.

“आम्हास जगाचा जो अनुभव आहे त्यावरून असले काम करणारास त्या त्या राष्ट्रांचे कायदेकानून व रीतिभाती माहीत पाहिजेत, तरच राजकीय राजांशी तह, युद्ध किंवा व्यापार ही कामे त्यास करता येतील. नुसते लहानपणापासून सर्व आयुष्य हिंदुस्थानात गेले, किंवा तेथील भाषा शिकण्यात फार दिवस घालविले, किंवा व्यापाराच्या उलाढाली समजून घेतल्या म्हणजे भागले असे नाही----- आम्ही जेव्हा नुसते व्यापाराच्याच मागे होतो तेव्हा हे गुण कदाचित पुरे झाले असते; पण हल्ली आमच्या थोर राजांनी आम्हावर मेहेरबानी करून आम्हास सनदा वगैरे देऊन आमची सत्ता व आमचे अधिकार वाढविले आहेत. आता हिंदुस्थानात राजाची योग्यता आमच्या अंगी आली आहे. त्यामुळे आम्हांसही डचांप्रमाणे स्वतःचा बचाव, स्नेह्यांस मदत व शत्रूंस शिक्षा करणे प्राप्त झाले आहे.”

(हिंदुस्थानचा अभिनव इतिहास-ओतुरकर)

मलबार (केरळ)

हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यास मलबार हे म्हटले आहे. मलबारचे जुने नाव केरळ होते. प्राचीन काळी चेर, चोळ व पाण्ड्य अशी तीन राज्ये दक्षिणेकडे होती. इसवी सनाच्या चवथ्या शतकात मलबारावर कांची येथील पल्लव राजाचा ताबा होता हे अलीकडील शोधावरून समजते. त्या वेळी चिनी प्रवासी फाहियान मलबारात आला होता त्याने या राज्याची हकीकत लिहून ठेवलेली आहे.

१.५ सारांश

युरोपमधील व्यापाऱ्यांचा पूर्वेकडील देशांबरोबर व्यापार प्राचीन काळापासून चालत आलेला होता. हा व्यापार ज्या मार्गावरून चालत होता, त्या मार्गावरील कॉन्स्टांटिनोपल हे महत्वाचे ठिकाण तुर्कांनी जिंकून घेतल्यामुळे पाश्चात्य व्यापारावर अनेक परिणाम दिसून आले. तेव्हा युरोपियनांनी पूर्वेकडे जाणारा नवा मार्ग-जलमार्ग शोधून काढण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले. पोर्तुगालचा वास्को-द-गामा हा खलाशी समुद्रमार्गाने हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर येऊन पोचला. अशा प्रकारे पूर्वेकडे जाणारा मार्ग उपलब्ध झाल्याने पोर्तुगीजांच्या हिंदुस्थानात वसाहती स्थापन होत गेल्या. पोर्तुगीजांचा व्यापार वाढविण्यासाठी फ्रान्सिस्को-द-आल्मिडा ने प्रयत्न केले. त्याच्यानंतर आलेल्या व्हाइसरॉय व अधिकाऱ्यांनी पोर्तुगीजांच्या वसाहती व व्यापार वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले. सन १५६८ नंतर पोर्तुगीजांना आपली सत्ता हिंदुस्थानात वाढविता आली नाही. त्याची काही कारणे दिसून येतात.

पोर्तुगीजांप्रमाणे डचांनीही हिंदुस्थानात आपला व्यापार वाढवून वसाहती केल्या होत्या. परंतु त्यांना फारसे यश मिळाले नाही.

ब्रिटिशांनी पूर्वेकडील आपला व्यापार वाढविण्यास सुरुवात केली. ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचा व्यापार हिंदुस्थानात सुरू झाला. सुरुत येथे त्यांच्या वसाहती होत्या. सन १६१२ मध्ये त्यांना पोर्तुगीजांबरोबर संघर्ष करावा लागला. त्यात विजय मिळाल्याने ब्रिटिशांना फायदा झाला ब्रिटिशांच्या मुंबई, मद्रास, बंगालमध्ये वसाहती स्थापन होत जाऊन व्यापार वाढीस लागला. व्यापाराबरोबर त्यांनी सत्ता स्थापन करण्यास प्रारंभ केला. त्यासाठी त्यांना लढायाही कराव्या लागल्या.

ब्रिटिशांप्रमाणे फ्रेंचांनीही हिंदुस्थानबरोबर आपला व्यापार वाढविण्यास सुरुवात केली. मात्र व्यापारसंबंधाने फ्रेंचांचे घोरण ब्रिटिशांपेक्षा वेगळे होते. पॉंडेचारी हे फ्रेंचांच्या वसाहतींचे

मुख्य केंद्र बनले. फ्रेंचांच्या हिंदुस्थानातील नेमलेल्या अधिकाऱ्यांमध्ये मार्टिन, डुप्ले, बुसी यांनी चांगली कामगिरी केली.

अशा प्रकारे हिंदुस्थानात युरोपियनांचे आगमन होऊन काहींच्या वसाहती स्थापन होत गेल्या. शेवटी ब्रिटिश आपली सत्ता येथे स्थापन करण्यात पुढे यशस्वी झाले.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) पोर्तुगीजांचा हिंदुस्थानात प्रवेश कसा झाला ते सविस्तर विशद करा.
- (२) पोर्तुगीजांच्या हिंदुस्थानातील सत्तेचा न्हासाची कोणती कारणे स्पष्ट करा.
- (३) ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीला कोण कोणते अधिकार व सवलती देण्यात आल्या होत्या ?
- (४) ब्रिटिशांनी मद्रास येथे आपल्या वसाहती स्थापन करून व्यापार कसा तऱ्हेने वाढविला ते विशद करा.
- (५) सन १६०० ते १७०८ पर्यंतचा काळ हा 'वखारींचा काळ' होता असे का म्हटले जाते ते सविस्तर स्पष्ट करा.
- (६) फ्रेंचांचे वसाहतविषयक धोरण स्पष्ट करा.
- (७) फ्रान्सिस मार्टिन याची हिंदुस्थानातील महत्वाची कामगिरी विशद करा.

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) सरदेसाई गो.स., *ब्रिटिश रियासत (पूर्वार्ध)*, इ.स. १७५७ पर्यंत, तिसरी आवृत्ती, १९९३.
- (२) देशपांडे सुधाकर, *अर्वाचीन भारताचा इतिहास*, पुणे, व्हीनस प्रकाशन, पहिली आवृत्ती, १९७०.

घटक २ : ब्रिटिश सत्तेची स्थापना व वसाहतवादाचा विकास

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय-विवेचन
 - २.२.१ इंग्रज-फ्रेंच संघर्ष आणि कर्नाटकाची युद्धे (१७४०-६१)
 - २.२.२ ब्रिटिशांचा बंगालवरील विजय (१७५७-६१)
 - २.२.३ इंग्रज-मैसूर युद्धे (१९६९-१७९९)
 - २.२.४ इंग्रज-मराठा युद्धे (१७७५-१८१८)
 - २.२.५ ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचा कारभार
- २.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.४ अधिक अध्ययन
- २.५ सारांश
- २.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- २.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

महत्वाकांक्षा धरली. पोर्तुगीज व डच यांची इच्छा सफल झाली नाही. तेव्हा इंग्रज व फ्रेंच पुढे सरसावले. आठराव्या शतकात येथील राजकारणात पडून त्यांनी आपली सत्ता स्थापन करण्यास सुरुवात केली. १९ साव्या शतकाच्या पूर्वार्धात त्यांची सत्ता हिंदुस्थानात स्थिरावली. याच काळात येथील एतद्देशीय सत्तांचा न्हास होत गेला. १७५७ ते १८५७ पर्यंत ब्रिटिशांच्या सत्तेची वाढ होत गेली. या कालावधीत ब्रिटिश वसाहतवादाचा विकास कसा होत गेला याचा अभ्यास आपण या घटकात करणार आहोत. १७५७ च्या प्लासीच्या लढाईनंतर भारताच्या राजकारणात ब्रिटिशांनी प्रवेश केला. त्यांनी आपली सत्ता या देशावर प्रस्थापित केली, याचा इतिहास आपल्याला या घटकात अभ्यासावयाचा आहे. ब्रिटिशांनी आपली सत्ता प्रस्थापित करताना कोणाबरोबर युद्धे केली. त्याचे कोणते परिणाम झाले याचाही आपण या घटकात अभ्यास करणार आहोत.

२.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ हिंदुस्थानात ब्रिटिशांच्या वसाहती स्थापन होत गेल्या व त्या संधीचा फायदा घेऊन त्यांनी आपली सत्ता कशी स्थापन केली हे सांगता येईल.
- ★ ब्रिटिशांनी व्यापाराबरोबर वसाहती स्थापन करून राज्य उभारणी करण्यास सुरुवात केल्याने भारतीय सत्तांना कसे तोंड द्यावे लागले हे स्पष्ट करता येईल.
- ★ ब्रिटिशांना कोणाबरोबर युद्धे करावी लागली याची माहिती देता येईल.

२.१ प्रास्ताविक

सुरुवातीच्या काळात युरोपियन लोक केवळ व्यापार करण्याच्या उद्देशाने हिंदुस्थानात आले. येथील परिस्थितीचा अंदाज घेऊन त्यांनी येथे आपले राज्य स्थापन करण्याची

२.२ विषय-विवेचन

२.२.१ इंग्रज-फ्रेंच संघर्ष आणि कर्नाटकाची युद्धे (१७४०-६१)

युद्धपूर्व परिस्थिती

जोपर्यंत मोगल सत्ता प्रबळ होती तोपर्यंत पश्चिमात्यांना राज्य स्थापन करता येणे शक्य झाले नाही. सतराव्या शतकानंतर मात्र परिस्थिती बदलली. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर (१७०७) त्याचे वारसदार दुर्बल ठरल्याने मोगल साम्राज्य त्यांना सावरता आले नाही. राजपूत स्वतंत्र झाले. दूरदूरचे सुभेदार आपापल्या परीने स्वतंत्र होण्यासाठी प्रयत्नशील झाले. अशा परिस्थितीत इंग्रज व फ्रेंच यांनी परिस्थितीचा फायदा घेण्यास सुरुवात केली. “निदान आपल्या वखारी भोवतालचा प्रदेश आपल्या ताब्यात राहावा” या धोरणातून त्यांनी आपली फौज ठेवण्यास सुरुवात केली होती. तसेच किनाऱ्यावर आपली सत्ता वाढविण्याचे प्रयत्न सुरू केले होते.

बंगालमध्ये ब्रिटिश कंपनीच्या प्रदेश व्यापण्याच्या धोरणाला विरोध झाला नाही. सन १६९४ मध्ये इंग्रजांनी फोर्ट विल्यम नावाचा किल्ला बांधण्यास सुरुवात केली. काही गावे मालकी हक्काने मिळावी यासाठी कंपनीने बादहशाकडून फर्मान घेतले होते.

मद्रासच्या बाजूस इंग्रज-फ्रेंच आपापली सत्ता वाढवित होते तेथे बराच काळापर्यंत प्रबळ सत्ताधीशांचे दुर्लक्ष झाले. दिल्लीच्या मोगल बादशहाने निजाम आसफशाह यास दक्षिणेचा सुभेदार म्हणून नेमले होते. कर्नाटकचा नबाब त्याच्या ताब्यात होता.

(अ) डुप्लेचे राजकारण

डुप्लेची पॉंडेचरीला फ्रेंच गव्हर्नर म्हणून नेमणूक झाली (१७४२). त्याच्या धोरणप्रमाणे कंपनीच्या धोरणात बदल होत गेला. डुप्ले साम्राज्यवादी होता. त्याच्या फ्रेंच वसाहतीत वाढ करण्याच्या महत्वाकांक्षेमुळे इंग्रजांबरोबर संघर्ष अटळ ठरला. सन १७४० च्या काळात ऑस्ट्रियाच्या प्रश्नावरून इंग्लंड व फ्रान्स ही दोन्ही राष्ट्रे परस्परविरोधी संघर्षात गुंतली होती. हे युद्ध सतत सात वर्षे चालले होते. युरोपातील या संघर्षाचा भारतातील इंग्रज-फ्रेंच कंपन्यांनी भारतातील संबंधात बिघाड होऊ देऊ नये. आपण अलिप्ततेचे धोरण स्वीकारावे असा प्रस्ताव डुप्लेने इंग्रजांपुढे ठेवला. इंग्रजांनी हा प्रस्ताव स्वीकारला नाही. त्यातून संघर्षाला सुरुवात झाली.

(आ) कर्नाटकचे पहिले युद्ध (१७४०-१७४८)

हिंदुस्थानच्या किनारपट्टीवर इंग्रज-फ्रेंचांची ठाणी जवळ जवळ होती. व्यापारामध्ये त्यांची मोठी चुरस होती. डुप्लेने कर्नाटकाच्या नबाबाबरोबर आधीपासून संधान बांधले होते. इंग्रजांना हिंदुस्थानातून हाकलून देण्याचा त्याचा विचार होता. युरोपात इंग्लंड व फ्रान्समध्ये युद्ध सुरू होते. त्या दरम्यान इंग्रजांनी फ्रेंचांच्या काही बोटी काबीज केल्याने संघर्षाला सुरुवात झाली. एक जहाज इंग्रजांनी मद्रासमध्ये पकडले होते. तेव्हा फ्रेंचांनी इंग्रजांना मद्रासमधून पळवून लावून मद्रासचा ताबा घेतला (अठराव्या शतकात 'कर्नाटक' हा शब्द मोठ्या व्यापक अर्थाने वापरला जात होता. मद्रास, मलबारचा काही भाग यात समाविष्ट केला जाता होता.) इंग्लिश लोक आपल्या राज्यात राहतात व त्यांचे रक्षण करणे हे कर्नाटकचा नबाब या नात्याने आपले कर्तव्य आहे असे समजून अन्वरुद्दीनने फ्रेंचांविरुद्ध चाल केली, परंतु त्याचा पराभव झाला, याच सुमारास इंग्रजांच्या मदतीसाठी इंग्लंडहून कुमक आल्यामुळे इंग्रज-फ्रेंच यांच्यातील युद्ध सुरू झाले. इतक्यात युरोपमध्ये इंग्रज व फ्रेंचामधील युद्ध थांबल्याने भारतातही शांतता तह झाला. मद्रास इंग्रजांना परत मिळाले.

या पहिल्या कर्नाटक युद्धातून (१७४६-४८) इंग्रज-फ्रेंचांना कोणताही फायदा झाला नाही. मात्र नबाबाच्या फौजेचा फ्रेंचाकडून पराभव झाला. या घटनेने एक गोष्ट स्पष्ट झाली की,

युरोपियन शिस्तीत तयार झालेल्या मुठभर फौजेपुढे एतद्देशीय फौजेचा टिकाव लागला नाही.

(इ) दुसरे कर्नाटक युद्ध - (१७५१-१७५५)

मद्रासच्या हाता-तोंडाशी आलेला घास परिस्थितीमुळे डुप्लेला परत करावा लागला असला, तरी तो काही स्वस्थ बसणारा मुत्सद्दी नव्हता. उलट मद्रासच्या यशामुळे त्याला एक प्रकारचा आत्मविश्वास वाढू लागला होता. कर्नाटकातील या युद्धाने त्याच्या लक्षात आले, की आपल्या कवायती फौजा स्थानिक प्रचंड सैन्याचा सहज धुव्वा उडवू शकतात. याशिवाय भारतातील असंतुष्ट सत्ता आपला स्वार्थ साधण्यासाठी परक्यांचे साहाय्य घेण्यास सदैव तत्पर आहेत. पहिल्या कर्नाटक युद्धावरून त्याने एक धडा घेतला की इंग्रजांचे आरमार श्रेष्ठ आहे. शिवाय बंगाल आणि मुंबई ही दोन्ही महत्त्वाची व्यापारी केंद्रे इंग्रजांनी मिळविली होती. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्रजांखेरीज अन्य कोणतीही परकीय सत्ता येथे उरली नव्हती. त्यामुळे फ्रेंचांना भारतातील एकमेव आधार म्हणजे कर्नाटक होता. इंग्रजांचे आरमार श्रेष्ठ आहे म्हणून दुसऱ्या आघाडीवर त्यांना तोंड देण्यासाठी लष्करी शिस्तीत तयार झालेले आपले पायदळच उपयोगी पडू शकेल हे डुप्लेने लक्षात घेतले. आपल्या पायदळाच्या मदतीने स्थानिक राजकारणात लक्ष घालून इंग्रजांना शह देण्याची योजना डुप्लेने आखली.

कर्नाटकचा नबाब चंदासाहेब आणि हैद्राबादच्या निजामाचा मुलगा मुझफरजंग यांनी आपल्या प्रांतात राजकीय सत्ता हस्तगत करण्याचे प्रयत्न सुरू केले होते. डुप्लेने या संधीचा फायदा घेतला आणि चंदासाहेब व मुझफरजंग यांच्याशी गुप्त करार केले. कर्नाटकाची नबाबी अन्वरुद्दीन खानाला मिळाली तेव्हापासूनच ही गादी मिळविण्यासाठी त्याच्या नातलगचे प्रयत्न चालू झाले होते. डुप्लेने चंदासाहेब व मुझफरजंगांबरोबर करारानुसार तिघांची एक आघाडी बनवून त्यांना कर्नाटक व दक्षिण सुभ्याच्या गादीवर बसवण्याचे वचन दिले. प्रथम या तिघांनी मिळून अन्वरुद्दीनबरोबर लढाई केली (१७४९). या युद्धात अन्वरुद्दीनचा पराभव होऊन तो युद्धात ठार झाला. मात्र त्याचा मुलगा महंमदअली त्यांच्या हातून निसटला आणि तो त्रिचनापल्लीस पळून गेला.

महंमदअली आणि हैद्राबादच्या नासिरजंगाला इंग्रजांकडून हवी ती मदत मिळाली नाही. तेव्हा झालेल्या युद्धात नासिरजंग मारला गेला (१७५०). विनासायास मुझफरजंग दक्षिण सुभ्याचा निजाम बनला. कृतज्ञता म्हणून त्याने डुप्लेची म्हैसूर, तंजावर व मदुरा प्रांताचा सुभेदार म्हणून नेमणूक केली. याशिवाय पॉंडेचरी नजीकचा प्रदेश, ओरिसाच्या किनारपट्टीवरील प्रदेश (मछलीपट्टणसहित) आणि कृष्णानदीच्या दक्षिणेकडील त्याच्या अधिपत्याखालील मुलूख डुप्लेला बहाल केला. अवघ्या दोन वर्षांच्या कालावधीत डुप्लेला हे यश मिळाले होते. डुप्लेच्या या यशामुळे इंग्रजांची परिस्थिती

मोठी कठीण झाली. त्यांना महंमदअलीची बाजू घेणे क्रमप्राप्त ठरले. महंमदअलीने त्रिचनापल्लीच्या किल्ल्याचा आश्रय घेतला होता. त्याच्या मदतीसाठी इंग्रज धावून आल्याने महंमदअलीने जोमाने विरोध करण्याचे ठरविले. फ्रेंचांबरोबर वाटाघाटी करण्यात बराच काळ गेला. त्या दरम्यान इंग्रजांची मोर्चेबांधणी चालू होती. त्यामुळे त्रिचनापल्लीचा वेढा दीर्घ काळ चालू राहिला. महंमदअली व इंग्रजांना मराठे, म्हैसूर आणि तंजावर येथूनही मदत आली. याच काळात ब्रिटिश अधिकारी रॉबर्ट क्लाइव्ह मद्रासच्या फौजेत दाखल झाला. त्याने लष्करी कारवाईची जबाबदारी घेतली. दक्षिणेतील हा गुंता सोडविण्यासाठी, त्याने कर्नाटकची राजधानी अर्काटवर चाल करून ती जिंकून घेण्याची योजना तयार केली. चंदासाहेबाचे लक्ष विचलित करण्याच्या दृष्टीने अर्काटला वेढा दिला आणि अर्काट जिंकून घेतले. अर्काट इंग्रजांच्या ताब्यातून सोडविण्यासाठी चंदासाहेब सैन्य घेऊन येणार हा रॉबर्ट क्लाइव्हचा अंदाज खरा ठरला. इंग्रज सैन्याने या सैन्याला जवळ जवळ त्रेपन्न दिवस रोखून ठेवले शेवटी चंदासाहेब परत फिरला. डुप्लेच्या विविध प्रयत्नांना यश आले नाही. शेवटी ७ जून १७५२ रोजी फ्रेंच सैन्य इंग्रजांना शरण गेले. काही सैनिक कैदी झाले होते. डुप्लेच्या चढाईच्या धोरणाला फ्रेंच सरकारचा फारसा प्रतिसाद मिळाला नाही. शेवटी १७५४ मध्ये इंग्रज-फ्रेंच यांच्यात तह होऊन युद्ध थांबले. तहानुसार स्थानिक सत्तांच्या अंतर्गत संघर्षात भाग न घेणे, परस्परांनी जो प्रदेश जिंकलेला होता तो त्यांच्याकडेच राहू देणे असे ठरले. या दुसऱ्या कर्नाटक युद्धात डुप्लेने जे कमावले होते ते सर्व या युद्धाने गमावले. फ्रेंचांची नाचक्री झाली. फ्रेंच सरकारने डुप्लेला परत बोलावले. या युद्धाने फ्रेंचांच्या धोरणाचा जवळ जवळ पूर्ण पराभव झाला. याउलट इंग्रजांचा प्रभाव मात्र दक्षिणेत वाढत गेला.

(ई) तिसरे कर्नाटक युद्ध (१७५६-१७६१)

डुप्ले आपल्या देशात परत गेल्यानंतर जवळ जवळ चार वर्षेपर्यंत इंग्रज आणि फ्रेंच यांच्यात सामंजस्याचे धोरण राहिले. परंतु ही युद्धापूर्वीची तात्पुरती शांतता ठरली. इंग्रज व फ्रेंचांचे युरोपमध्ये युद्ध सुरू झाले (१७५६-६३ सप्तवार्षिक युद्ध). या काळात बंगालमध्ये सिराजउद्दौलाने बंगालावर स्वारी करून बंगाल जिंकून घेतलेला होता. बंगालच्या रक्षणासाठी रॉबर्ट क्लाइव्ह व वॅटसन हे इंग्रज अधिकारी बंगालमध्ये गेलेले होते. सप्तवार्षिक युद्धाच्या बातमीने त्यांनी फ्रेंचांचे चंद्रनगर हे ठाणे जिंकून घेतले. क्लाइव्ह बंगालमध्ये गुंतलेला पाहून कारुंट लाली या फ्रेंच अधिकाऱ्याने इंग्रज वसाहतीवर आक्रमण करून सेंट डेव्हिड किल्ला ताब्यात आणला. त्याने तंजावरलाही वेढा दिला होता. परंतु तो उठवावा लागला याचे कारण फ्रेंचांमधील आपापसातील बेबनाव आणि लालीचा आढचताखोर स्वभाव, हे होते. निजामाच्या दरबारातील, बुसीच्या हाताखालची मोठी फौज लालीने परत बोलावल्यामुळे मछलीपट्टण, राजमहेंद्री ही ठिकाणी जिंकून घेता आली नाहीत. शिवाय इंग्रजांनी

निजामाबरोबर फायद्याचा तह केला. यामुळे निजामाच्या दरबारी असलेले फ्रेंचांचे वर्चस्व कमी होऊन इंग्रजांचे वजन वाढण्यास मदत झाली.

(उ) वाँदिवॉशची लढाई (१७६०)

लालीने सेंट डेव्हिड किल्ला जिंकल्यानंतर मद्रासवर हल्ला केला, परंतु त्याला हे शहर जिंकता आले नाही. पुढे इंग्रज व फ्रेंच यांची इ.स. १७६० मध्ये वाँदिवॉश येथे गाठ पडली. इंग्लिश सेनापती सर आयर कूट याने लालीचा पूर्ण पराभव केला. लाली पाँडेचरीस पळून गेला. परंतु कूटने तेथेही त्याच पाठलाग केला. पाँडेचरी ही फ्रेंचांची राजधानी इंग्रजांनी जिंकून घेतली. लालीला पकडून त्याला इंग्लंडला पाठवून दिले. अशा प्रकारे फ्रेंचांचा निर्णायक पराभव केला (जाने. १७६०). इंग्रजांनी फ्रेंचांची इतर ठाणी जिंकून घेतली. परंतु युरोपातील सुरू असलेले सप्तवार्षिक युद्ध संपुष्टात आल्याने पॅरिसच्या तहानुसार ती फ्रेंचांना परत मिळाली.

(ऊ) फ्रेंचांच्या अपयशाची कारणे

वाँदिवॉशच्या पराभवाने हिंदुस्थानातील फ्रेंचांची सत्ता संपुष्टात आली. फ्रेंचांच्या अपयशाला इतर ही कारणे कारणीभूत ठरली.

- (१) लालीचा स्वभाव फ्रेंचांच्या नाशाला पुष्कळसा कारणीभूत ठरला.
- (२) फ्रेंच अधिकाऱ्यांमध्ये आपापसात नेहमी भांडणे होत.
- (३) फ्रेंचांचे आरमार ब्रिटिशांच्या तुलनेने कमी प्रतीचे होते.
- (४) फ्रेंच कंपनीला सरकारकडून योग्य वेळी मदत मिळू शकली नाही.
- (५) फ्रेंचांच्या अपयशाला आर्थिक टंचाई हे एक महत्वाचे कारण ठरले.
- (६) फ्रेंचांनी आपले लक्ष राज्य मिळविण्याकडे केंद्रित केले. व्यापाराकडे दुर्लक्ष झाले. त्यामुळे व्यापार बसला. आर्थिक टंचाईमुळे अनेक प्रश्न निर्माण झाले. बंगालच्या परिसरात, फ्रेंचांना केवळ व्यापारी सवलतीवरच समाधान मानावे लागले.
- (७) इंग्रजांची धडाडी व संघटनशक्ती प्रबळ होती. युद्ध करीत असतानासुद्धा त्यांनी व्यापाराकडे दुर्लक्ष केले नाही. यामुळेच इंग्रज-फ्रेंच संघर्षात इंग्रज विजयी ठरले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) सतराव्या शतकापर्यंत मोगलसत्ता प्रभावी असेपर्यंतच पाश्चिमात्यांना आपली सत्ता प्रस्थापित करता आली नाही. ()
- (२) बंगालमध्ये ब्रिटिश कंपनीच्या प्रदेश स्थापनेस विरोध झाला नाही. ()

- (३) पहिल्या कर्नाटक युद्धाचे कारण म्हणजे डुप्लेचा इंग्रजांना हिंदुस्थानातून हाकलून देण्याचा विचार होय. ()
- (४) पहिल्या कर्नाटक युद्धात अन्वरुद्दिनने इंग्रजांविरुद्ध चाल केली. ()
- (५) पहिल्या कर्नाटक युद्धाचा इंग्रज व फ्रेंच या दोहोंचा मोठा फायदा झाला. ()
- (६) दुसऱ्या कर्नाटक युद्धात फ्रेंचांचा पराभव झाला. ()
- (७) फ्रेंचांनी केवळ राज्य मिळवण्यावर लक्ष केंद्रित केले, व्यापारवाढीवर नाही. ()

२.२.२ ब्रिटिशांचा बंगालवरील विजय

(१७५७-१७६१)

(१) प्लासीची लढाई

औरंगजेबाच्या वेळी मुर्शिद कुलीखान हा बंगालचा सुभेदार होता. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर तो स्वतंत्र झाला. त्याच्या मृत्यूनंतर अलिबर्दीखान बंगालचा सुभेदार झाला (१७२५). तोही स्वतंत्रपणे बंगालचा कारभार करित होता. त्याच्या मृत्यूनंतर सन १७५३ मध्ये, त्याच्या मुलीचा मुलगा सिराजउद्दौला बंगालचा नबाब झाला. अलिबर्दीखानाने सिराजला, शेवटच्या क्षणी उपदेश केला होता. त्या वेळी त्याने सांगितले की- “युरोपियनांनी आपली सत्ता येथे बसविण्याकरिता जे प्रयत्न चालविले आहेत त्याकडे दुर्लक्ष करू नकोस----- इंग्रजांस कोणत्याही सवलती देऊ नकोस. वाटोळे हौर्ल हे लक्षात ठेव.” ही गोष्ट सिराजने लक्षात ठेवली होती.

सिराजउद्दौला नबाब झाल्यामुळे अलिबर्दीखानाच्या नातवंडामध्ये संघर्ष वाढीस लागला. तेव्हा कोणाची बाजू घ्यावी हे ठरविणे इंग्रजाना कठीण झाले. मात्र सिराजला त्यांनी उघडपणे विरोध केला नव्हता. आतून त्यांची कारस्थाने चालू होती. याचा सुगावा सिराजला लागल्याने तो संतापला. इंग्रजांनी इंग्रज-फ्रेंच संघर्षाच्या सबबीखाली कलकत्त्यास व इतरत्र तटबंदी केली होती. ती पाडून टाकण्याची आज्ञा सिराजने केली. ती आज्ञा इंग्रजांनी जुमानली नाही. दरम्यान इंग्रज व्यापाऱ्यांनी बंगालमधील आपल्या वखारीत मोठ्या प्रमाणावर संपत्ती जमा केली होती. त्याच्यावर सिराजचा डोळा होता. इंग्रजांनी ‘आम्ही नवीन काही केले नाही फक्त तटबंदी दुरुस्त केली’ असे उत्तरे दिल्याने सिराजने जून, १७५६ मध्ये इंग्रजांविरुद्ध कारवाईला सुरुवात केली. या वेळी कलकत्त्यास ड्रेक हा गव्हर्नर होता. आपण नबाबच्या फौजेस सहज तोंड देऊ असा त्याचा अनाटायी विश्वास होता. परंतु नबाबाने कासीमबझार लुटल्यानंतर कासीमबझार ते कलकत्ता हे १६० मैलाचे अंतर अवघ्या ११ दिवसांत तोडल्यामुळे, ड्रेकचे डोळे उघडले. कलकत्त्याचा पाडाव झाल्याने कंपनीच्या अधिकाऱ्यांना शरणागती स्वीकारावी लागली. हॉलवेल या प्रमुखासह सर्वाना नबाबाच्या सैन्यापुढे शस्त्रे ठेवली. नबाबाच्या ताब्यात असलेल्या लोकांपैकी काही लोक मरण पावले. त्या सर्वाना नबाबाच्या अधिकाऱ्यांनी अंधार कोठडीत ठेवल्याची

घटना प्रसिद्ध आहे. ही अंधार कोठडीची दुर्घटना म्हणून ओळखली गेली. यासंबंधात विविध मते आहेत.

कलकत्त्याच्या पाडावाची हकीकत मद्रासला कळली, तेव्हा क्लाइव्ह व वॉटसन यांना कलकत्ता येथे पाठविण्यात आले. त्यांनी प्रथम कलकत्ता जिंकून घेतले. सुरुवातीच्या विजयाने सिराज स्वस्थ व बेफिकीर राहिला होता. त्याचा इंग्रजांना फायदा मिळाला. सिराजउद्दौलाशी युद्ध करून बंगालमध्ये गेलेली इंग्रजांची पत परत मिळविण्यासाठी क्लाइव्हने सिराजशी युद्ध पुकारले. सिराजने इंग्रजांबरोबर समझोता करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तो निष्फळ ठरला. तेव्हा कायमचा सोक्षमोक्ष करण्याच्या हेतूने बंगालच्या सुभेदाराने क्लाइव्हवर चाल केली. १ फेब्रुवारी १७६७ रोजी युद्ध झाले. त्यात सिराज पराभूत झाला. त्या वेळी झालेल्या तहानुसार इंग्रजांचे बंगालमधील सर्व व्यवहार पूर्वीप्रमाणे सुरू झाले. परंतु क्लाइव्हचे एवढ्याने समाधान झाले नाही. बंगालमध्ये या युद्धाच्या आधी ज्या घटना झालेल्या होत्या, त्यात इंग्रजांचे नुकसान झाले होते. ते भरून काढण्याची इंग्रजांची मोठी महत्त्वाकांक्षा होती. शिवाय सिराजऐवजी आपल्याला अनुकूल नबाब बंगालमध्ये असावा अशी क्लाइव्हची धारणा होती. त्यासाठी त्याने अलिबर्दीखानाचा मेव्हणा मीर जाफर याला नेमण्याचा कट रचला. सिराजच्या दरबारातील रायदुर्लभ हा सेनाधिकारी व जगत्सेठ हा सावकार या दोघांना क्लाइव्हने हाताशी धरले. मीर जाफरला नबाबपदी नेमणूक करण्याची व सिराजला पदच्युत करण्याची कारवाई झाल्यानंतर इंग्रजांना द्यावयाच्या मोबदल्याबद्दल निर्णय घेण्यात आला. हे कारस्थान मुर्शिदाबादच्या अमीरचंद या सावकारास माहीत होते. त्याने हा कट गुप्त ठेवण्याबद्दल मोठी रक्कम मागितली. तेव्हा क्लाइव्हने त्याला फसविण्यासाठी खोटे कागदपत्र तयार केले व त्याला तात्पुरते गप्प बसविले. दरम्यान सिराजविरुद्ध कट होत आहे ही गोष्ट सर्वांना समजून चुकली होती. सिराज मात्र गाफील राहिला. परंतु ज्या वेळी त्याला या कटाची पूर्ण माहिती कळली तेव्हा सिराजने मीरजाफरकडे मदतीची याचना केली. मीरजाफरने त्याला होकार दिला. इंग्रजांबरोबर युद्ध करण्याची सिद्धता झाल्यानंतर मीर जाफरलाच बंगाला फौजेचा सेनापती म्हणून नेमण्यात आले.

क्लाइव्हने प्रथम सिराजला पत्र लिहून तहाच्या अटी भंग केल्याचा त्याच्यावर आरोप लादला. तसेच फ्रेंचांबरोबर गुप्त व्यवहार केल्याचाही आरोप लादण्यात आला. नबाबाकडून या आरोपांना उत्तर येण्याची वाट न बघताच क्लाइव्हने त्याच्यावर चाल केली. कटव्याचा किल्ला क्लाइव्हच्या ताब्यात सहज आला. २३ जून १७५७ रोजी इंग्रज सिराजवर चालून गेले. प्लासीजवळच्या मैदानात नबाबाचे पन्नास हजार पायदळ व अठरा हजार घोडदळ, तोफासहित जय्यत तयार होते. या प्रचंड सैन्यापुढे इंग्रजांचा निभाव लागणे कठीण होते. परंतु मीर जाफरच्या फितुरीमुळे सैन्याच्या काहीच हालचाली झाल्या नाहीत. कटात सहभागी होऊनही ऐनवेळी मीर जाफरला

नबाबाविरुद्ध जाण्याचे धैर्य होईना सिराजच्या सैन्याने मात्र इंग्रजावर चाल केली. मीर जाफर तटस्थ राहिल्याने गोंधळलेल्या सिराजने त्याला सल्ला विचारला 'आपले सैन्य माघारी बोलवावे', असा धक्कादायक सल्ला थंडपणे मीर जाफरने दिला शेवटी नबाबाने माघार घेतल्याने सैन्य गडबडून सैरावैरा पळून गेले. नबाबाची सर्व युद्धसामग्री क्लाईव्हच्या हातात पडली. क्लाईव्हचे युद्धात फारसे नुकसान झाले नाही. सिराजउद्दौला पळून जात असता पकडला जाऊन त्याचा वध करण्यात आला. २५ जून १७५७ रोजी मीर जाफरची नबाबच्या गादीवर नेमणूक करण्यात आली.

■ प्लासीच्या लढाईचे परिणाम

प्लासी येथे म्हणण्यासारखी लढाई झालीच नाही. त्यामुळे लष्करीदृष्ट्या या लढाईस फारसे महत्त्व नाही. परंतु राजकीयदृष्ट्या फार महत्त्व आहे.

- (१) प्लासीच्या लढाईनंतर मीर जाफर जरी गादीवर बसला तरी राजकारणाची सर्व सूत्रे इंग्रजांच्याच हातात होती. कालांतराने इंग्रजांनी बंगाल आपल्या ताब्यात आणला आणि पुढे अर्धशतकाच्या आतच हिंदुस्थानावर सत्ता प्रस्थापित केली.
- (२) इंग्रजांच्या हातात बंगाल आल्याने अनेक फायदे झाले. प्रचंड लूट मिळाली. पुढील काळात दिवाणीचे हक्क मिळाल्याने फारसा व्यापार न करता कंपनीला वार्षिक नफ्याची तरतूद झाली. शिवाय कंपनीच्या वापरावर कोणतीच बंधने राहिली नाहीत.
- (३) युद्धानंतर जी लूट झाली. त्यातील क्लाईव्हने मीर जाफरकडे किती रक्कम मागितली, आकडे पाहता चक्रावणारी आहे.

(१) गव्हर्नर (कलकत्ता) ड्रूकसाठी	३, १५, ०००
(२) रॉबर्ट क्लॉइव्हसाठी	२३, ४०, ०००
(३) सिलेक्ट कंपनीच्या	
सभासदाबद्दल	२, ८०, ०००
(४) सेनापतीबद्दल	२, ००, ०००
(५) वॉट्सन या अधिकाऱ्यासाठी	१०, ४०, ०००
(६) किलपॅट्रिक या अधिकाऱ्यासाठी	६, ०७, ५००
(७) वॉल्श यास	५, ८२, ५००
(८) स्कॉफटने यास	२, २५, ०००
(९) ग्रँट यास	१, १२, ५००

वरील रकमेशिवाय फौज, आरमार, इत्यादी मिळून ही रक्कम रु. १, २६, १०, ७५०/- एवढी होती. याशिवाय इंग्रजांनी आपल्या नुकसानीची भरपाई, तसेच बक्षीस म्हणून रक्कम रु. ६, ०८, २९, २०० ही रक्कम इंग्रजांनी बंगालातून घेतली.

(ब्रिटिश रियासत- सरदेसाई, खंड-१)

भारतीय लोकांचा हा पैसा काहीही न करता कंपनीच्या इंग्लंडमधील भागधारकांना अलगद मिळाला.

- (४) प्लासीच्या लढाईपूर्वी क्लाईव्ह एक मद्रास गव्हर्नरचा नोकर म्हणून बंगालला रवाना झाला होता. परंतु

प्लासीच्या विजयामुळे त्याला कलकत्ता कौन्सिल 'गव्हर्नर' म्हणून नेमले.

- (५) इंग्रजांचे कलकत्त्यावर वर्चस्व प्रस्थापित झाल्याने व्यापार आणखी वाढण्यास मदत झाली.
- (६) नबाबाच्या दरबारात इंग्रजांचा वकील नेमण्याची परवानगी देण्यात आली. बंगालच्या राजकारणात ब्रिटिशांचा हस्तक्षेप वाढीस लागला.

या लढाईनंतर मीर जाफरला बंगालची नबाबी मिळाली. परंतु क्लाईव्हने मागितलेल्या रकमांची पूर्तता करण्याकरिता त्याला आपले जडजवाहीर, वगैरे विकावे लागले. गुप्त कटाच्या वेळी सर्व गोष्टी गुप्त राखण्यासाठी क्लाईव्हने जगत्सेठ व अमीरचंद यांना काही रकमा देण्याचे एका कागदावर कबूल करून दिले होते. मात्र खरा कागद त्यांच्या हाती न देण्याची कारवाई क्लाईव्हने अगोदरच करून ठेवलेली होती. त्यामुळे ऐनवेळी कागद खोटा असल्याचे सांगून त्यांना काहीही दिले नाही. लष्करीदृष्ट्या नसली तरी राजकीयदृष्ट्या प्लासीची ही लढाई भारताच्या इतिहासात मोठी क्रांतिकारक म्हटली जाते.

- (७) या लढाईने बंगाल प्रांतात इंग्रजांची सत्ता स्थापन झाली. बंगालचा नबाब इंग्रजांच्या हातचे बाहुले बनला. त्याला ज्या वेळी स्वसंरक्षणाची गरज भासली त्या वेळी क्लाईव्हची मदत घ्यावी लागत होती. १७५९ मध्ये मोगल राजपुत्र दुसरा शहा आलम, बंगालचा सुभा जिंकून घेण्यासाठी चाल करून आला असता मीर जाफरने क्लाईव्हचाच मदतीने त्याचा पाटणा येथे पराभव केला. शिवाय राज्यात उद्भवलेली बंडाळी मोडून काढण्यासाठी देखील क्लाईव्हचाच आधार मीर कासीमला घ्यावा लागला.

मीर कासीमच्या अंगी राज्यकर्त्यांचे कोणतेच गुण नव्हते. आलेल्या अडचणीवर मात करण्यास तो असमर्थ होता. ब्रिटिशांचे दडपण त्याच्या कारभारावर होते. शिवाय कंपनीचे देणे देण्याच्या दिरंगाईमुळे तो इंग्रजांच्या मनातून पार उतरला होता.

(२) बक्सारची लढाई (१७६४)

ईस्ट इंडिया कंपनीने एतद्देशीय सत्ताधीशांशी सामना केल्याचा पहिला प्रसंग म्हणजे प्लासीची लढाई म्हटली जाते. येथील परिस्थितीचा फायदा घेण्यास ब्रिटिशांनी सुरुवात केली. याच काळात बंगालमधील इंग्रजांचे वाढते यश पाहून डचांना त्यांचा हेवा वाढू लागला. मीर जाफरनेही डचांची मदत मिळविण्याचा प्रयत्न चालविला होता. सन १७५९ मध्ये डचांची सात जहाजे भरून सैनिक, हुगळी जवळील चिनसुरा येथे उतरले. ही बातमी कळताच क्लाईव्हने सैन्य पाठवले. बिदरा येथे डचांचा मोठा पराभव केला. अशा प्रकारे फ्रेंचांच्या नंतर डचांनाही हिंदुस्थान सोडवा लागला. इंग्रजांनी यानंतर मीर जाफरला काढून

टाकून त्याजागी मीर जाफरचा जावई मीर कासीम याची नेमणूक करण्याचा गुप्त कट केला. त्या कटानुसार मीर कासीमबरोबर तह केला. इंग्रजांनी देऊ केलेल्या या मदतीप्रीत्यर्थ त्यांच्या युद्धखर्चासाठी म्हणून मीर कासीमने बरद्दान, मिदनापूर व चित्तगांव हे प्रदेश इंग्रजांना देण्याचे ठरले.

मीर कासीमची नायब म्हणून नेमणूक करण्यास मीर जाफरने नकार दिला होता. त्यातच मीर जाफरविरुद्ध अनेक तक्रारी येऊ लागल्याने मीर जाफरला काढून टाकून त्याजागी मीर कासीमची नेमणूक नबाब म्हणून करण्यात आली. मीर कासीम धूर्त व हुशार होता. इंग्रजांच्या हातचे बाहुले होऊन राहणे त्याला नापसंत होते. इंग्रजांच्या जाचापासून दूर राहण्यासाठी त्याने आपली राजधानी मुर्शिदाबादहून मोंगीर येथे नेली. तेथे राहून स्वतंत्र कारभार करण्याची त्याची इच्छा होती. त्यासाठी त्याने शासनामध्ये विविध प्रकारच्या सुधारणा केल्या. सैन्याची पुनर्रचना केली. अशा परिस्थितीत मीर कासीम नबाब म्हणून फार काळ टिकणे शक्य नव्हते. कारण ब्रिटिशांनी त्याच्यावर दडपणे आणण्यास सुरुवात केली. त्यातच मीर जाफरने सर्वानाच जकात माफीचे धोरण ठेवले. त्याचा परिणाम एतद्देशीयांचा व्यापार वाढला, मात्र इंग्रजांचा खाजगी व्यापार बसला. यातूनच युद्धजन्य परिस्थिती निर्माण होत गेली. कंपनीच्या नावाखाली कंपनीचे अधिकारी व्यक्तिगत व्यापार करीत. त्यात कोणत्याही बेकायदेशीर मार्गाचा अवलंब केला जात होता. त्याला आळा बसला, तेव्हा पाटण्याच्या वखारीचा प्रमुख-रेसिडेंट एलिसने पाटण्याला वेढा दिला. यातूनच मीर कासीम व इंग्रज यांच्यात १० जून १७६४ रोजी युद्ध सुरू झाले. त्यात मीर कासीमचा निभाव लागला नाही. मीर कासीमने चिडून जाऊन पकडलेल्या इंग्रज कैद्यांना ठार केले. नंतर तो अयोध्येच्या नबाबाकडे आश्रयास गेला.

अयोध्येचा नबाब शुजाउद्दौला, मोगल बादशहा शहा आलम दुसरा आणि मीर कासीम यांनी इंग्रजांविरुद्ध एक गट निर्माण केला. इंग्रजांना बंगालमधून हाकलून देण्यासाठी त्यांनी तयारी केली. यातून २२ ऑक्टोबर १७६४ रोजी बक्सार येथे लढाई झाली. त्यात इंग्रज विजयी ठरले. अयोध्येच्या नबाबाकडून इंग्रजांनी चुनार व अलाहाबादचे किल्ले जिंकून घेतले. शुजाने इंग्रजांबरोबर तह केला. मीर कासीम कायमचा परागंदा झाला. बादशहा इंग्रजांच्या आश्रयास आला. दरम्यान बांगलमधील परिस्थिती सावरण्यासाठी इंग्लंडला परत गेलेल्या रॉबर्ट क्लाइव्हला पुन्हा हिंदुस्थानात पाठविण्यात आले.

■ बक्सारच्या लढाईचे परिणाम व महत्त्व

बक्सारचा विजय इंग्रजांच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचा ठरला. प्लासीच्या लढाईपेक्षाही बक्सारच्या लढाईचे महत्त्व जास्त म्हटले जाते.

(१) या लढाईत इंग्रजांचा विजय झाल्याने मोगलांची सत्ता मोडकळीस येऊन पूर्व हिंदुस्थानात इंग्रजांचे वर्चस्व कायम झाले.

(२) प्लासीच्या लढाईने एकट्या बंगालच्या नबाबावरच इंग्रजांनी विजय मिळवला होता. तो विजय स्थानिक आणि लाक्षणिक होता. बक्सारचा विजय मात्र मोठा होता. बक्सारच्या युद्धात नाममात्र का हाईना पण मोगल बादशहा पराभूत झाला होता.

(३) या युद्धाने हिंदुस्थानात इंग्रजांच्या सत्तेचा पाया खऱ्या अर्थाने रोवला गेला.

(४) बंगालचा सुभेदार इंग्रजांचा 'पेन्शनर' बनला.

(५) ईस्ट इंडिया कंपनीला बंगाल, बिहार, ओरिसा या प्रांतांचे दिवाणी हक्क मिळाले. पुढील काळात कंपनीला फार उपयोगाचे ठरले.

(६) बंगालचा कारभार इंग्रजांनी ठरवून दिलेल्या नायब सुभेदाराकडे सोपविण्यात आला.

अशा प्रकारे पूर्ण बंगाल प्रांताचा कारभार कंपनीकडे आला. इंग्रजांच्या भावी साम्राज्याचा पाया या लढाईने घातला. या यशाचे श्रेय रॉबर्ट क्लाइव्हला दिले जाते. बंगालच्या परिस्थितीची माहिती क्लाइव्हशिवाय अन्य कोणाला नव्हती. त्यामुळे बंगालची स्थिती सुधारण्यात कंपनीने त्याची बंगालचा प्रमुख (गव्हर्नर) म्हणून नियुक्ती केली.

बंगालमध्ये ब्रिटिश सत्तेची स्थापना झाल्यावर इंग्रजांनी, आपल्या हिंदुस्थानातील इतर वसाहती दृढ करण्याकडे लक्ष वळवले. तेव्हा त्यांना दक्षिणेत काही युद्ध करावी लागली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) वा (✓) अशी खूण करा.

- (१) अलिबर्दीखानने सिराजला इंग्रजांना कोणत्याही सवलती न देण्याविषयी बजावले होते. ()
- (२) लष्करीदृष्ट्या प्लासीच्या लढाईस मोठे महत्त्व आहे. ()
- (३) प्लासीच्या लढाईतील विजयामुळे क्लाइव्हला कलकत्ता कौन्सीलने गव्हर्नर म्हणून नेमले. ()
- (४) प्लासीच्या लढाईने बंगालच्या प्रांतात इंग्रजांनी सत्ता स्थापन केली. ()
- (५) आलम दुसरा आणि मीर कासीम यांनी इंग्रजांना बंगालमधून हाकलण्याचे ठरवले त्यातून बक्सार येथे लढाई झाली. ()
- (६) बक्सारच्या लढाईत इंग्रजांचा पराभव झाला. ()
- (७) बंगालमध्ये ब्रिटिश सेवेची स्थापना झाल्यावर इंग्रजांनी हिंदुस्थानातील अन्य वसाहती दृढ करण्याकडे लक्ष दिले. ()

२.२.३ इंग्रज-म्हैसूर युद्धे (१७६९-१७९९)

म्हैसूरच्या वोडियार घराण्याची सत्ता दक्षिणेत वाढीस लागली होती. म्हैसूरच्या राज्यात हैदर हा एका गरीब नाईकाचा

मुलगा होता. प्रथम त्याने फौजेत नोकरी धरली. पुढे आपल्या कर्तबगारी व अनुभवाने वरच्या पदापर्यंत पोचला. राजा चिक्क कृष्णरायाच्या नाकर्तेपणाचा त्याने फायदा घेतला. लवकरच तो म्हैसूरचा सर्वाधिकारी बनला. त्याने सत्ता हाती आल्यावर राज्यविस्तार करण्यास सुरुवात केली. बेदनुरचा सधन व समृद्ध प्रदेश जिंकून ताब्यात आणला.

(१) इंग्रज-म्हैसूर पहिले युद्ध (१७६९)

पानिपतच्या युद्धात मराठ्यांचा पराभव झाल्याने हैदरने आपले राज्य झपाट्याने वाढविण्यास सुरुवात केली. कृष्णा-तुंगभद्रा या नद्यांमधील प्रदेश काबीज केला. मराठे, निजाम व इंग्रज या तिघांनी हैदरविरुद्ध युती केली. पुढे मराठे व निजामाने हैदरशी समेट केला. मात्र इंग्रज व हैदर यांच्यातील संघर्ष चालू राहिला. हैदरची दक्षिणेकडील सत्ता प्रबळ होत होती हे इंग्रज ओळखून होते. त्याला विरोध करण्याचे मुख्य कारण म्हणजे इंग्रजांच्या दक्षिणेतील सत्तेला हैदरपासून धोका निर्माण झाला होता. या काळात इंग्रजांच्या प्रदेशातील गैरव्यवस्था व ढिलाई याचा फायदा हैदरने घेतला. युद्ध चालू केले. त्याचे सैन्य मद्रासच्या तटबंदीजवळ येऊन भिडले. शेवटी १७६९ मध्ये तह होऊन संघर्ष थांबला. तहानुसार परस्परांची नुकसानभरपाई करून देणे आणि हैदरवर हल्ला झाल्यास इंग्रजांनी मदत करण्याचे मान्य केले.

(२) इंग्रज-म्हैसूर दुसरे युद्ध (१७८०)

सन १७७९ मध्ये मराठ्यांनी हैदरवर चाल केली. त्या वेळी तहात ठरल्याप्रमाणे इंग्रज हैदरच्या मदतीला गेले नाहीत. याच काळात इंग्रजांनी फ्रेंचांचे ठिकाण माहे उद्ध्वस्त करून टाकले होते. हैदरच्या राज्याला मालाचा पुरवठा माहे येथूनच होत होता तो खंडित झाला, त्यामुळे हैदर इंग्रजावर चिडला. फ्रेंच आणि डचांचीही इंग्रजविरोधी भूमिका असल्याचे पाहून त्याने ऐंशी हजार फौज घेऊन इंग्रजांवर चाल केली. त्याला इंग्रजांनी प्रतिकार केला. तो मोडून त्याने अर्काट जिंकले. याच वेळी कलकत्त्याहून आयरकूट या अनुभवी सेनापतीच्या नेतृत्वाखाली जादा कुमक हेस्टिंग्जने पाठविली. इंग्रजांनी मराठे व निजाम यांना म्हैसूरबरोबर असलेल्या युतीतून फोडले. हैदरला एकाकी पाडण्यात यश मिळवले. शिवाय मराठ्यांच्या ताब्यातील ओरिसामधून इंग्रजांची सेना दक्षिणेकडे पाठविण्यास मराठ्यांकडून मान्यता मिळविली. शेवटी पोर्तुगेजांच्या लढाईत हैदरचा पराभव झाला. दुसऱ्या ठिकाणी मात्र इंग्रज सेनापतीचा हैदरने पराभव केला. युद्धाच्या ऐन काळात हैदर कर्करोगाने मृत्यू पावला (७ डिसेंबर, १७८२). हैदरनंतर त्याचा मुलगा टिपूने युद्धाची सूत्रे आपल्या हाती घेतली. इंग्रजांच्या मॅथ्यु नावाच्या सेनापतीला त्याच्या सैन्यासह टिपूने पकडले. शेवटी १७८४ मध्ये टिपूशी मंगलोर येथे तह होऊन युद्ध थांबले. हे युद्ध १७८० ते १७८४ पर्यंत चालले. आपापले घेतलेले प्रदेश परत करण्याच्या अटीवर युद्ध थांबवावे लागले.

(३) इंग्रज-म्हैसूर तिसरे युद्ध (१७८४)

मंगलोरचा तह कलकत्त्याच्या वॉरन हेस्टिंग्जला पसंत नव्हता. तसा टिपूलाही मान्य नव्हता. टिपूने फ्रान्स व तुर्कस्तानबरोबर सलोखा करून मदतीसाठी तेथे आपले वकील पाठविले. परंतु त्याच्या काही उपयोग झाला नाही. मराठे, निजाम व इंग्रज पुन्हा टिपूच्या विरोधात एकत्र आले होते. प्रथम मराठे व निजाम यांनी काही प्रदेश व तीस लाख रुपये टिपूकडून घेतले. इंग्रजांनी निजामाकडून गुंतूर मिळविले. या मोबदल्यात निजामाने इंग्रजांची मदत मागितली असता इंग्रजांनी बालाघाट व अन्य प्रदेशाची मागणी केली. बालाघाट हे टिपूच्या म्हैसूर राज्यात होते. टिपूच्या लक्षात ब्रिटिशांच्या सान्या हालचाली आल्या. ब्रावणकोरच्या राजाला इंग्रजांनी संरक्षणाचे वचन दिले होते. तेव्हा टिपूने चिडून जाऊन ब्रावणकोरच्या राजावर हल्ला केला. तेव्हा इंग्रजाचे सैन्य चालून आले. या वेळी कॉर्नवॉलिसने स्वतः मोहिमेची सूत्रे हाती घेतली होती. इंग्रजांना मुंबईहूनही मदत आली तशी मराठ्यांचीही मदत आली. इंग्रजांनी टिपूवर चाल केली. शेवटी श्रीरंगपट्टम येथे तह झाला (१७९२). या तहानुसार पुढील अटी ठरविण्यात आल्या.

- (क) टिपूकडून, त्याच्या राज्याचा अर्धा भाग इंग्रजांना मिळाला. त्यातील काही प्रदेश त्यांनी मराठे व निजामाला दिले. इंग्रजांकडे मलबार, दिंडीगुळ व बाराबहाल हे जिल्हे आले.
- (ख) युद्धाचा खर्च म्हणून टिपूकडून तीन कोटी तीस लाख रुपये इंग्रजांना मिळाले.
- (ग) इंग्रजांच्या पकडलेल्या युद्ध कैद्यांची सुटका करावी लागली.
- (घ) टिपूच्या दोन मुलांना इंग्रजांकडे 'ओलीस' म्हणून ठेवण्यात आले.

अशा प्रकारे या युद्धाने इंग्रजांना फायदा झाला. त्यांच्या सरहद्दी वाढल्याने मुंबईकर इंग्रज आणि मद्रासकर इंग्रज अधिक जवळ आले.

(४) इंग्रज-म्हैसूर चौथे युद्ध (१७९९)

श्रीरंगपट्टमवर आघात करून कॉर्नवॉलिसने टिपूचा पराभव केला. यासंदर्भात आपल्या वरिष्ठांना लिहिलेल्या पत्रात त्याने म्हटले आहे की -

"We have crippled our enemy with out making our friends too formidable". सन १७९९ मध्ये इंग्रजांचा गव्हर्नर जनरल वेल्सली होता. त्याने तैनाती सैन्य पद्धतीची योजना आखली होती. त्यानुसार प्रथम राज्यात सैन्यप्रवेश करावयाचा नंतर राजकीय स्वामित्व प्रस्थापित करावयाचे हा यामागील उद्देश होता. टिपू स्वातंत्र्यप्रिय असल्याने व इंग्रजांचे डावपेच ओळखून असल्यामुळे त्याने शेवटपर्यंत या योजनेचा स्वीकार केला नाही. श्रीरंगपट्टमच्या अपमानास्पद तहाचे शल्य त्याला स्वस्थ बसू देत नव्हते. त्याने फ्रेंचांशी संधान

बांधले. आपल्या सैन्याला प्रशिक्षण देण्यास सुरुवात केली. त्याने आपले दूत अरेबिया, काबूल, कॉन्स्टेंटिनोपल आणि मॉरिशसलाही पाठवले. टिपूला इंग्रजांविरुद्ध लढण्यास मदत करण्यासाठी तरुणांना पुढे येण्याचे आवाहन मॉरिशसच्या फ्रेंच गव्हर्नरने केले. फ्रेंच सैनिक टिपूच्या राज्यात उतरलेले होते. तेव्हा टिपू हा इंग्रजांचा पक्का शत्रू असून त्याचे उच्चाटन केल्याशिवाय इंग्रजांना स्वास्थ्य मिळणार नाही हे वेलस्लीने ओळखून युद्धाची तयारी केली. या वेळी मराठ्यांनी वेलस्लीला दाद दिली नाही. मात्र निजामाने तैनाती सैन्य योजना स्वीकारली होती. वेलस्लीने २२ फेब्रुवारी १७९९ रोजी टिपूविरुद्ध युद्ध पुकारले. पश्चिमेच्या इंग्रज सैन्याने टिपूचा प्रथम पराभव करताच मालवलीच्या हॅरिसच्या पथकाने टिपूच्या सैन्याची धूळधाण उडवून दिली. टिपूने शेवटी श्रीरंगपट्टमचा आश्रय घेतला, तेव्हा त्याच्यावर इंग्रजांनी चढाई केली. इंग्रजांच्या प्रखर विरोधापुढे टिपूचा टिकाव लागला नाही. श्रीरंगपट्टमच्या लढाईत टिपू शत्रूशी झुंज देत मृत्यू पावला. टिपूशी झालेल्या युद्धात वेलस्लीला अपेक्षेबाहेर यश मिळाले. विजयानंतर इंग्रजांच्या सैनिकांनी श्रीरंगपट्टमची अतोनात लूट केली. कर्नाटक, कोइमतूर, श्रीरंगपट्टमचा प्रदेश इंग्रजांच्या ताब्यात आला. त्यामुळे इंग्रज राज्याच्या सीमा, दक्षिण टोकाला सलगपणे पूर्व व पश्चिम सागरांना भिडल्या, म्हैसूरच्या सिंहासनावर वोडियार घराण्यातील लहान मुलाला बसविण्यात आले. त्याच्या साहाय्यार्थ इंग्रज सैन्य तेथे ठेवण्यात आले आणि व्यवस्था पाहण्यासाठी इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करण्यात आल्या. टिपूचे राज्य जिंकण्याच्या हेतूने त्याच्यावर चढाई केली नसून त्याच्यापासून रक्षण करण्याच्या हेतूने त्याचे पारिपत्य करणे भाग पडले असा देखावा इंग्रजांनी केला होता.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) इंग्रजांच्या दक्षिणेतील सत्तेला हैदरापासून धोका होता. ()
- (२) मंगलोरचा तह कलकत्याच्या वॉरन हेस्टिंग्सला मान्य होता. ()
- (३) वेलस्लीच्या मते टिपू हा इंग्रजांचा पक्का शत्रू होता. ()
- (४) टिपू स्वातंत्र्यप्रिय असल्याने त्याने तैनाती सैन्य पद्धत स्वीकारली नाही. ()

२.२.४ इंग्रज-मराठा युद्धे (१७७५ ते १८१८)

दक्षिणेत इंग्रजांचा प्रभाव वाढीस लागला असताना मराठे, निजाम व म्हैसूरचे राज्य या तिघांनी संयुक्तिकपणे कायमस्वरूपी इंग्रजांच्या विरोधी मोहीम उघडली असती तर, कदाचित परिस्थितीला वेगळे वळण मिळाले असते. परंतु आपापसातील

दुहीचा परकियांना फायदा मिळत गेला. महाराष्ट्रातही घरभेदेपणामुळे इंग्रजांचा येथे शिरकाव झाला. पेशवे माधवरावाने इंग्रजांचा धूर्त कावेबाजपणा ओळखला होता. माधवराव-राघोबा संघर्षात राघोबाला आपल्याकडे वळविण्याचा इंग्रजांनी बराच प्रयत्न केला, पण माधवरावामुळे ते शक्य झाले नाही.

(१) इंग्रज-मराठा पहिले युद्ध (१७७५-१७८२)

माधवराव पेशव्याच्या मृत्यूनंतर पेशवेपदासाठी राघोबाचे प्रयत्न सुरू झाले. माधवरावांनी आपल्या मृत्यूपूर्वी ‘‘आपला लहान भाऊ नारायणराव ‘पेशवा’ बनेल व राघोबादादा उर्फ रघुनाथराव त्याला मदत करेल’’ असे लिहून ठेवले होते. त्यामुळे राघोबाला पेशवा बनता आले नाही. राघोबाच्या अंगी रणांगणांवरील कर्तृत्वाखेरीज इतर गुणांचा अभाव होता. शिवाय पेशवे दरबारातील अनेकांचा त्याला विरोध होता. तरीदेखील नारायणरावाच्या वधास कारणीभूत असलेला राघोबा सन १७७३ मध्ये पेशवा झाला. याच वेळी निजाम व हैदर अलीच्या बंदोबस्तासाठी राघोबा मोहिमेवर निघाला. त्याच्या अनुपस्थितीत पुण्यामध्ये कारस्थान झाले. नारायणरावाच्या वधानंतर काही मराठे सरदार राघोबाच्या विरोधात एकत्र आले. त्यात सखाराम बापू बोकील, नाना फडणीस, महादजी शिंदे, पटवर्धन, होळकर, इत्यादी बारा सरदार मंडळी होती. मृत नारायणरावाची पत्नी गंगाबाई त्याच्या मृत्यूसमयी गरोदर होती. तिचे रक्षण करणे आणि तिला मुलगा झाल्यास त्याला पेशवा बनवायचे असा त्या बारभाई मंडळांचा (बाराजणांचा) हेतू होता. मराठा सरदारांच्या या कारस्थानालाच ‘बारभाईचे कारस्थान’ म्हटले जाते. पुढे गंगाबाईला मुलगा झाला. तोच सवाई माधवराव पेशवा झाला. या वेळचे पेशव्यांचे न्यायाधीश रामशास्त्री प्रभुणे यांनी राघोबावर नारायणरावाच्या वधाचा आरोप सिद्ध झाल्याचे जाहीर करून त्याला मृत्युदंडाचीच शिक्षा आहे, असे सुनावल्यामुळे राघोबाची मोठी पंचाइट झाली. तो सर्वांच्याच मनातून प्रार उतरला. सातारच्या छत्रपतींनीही फतवा काढून सर्वांना बारभाईबरोबर सहकार्य करण्याची आज्ञा केली. या घडामोडींवर इंग्रजांचे लक्ष होतेच.

(अ) सुरतचा तह

पेशवे दरबारातील गोंधळाचा फायदा घेऊन इंग्रजांनी ठाण्याचा किड्या काबीज केला. तेव्हा बारभाईंनी त्यांना होणारी रसद तोडण्यात यश मिळविले. त्यामुळे इंग्रजांनी सलोख्याची बोलणी सुरू केली. दरम्यान बारभाई आणि राघोबा यांच्यात युद्धाचे वातावरण निर्माण झाले. गुजरातमधील बलसाडजवळ लढाई होऊन राघोबा पराभूत झाला. राघोबाने पळ काढून सुरतला इंग्रजांच्या आश्रयाला गेला. तेथे ६ मार्च १७७५ रोजी सुरतेचा तह केला. या तहानुसार राघोबाच्या मदतीसाठी इंग्रजी फौज देण्यात आली. या फौजेच्या खर्चासाठी इंग्रजांनी दरमहा दीड लाख रुपये आगाऊ व नंतर सहा लाख रुपये द्यावयाचे ठरले. याशिवाय राघोबाने इंग्रजांना ठाणे, साष्टी, बसई, जंबुसार,

ओलपाड, इत्यादी प्रदेश देण्याचे मान्य केले. यापुढे राघोबाने कोणाशीही कोणताही करार करताना इंग्रज बरोबर राहतील असे बंधन राघोबावर घातले.

सुरतेचा तह मराठ्यांच्या इतिहासात महत्त्वाचा मानला जातो. या तहामुळेच इंग्रज-मराठा युद्धाला सुरुवात झाली.

(आ) पुरंदरचा तह (१ मार्च १७७६)

राघोबा व इंग्रज सेनापती किटिंग यांच्या सैन्याची, बारभाईच्या सैन्याबरोबर गुजरातमधील आडस येथे गाठ पडली. युद्धात इंग्रजांचे तीनशे सैनिक मारले गेले. याच काळात हिंदुस्थानात वॉरन हेस्टिंग्ज पहिला गव्हर्नर जनरल म्हणून आला. त्याची नेमणूक बंगालमध्ये झालेली होती तरी त्याला अधिकार मुंबई आणि मद्रासच्या गव्हर्नरांवर चालावयाचा होता. मराठ्यांच्या भानगडीत इंग्रजांनी पडू नये यासाठी त्याने मराठ्यांविरुद्ध इंग्रजांनी सुरू केलेली लढाई थांबवण्याची आज्ञा केली. त्यातूनच पुरंदर येथे मार्च १७७६ मध्ये तह झाला. त्यानुसार -

- (१) ठाणे, साष्टी इंग्रजांकडेच राहिल
- (२) राघोबादादाच्या खर्चासाठी बारा लाख रुपये, मराठे इंग्रजांना देतील.
- (३) गुजरातमध्ये इंग्रजांनी जिंकलेला प्रदेश त्यांच्याच ताब्यात राहावा. त्यांनी गायकवाडांच्या प्रदेशात हस्तक्षेप करू नये. ही तात्पुरती व्यवस्था ठरली. प्रत्यक्षात या अटी पूर्ण करण्याची वेळच आली नाही. पुरंदरच्या तहाने कोणाचेच समाधान झाले नाही.

(इ) वडगावचा तह (१७७९)

वरील घटनेनंतर पेशव्यांनी फ्रेंचांबरोबर बोलणी सुरू केली. वॉरन हेस्टिंग्जने आपले धोरण बदलले व त्याने मराठ्यांविरुद्ध युद्धघोषणा केली. पुण्यावर चाल केली. खंडाळचाकडून पुण्याकडे सरकणाऱ्या इंग्रजी फौजेला पेशव्यांच्या फौजेने वेढले. त्यांची रसद बंद पाडली. अशा प्रकारे तळेगावच्या लढाईत इंग्रजांना चार ही बाजूनी मराठ्यांनी घेरले. त्यामुळे इंग्रजांनी मराठ्यांबरोबर वडगावचा तह केला (१४ जानेवारी १७७९) या तहातील अटी पुढीलप्रमाणे होत्या.

- (१) राघोबाला पेशव्यांच्या ताब्यात द्यावे.
- (२) इंग्रजांनी घेतलेले ठाणे, साष्टी मराठ्यांना परत करावे. तसेच गुजरातमधील प्रदेशही द्यावा.
- (३) इंग्रजांनी बंगालमधून आणलेले सैन्य मागे घ्यावे.
- (४) तहाच्या अटींची पूर्तता होईपर्यंत इंग्रजांची दोन माणसे मराठ्यांकडे ओलीस राहतील.

या तहाविषयी चार्च चालू असतानाच इंग्रज फौजेने गुप्तपणे पळून जाण्याचा असफल प्रयत्न केला. महादजीनेही या वेळी उदारपणे इंग्रजांना अन्नधान्य व परतीचे संरक्षण देऊन परत पाठविले. मराठ्यांच्या या यशामुळे महादजी शिंदे आणि नाना फडणीस हे दोघे मराठा साम्राज्याचे आधारस्तंभ मानले जाऊ

लागले. त्यांचा सर्वत्र दबदबा निर्माण झाला. वडगावच्या तहावर सह्या होत नाही तोच इंग्रजांनी राघोबाला आश्रय दिला, वॉरन हेस्टिंग्जने या तहाला नकार दिला. जनरल गोडार्डच्या हाताखाली सैन्य देऊन पेशव्यांच्या राजधानीवर पाठविले. अहमदाबाद, वसई जिंकून घेतली. ग्वाल्हेरचा किल्ला जिंकला. सिप्री येथे शिखांचा पराभव केला. याच दरम्याने दक्षिण भारतात इंग्रजविरोधी वातावरण तयार होऊ लागले होते. त्याचा मराठ्यांनी फायदा घेतला. निजाम, हैदर, नागपूरकर भोसले आणि पेशवे मिळून एक चतुःसंध तयार केला. ही बातमी कळताच वॉरन हेस्टिंग्जने निजाम व नागपूरकर भोसले यांना चतुःसंधातून बाहेर काढले. आणि हैदर व पेशव्यांविरुद्ध युद्ध घोषणा केली. महादजीने मुत्सद्दीपणा दाखवून इंग्रजांबरोबर मिळतेजुळते घेण्याचे धोरण दर्शविले. हेस्टिंग्जनेही बोलणी करण्यासाठी डेव्हिड अँडरसन या खास दूतास पाठविले. २४ फेब्रुवारी १७८३ रोजी हैदरचा मृत्यू झाल्याने नानाने तहाला मंजुरी दिली. १७ मे १७८२ रोजी सालबाई (ग्वाल्हेरच्या दक्षिणेस २२० मैल) येथे तह झाला, त्याच्या अटी पुढीलप्रमाणे होत्या.

- (१) पुरंदरच्या तहानंतर इंग्रजांनी जिंकलेला प्रदेश मराठ्यांना परत करावा.
- (२) साष्टी, भडोच व मुंबईच्या आसपासचा प्रदेश इंग्रजांकडे राहू द्यावा.
- (३) राघोबाला इंग्रजांनी कोणत्याही प्रकारची मदत देऊ नये. राघोबाला दरमाहा २,५०,०००/- रुपये पेन्शन पेशव्यांनी मंजूर केले.
- (४) इंग्रजांना व्यापारी सवलती पूर्वीप्रमाणेच असतील.
- (५) दोन्ही पक्ष तह पाळतील याची हमी महादजी शिंद्यांकडे सोपवण्यात आली.

सालबाईच्या तहाने इंग्रज-मराठा युद्ध संपुष्टात आले. मात्र मराठ्यांनी इंग्रजांवर मिळविलेला हा पहिला आणि शेवटचा विजय ठरला. या तहानंतर वीस वर्षांत इंग्रज-मराठे यांच्यात संघर्ष निर्माण झाला नाही.

(२) दुसरे इंग्रज-मराठा युद्ध (१८०३)

वरील युद्धानंतर म्हैसूरच्या टिपू सुलतानाने मराठ्यांवर चाल केली तेव्हा मराठ्यांनी निजाम व इंग्रजांची मदत घेतली. १७९०-९२ या काळात झालेल्या युद्धात टिपूचा पराभव झाला. १७९९ मध्ये चौथाई व सरदेशमुखी हक्कांच्या प्रश्नावरून निजामाने मराठ्यांविरुद्ध युद्ध केले. या वेळी निजामाने इंग्रजांची मदत मागितली होती ती इंग्रजांनी दिली नाही, हे विशेष होय. या युद्धात खर्डा येथे मराठ्यांनी निजामाचा पराभव केला. या लढाईनंतर सवाई माधवराव मृत्यू पावला. महादजी शिंदेच्या मृत्यूनंतर कट कारस्थाने वाढत गेली. सवाई माधवरावाच्या पश्चात पेशवे पद कोणाला द्यावे याबद्दल एकमत नव्हते. दुसऱ्या बाजीरावास पेशवे पद देण्यात नाना फडणीस नाखूष होता दौलतराव शिंदे यालाही सत्ता आपल्या हातात ठेवावयाची होती

‘महाड’ येथून जे कारस्थान झाले, त्यानुसार राघोबाचा मुलगा बाजीराव दुसरा याला पेशवेपद देण्यात आले (६ डिसेंबर १७९६). यानंतर पेशवे दरबारात जी कटकारस्थाने वाढली त्याबद्दल इंग्रजांचा वकील कर्नल पामरने जो विचार मांडला तो असा “नानाच्या मृत्यूबरोबरच पेशवाईतले सर्व शहाणपण लयाला गेले.” हा विचार किती अचूक होता हे या काळातील घडामोडींवरून लक्षात घेता येते. नाना फडणीस जोपर्यंत जिवंत होता तोपर्यंत इंग्रजांना पुण्याच्या राजकारणात शिरता आले नव्हते. त्याच्या मृत्यूनंतर मात्र इंग्रजांनी संधीचा फायदा घेतला. बाजीरावाने माळव्यात होळकरांबरोबर झालेल्या लढाईच्या काळात विठ्ठलजी होळकराला हत्तीच्या पायी देऊन ठार केले. त्यामुळे चिडून जाऊन त्याच्या भावाने यशवंतराव होळकरने पुण्यावर चाल केली. बाजीराव आणि त्याचे सरदार पळून गेले. बाजीरावाने इंग्रजांचा आश्रय घेतला व वसई येथे तह केला.

■ वसईचा तह (१८०२)

या तहानुसार -

(१) इंग्रज व बाजीराव एकमेकांच्या शत्रू-मित्रांना आपले शत्रूमित्र मानतील. (२) बाजीरावाच्या प्रदेशाचे रक्षण इंग्रज करतील. (३) बाजीरावाने तैनाती फौजेचे रक्षण स्वीकारले, त्यामुळे खर्चासाठी बाजीरावाने २५ लाख उत्पन्नाचा प्रदेश इंग्रजांना द्यावा असे ठरले. वसईच्या तहाला मराठ्यांच्या इतिहासात अत्यंत महत्त्व आहे. कारण या तहाने बाजीराव दुसरा याने इंग्रजांचे मांडलिकत्व पत्करले होते. सान्या मराठा मंडळाला वसईचा तह मोठा अपमानास्पद वाटला. मराठ्यांचे ‘स्वातंत्र्य’ विकण्याचा तो करार होता. या तहाला मराठ्यांचा विरोध होणार हे इंग्रज ओळखून होते. मराठे एकत्र येण्याच्या आधी, त्यांचा बिमोड करण्यासाठी ७ ऑगस्ट, १८०३ रोजी इंग्रजांनी मराठ्यांविरुद्ध युद्ध पुकारले. नानाच्या काळातील मराठा मंडळीची एकी या वेळी संपुष्टात आली होती त्याचा फायदा इंग्रजांनी घेतला. इंग्रजांच्या तुलनेने मराठ्यांचे पाच पट सैन्य असूनही मराठी सैन्य सर्व आघाड्यांवर पराभूत झाले. कूट नीतीचा अवलंब करून त्यांनी शिंदेच्या सैन्याचा पराभव केला. असाई येथे झालेल्या युद्धात मिळालेल्या विजयामुळे इंग्रजांना बऱ्हाणपूर, उशीरगड मिळाले. त्यानंतर नागपूरकर भोसले यांचा पराभव करून देवगावचा तह केला (२५ डिसेंबर, १८०३). या तहान्वये कटक इंग्रजांना मिळाला. यशवंतराव होळकरचा पराभव करून राज पाटचा तह केला (२४ डिसेंबर, १८०५). दौलतराव शिंदे बरोबर सूर्जी-अंजनगावचा तह ३० डिसेंबर १८०३ मध्ये केला. त्यानुसार दोआबचा प्रदेश, दिल्ली-आग्राचा प्रदेश, गुजरातमधील काही प्रदेश, इत्यादी प्रदेश इंग्रजांना मिळाले. एकंदरीत दुसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धामुळे इंग्रजांचा मोठा राजकीय फायदा झाला. या युद्धामुळे-

(अ) कटक, बालासोर, नागपूरकर भोसल्यांचा वर्धा नदीच्या पश्चिमेकडील प्रदेश, गंगा-यमुना नद्यांमधील प्रदेश, जयपूर, जोधपूर, गोहदच्या उत्तरेकडील सर्व किल्ले,

अहमदनगर, भडोच, अजंठा, टेकड्यापर्यंतचा प्रदेश इंग्रजांना मिळाला.

- (आ) या प्रदेशांमुळे इंग्रजांचा बंगाल-मद्रास येथील टापू सलगपणे जोडला गेला.
- (इ) अनेक लहान-मोठ्या राजांना तैनाती फौज स्वीकारणे भाग झाले.
- (ई) मराठ्यांना इंग्रजांकडून येणे असलेल्या सर्व रकमा सोडून द्याव्या लागल्या.

अशा रितीने या दुसऱ्या युद्धाने मराठ्यांचे सामर्थ्य नाममात्र राहिले. केवळ अडीच वर्षांत मोठा भूप्रदेश इंग्रजांच्या ताब्यात आला. वसईच्या तहाने मराठा राज्याच्या इतिहासाला विपरीत वळण लागले.

(३) इंग्रज-मराठा तिसरे युद्ध (१८१८)

गव्हर्नर जनरल वेल्सलीने साम्राज्य विस्ताराचे जे धोरण ठेवले होते त्यामुळे इंग्रज अनेक ठिकाणी युद्धात गुंतले. खर्च वाढू लागला. जोपर्यंत इंग्रजांची सर्वत्र सरशी होत होती तोपर्यंत वेल्सलीला फारसा विरोध झाला नाही. परंतु उत्तरेत यशवंतराव होळकरांकडून पराभव स्वीकारावा लागल्याने वेल्सलीला परत बोलावण्यात आले. दरम्यान दुसऱ्या बाजीरावाने वसईचा तह केल्यानंतर, त्याला आपण केलेल्या चुकीची जाणीव झाली. त्याने होळकर, शिंदे व इतर मराठा सरदारांना इंग्रजांविरुद्ध एकत्र केले. या वेळी इंग्रजांचा पुण्यामध्ये एलफिन्स्टन हा वकील होता. त्याला मराठा राज्य संपुष्टात आणावयाचे होते. बाजीराव दुसऱ्याने मराठा सरदारांच्या जहागिरी कमी केल्याच्या निमित्तावरून त्याच्यावर एलफिन्स्टनने पंढरपूरचा तह लादला त्यानुसार-

- (क) इंग्रजांनी संमती दिल्याशिवाय कोणत्याही सरदाराची जहागीर बाजीराव जप्त करणार नाही.
- (ख) पेशवा व मराठा सरदार यांच्यात मतभेद निर्माण झाल्यास इंग्रज त्यावर निर्णय देतील.
- (ग) सरदारांच्या संरक्षणाची हमी इंग्रज देतील.
- (घ) मराठा सरदारांबरोबर स्वतंत्र तह करण्याचा अधिकार इंग्रजांना राहील.

इंग्रजांनी पेशवे आणि सरदार-जहागीरदार यांच्यात सतत तेंढ राहील, फूट पडेल आणि आपले महत्त्व कसे वाढेल यावर दृष्टी ठेवूनच धोरण ठेवले होते. पेशव्याला पंढरपूरचा तह अपमानास्पद वाटला. कारण या तहामुळे पेशव्यांचे त्यांच्या सरदारांवरील नियंत्रण गेले. त्यातच पेशवे आणि गायकवाड यांचे संबंध बिघडले. तेव्हा या प्रकरणाची चौकशी करण्यासाठी इंग्रजांनी गंगाधर शास्त्री पटवर्धनची नेमणूक केली. तडजोडीची बोलणी चालू असताना पंढरपूरला शास्त्रीचा वध झाला (२० जुलै, १८१५). तो वध त्र्यंबकजी डेंगळे या बाजीरावाच्या सरदाराने केला असा आरोप इंग्रजांनी केला आणि डेंगळेला आपल्या स्वाधीन करा अशी इंग्रजांनी मागणी केली. शेवटी बाजीरावाने डेंगळेला इंग्रजांच्या स्वाधीन केले. तो कैदेतून

निसटला यामागे बाजीरावाचाच होत आहे असा आरोप करून एल्फिन्स्टनने बाजीरावावर पुण्याचा तह लादला. त्याचा आणखी दहा लाखाचा मुलूख घेतला. गायकवाड प्रकरणाचा निकाल पेशव्याविरुद्ध दिला.

वरील सर्व कटकटींना बाजीराव कंटाळून गेला. त्याला पुण्याचा अपमानास्पद तह मान्य नव्हता. तेव्हा तो इंग्रजांबरोबर लढण्याची तयारी करू लागला. याकामी त्याने शिंदे, होळकर, भोसले यांची मदत घेतली. इंग्रजांना हे अपेक्षित होते. त्यांनी प्रथम भोसले, होळकर इत्यादींचा पराभव केला. नंतर बाजीरावाशी लढा दिला. ५ नोव्हेंबर, १८१७ रोजी खडकी येथे लढाई झाली. येथूनच इंग्रज-मराठा युद्धाला सुरुवात झाली. युद्धात इंग्रजांचा विजय झाला. पुणे इंग्रजांच्या हाती गेले. त्यानंतर १ जानेवारी १८१८ रोजी कोरेगाव येथे झालेल्या लढाईत बाजीरावाचा पराभव झाला. आष्ट्याच्या लढाईत मराठ्यांचा सेनापती बापू गोखले मृत्यू पावला. इंग्रजांनी बाजीरावाला नर्मदेच्या काठी पकडले. बाजीरावाबरोबर ठराव करून त्याचे राज्य खालसा केले. ठरावाप्रमाणे वार्षिक आठ लाखाची पेन्शन बाजीरावाला देण्यात आली. बाजीराव कानपूर जवळील बिदूर (ब्रम्हावर्त) या ठिकाणी राहू लागला. अशा प्रकारे सन १८१८ मध्ये पेशवाई बुडाली. मराठ्यांचे राज्य संपुष्टात आले. इंग्रजांची सत्ता वाढीस लागली. बाजीराव दुसरा याच्या चुका, मराठा सरदारांमधील आपापसातील संघर्ष यांचा भरपूर फायदा इंग्रजांनी घेतला व आपले वर्चस्व तेथे प्रस्थापित केले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (×) वा (✓) अशी खूण करा.

- (१) माधवराव-राघोबा संघर्षात राघोबाला आपल्याकडे वळवण्याचा इंग्रजांनी मोठा प्रयत्न केला. ()
- (२) सुरतेच्या तहामुळे इंग्रज-मराठा युद्धास प्रारंभ झाला. ()
- (३) टिपू सुलतानने मराठ्यांवर चाल केली तेव्हा मराठ्यांनी निजाम, इंग्रजांची मदत घेतली, परंतु तरीही टिपू सुलतानचा विजय झाला. ()
- (४) वसईचा तह म्हणजे मराठ्यांचे स्वातंत्र्य विकण्याचा तह होता. ()
- (५) उत्तरेत यशवंतराव होळकरांकडून पराभव स्वीकारावा लागल्याने वेलस्लीला परत बोलावण्यात आले. ()

२.२.५ ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचा कारभार

सन १६५८ नंतरच्या कालावधीत ईस्ट इंडिया कंपनीने व्यापार करण्याचेच धोरण ठेवले होते. परंतु हिंदुस्थानातील राजकीय अस्थिरतेमुळे इंग्रज कंपनी येथील राजकारणात ओढली गेली. एतद्देशीय राज्यकर्त्यांबरोबर झालेल्या युद्धात विजय मिळत

गेल्याने जिंकलेल्या प्रदेशावर इंग्रजांनी आपली सत्ता केली. ईस्ट इंडिया कंपनीतर्फे कारभार सांभाळला जाऊ लागला.

(अ) बंगालमधील दुहेरी शासनव्यवस्था

प्लासीच्या आणि बक्सारच्या विजयानंतर क्लाईव्हने बंगालमध्ये नवीन शासनव्यवस्था लागू केली. ही शासनव्यवस्था दुहेरी शासनव्यवस्था किंवा द्विदल राज्यव्यवस्था म्हणून प्रसिद्ध आहे. ही शासनपद्धती सन १७६७ ते १७७२ पर्यंत लागू करण्यात आली होती.

बंगालमधून कर वसूल करणे, त्या करावर मालकी हक्क तसेच दिवाणी खटले चालविण्याचा हक्क कंपनीला मिळाला. मात्र कर वसुलीचे काम कंपनीने आपल्या हाती घेतले नाही. ते काम क्लाईव्हने भारतीयांकडेच सोपविले. कंपनीला दिवाणी हक्क मिळाल्याने कंपनी बंगालचा दिवाण बनली. याप्रमाणेच बिहार आणि ओरिसाची दिवाण इंग्रजांस मिळाली. इंग्रजांस दिवाणी मिळाल्याने चार कोट उत्पन्नाचा बंगाल प्रांत आल्याने कंपनीस निव्वळ दोन कोट रुपये फायदा मिळू लागला. बंगालमधील शासनाचे अधिकार (संरक्षण, परराष्ट्रीय धोरण, सैन्यव्यवस्था, जमीन महसूल) कंपनीकडे होते. मात्र शासनाचा प्रमुख म्हणून बंगालचा नबाब होता. अशा प्रकारची ही दुहेरी शासनव्यवस्था होती. अशी व्यवस्था करण्यामागे काही हेतू होते. या व्यवस्थेमुळे हळूहळू बंगालवर इंग्रजांची सत्ता प्रस्थापित होण्यास मदत होणार होती. शिवाय पूर्ण सत्ता हाती नसल्यामुळे बंगालच्या जनतेचा विरोध इंग्रजांना होणार नव्हता. शिवाय मराठे, निजाम व हैदर या प्रबळ शक्तींना एकदम तोंड देणे इंग्रजांना शक्य नसल्याने क्लाईव्हने दुहेरी शासन व्यवस्था लागू करण्याचा निर्णय घेतला. या पद्धतीमुळे बंगालमध्ये इंग्रजांची सत्ता प्रबळ झाली तरीही राज्यकारभाराची जबाबदारी इंग्रजांवर एकदम पडली नाही. नबाबाला दिवाणी हक्क मिळाल्याने तो इंग्रजांच्या विरोधात गेला नाही. शिवाय कंपनीजवळ भरपूर पैसा जमला.

(आ) कंपनीच्या कारभाराचे स्वरूप

सन १७५७ च्या प्लासीच्या लढाईने भारतातील इंग्रजांच्या सत्तेचा पाया घातला गेला. १७६४ च्या बक्सारच्या लढाईने हा पाया पक्का झाला. दुहेरी शासनपद्धतीमुळे बंगाल प्रांतावर कंपनीची पकड पक्की झाली होती. मात्र कंपनीच्या अधिकाऱ्यांमध्ये बेशिस्त वाढली. क्लाईव्ह इंग्लंडला परत गेल्यावर कंपनीच्या नोकरांवरील दडपण कमी झाले. त्यामुळे द्रव्यलालसा, पैसेखाऊ वृत्ती त्यांच्यात वाढली. कंपनीचे नोकर खाजगी व्यापार करीतच होते. तो त्या वेळी इतका वाढला की, त्यामुळे कंपनीचा व्यापार पार बसला. वसुली मिळेना, व्यापार चालेना. या अशा परिस्थितीत कंपनीची आर्थिक परिस्थिती हलाखीची झाली. भारतीय राजकारणातही त्यांचा हस्तक्षेप होऊ लागल्याने गुंतागुंत निर्माण झाली अशा अनेक कारणांमुळे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या भारतातील कारभारात ब्रिटिश पार्लमेंटला

लक्ष घालणे आवश्यक झाले. त्यातूनच काही कायदे संमत करण्यात आले. कंपनीच्या हाती प्रशासन व्यवस्था आल्याने कारभारात काही बदल घडून आले. त्याचे अनेक परिणाम दिसून आले त्याचा अभ्यास आपण वेगळ्या घटकांमध्ये करणार आहोत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

पुढील विधानात गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) सन १६५८ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीने -----चे धोरण ठेले.
- (२) बंगालमध्ये क्लाइव्हने -----शासनपद्धती लागू केली.
- (३) सन १७५७ च्या प्लासीच्या लढाईने -----सत्तेचा पाया घातला.
- (४) द्विदल शासन पद्धतीनुसार बंगालमध्ये शासनाचे अधिकार ----- कडे होते परंतु शासनाचा प्रमुख ----- होता.
- (५) ----- ला परत बोलवल्याने कंपनीच्या बंगालमधील कारभारात अकार्यक्षमता वाढली.

२.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (✗) (५) (✗)
- (६) (✓) (७) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (१) (✓) (२) (✗) (३) (✓) (४) (✓) (५) (✓)
- (६) (✗) (७) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (१) (✓) (२) (✗) (३) (✓) (४) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✗) (४) (✓) (५) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

- (१) व्यापार करण्याचे (२) द्विदल (३) इंग्रज (४) कंपनी, नबाब (५) क्लाइव्ह

२.४ अधिक अध्ययन

अंधारकोठडीची घटना

सिराजउद्दौला आणि इंग्रज यांच्यात प्लासीच्या लढाईच्या आधी जे युद्ध जाले (१७५६) त्या वेळी इंग्रजांचा पाडाव होऊन इंग्रज शरण गेले. त्या वेळी जे युद्ध कैदी म्हणून पकडले गेले. त्यांना अंधारकोठडीत ठेवल्याची घटना सांगितली जाते. परंतु त्यात अतिशयोक्ती आहे असे काहींचे म्हणणे आढळते.

ज्या कोठडीत १४६ लोकांस ठेवले असे म्हणतात, तिची लांबी, रुंदी नक्की किती होती याबद्दल एकमत नाही. डॉ. विल्सनच्या मते ती १८ x १४ फूट १० इंच होती. या एवढ्या खोलीत १४६ लोक मावणेच शक्य नाही. क्लाइव्ह आणि वॅटसन यांनी त्या वेळी जी पत्रे लिहिली त्यात या प्रकरणाचा उल्लेख आढळत नाही. असे एक मत आढळते तर दुसऱ्या मतानुसार “क्लाइव्ह व वॅटसन यांनी काही ठिकाणी तसा उल्लेख केलेला आहे. वॅटसनने त्या प्रकरणानंतर जी लढाई पुकारली तिचे हे प्रकरण एक कारण म्हणून सांगितले आहे.”

यासंदर्भातील मजकूर हॉलवेलच्या लेखाच्या आधारावर आजपावेतो इतिहासात नमूद केलेला आहे. परंतु तो खोटा असून, त्या अंधार कोठडीत फक्त ९ असामीच कोडले होते असे अलीकडे मि. लिटल (जे. एच. लिटल, बी.डी. बसू) नामक गृहस्थानी साधकबाध, पुराव्याची छाननी करून सिद्ध केले आहे (J.H. Littel on the Black Hold : Bengal Historical Magazine September 1915- Bengal Past and Present Vol-xi ' यांचा अनुवाद डिसेंबर १९२१ च्या नवयुगात छापलेला सापडतो.)

२.५ सारांश

हिंदुस्थानात व्यापारासाठी पोर्तुगीजांपाठोपाठ डच, इंग्रज, फ्रेंच, इत्यादी येत गेले. व्यापाराबरोबर सत्ता स्थापन करण्याचे त्यांचे प्रयत्न झाले. या सत्तास्पर्धेत इंग्रज व फ्रेंच यांच्यात युद्धे घडून आली. सन १७४२ मध्ये फ्रेंचांचा गव्हर्नर जनरल म्हणून डुप्ले हिंदुस्थानात आला. त्याने साम्राज्यवादी धोरण ठेवल्याने इंग्रजांबरोबर संघर्ष अटळ ठरला. यातून एकंदर तीन कर्नाटक युद्धे घडून आली. शेवटी वॉर्दिवॉशच्या लढाईने फ्रेंचांचा पराभव झाल्याने हिंदुस्थानातील फ्रेंचांची सत्ता संपुष्टात आली. फ्रेंचांना अपयश येण्याची अनेक कारणे दिसून येतात.

ब्रिटिशांनी संपन्न असलेल्या बंगालमध्ये आपला व्यापार असतानाच सत्ता स्थापन करण्याचे प्रयत्न चालविले होते. त्याला

बंगालच्या नबाबाने विरोध केल्याने १७५७ मध्ये प्लासीची लढाई झाली. यात इंग्रजांना विजय मिळाल्याने भारतातील ब्रिटिश सत्तेचा पाया घातला गेला. त्यानंतर झालेल्या बक्सारच्या लढाईतील ब्रिटिशांच्या विजयाने हा पाया पक्का झाला. ब्रिटिशांच्या या विजयाबरोबरच त्यांना प्रचंड लूट मिळाली. संपन्न प्रदेश त्यांच्या ताब्यात आले. बंगालमध्ये ब्रिटिश सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतर त्यांनी हिंदुस्थानातील इतर वसाहती दृढ करण्यासाठी लक्ष दिले.

दक्षिणेकडे म्हैसूरचे राज्य होते. हैदरने राज्य विस्ताराचे धोरण ठेवले. त्याला मराठे, निजाम व इंग्रजांचा विरोध होता. हैदर व इंग्रज यांच्यातील संघर्ष अटळ ठरला. त्यातून इंग्रज-म्हैसूरची चार युद्धे झाली. दुसऱ्या इंग्रज-म्हैसूर युद्धकाळात हैदरचे आजाराने निधन झाल्याने त्याच्या मुलाने-टिपूने पुढे युद्ध चालू ठेवले. मंगलोरच्या तहाने हे युद्ध थांबले, परंतु पुन्हा झालेल्या युद्धानंतर श्रीरंगपट्टमच्या तहाने इंग्रजांचा बराच फायदा झाला अनेक प्रदेश आणि युद्ध खर्च इंग्रजांना मिळाला. या अपमानास्पद तहाने टिपूने युद्धाची तयारी केली. परंतु इंग्रजांपुढे त्याचा टिकाव लागला नाही. युद्धात तो ठार झाला. दक्षिणेकडे इंग्रजांची सत्ता वाढीस लागली.

दक्षिणेत इंग्रजांनी परिस्थितीचा फायदा घेण्यास सुरुवात केली. मराठ्यांनी त्यांना आडकाठी करताच इंग्रज-मराठा युद्धे झाली. एकूण तीन इंग्रज-मराठा युद्धे झाली. त्यातील पहिल्या युद्धानंतर झालेला सुरतेचा तह मराठ्यांच्या इतिहासात महत्त्वाचा मानला जातो. सालाबाईच्या तहाने युद्ध संपुष्टात आले. मात्र मराठ्यांनी इंग्रजांवर मिळविलेला हा पहिला व शेवटचा विजय ठरला. दुसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धानंतर वसईचा तह झाला. हा तह म्हणजे मराठ्यांचे स्वातंत्र्य विकण्याचा करार वाटला. या युद्धाने मराठ्यांचे सामर्थ्य नाममात्र राहिले. मोठा भूप्रदेश इंग्रजांच्या ताब्यात आला. तिसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धाने मराठ्यांचा पराभव झाला. पेशवाई संपुष्टात आली. शेवटचा पेशवा बाजीराव दुसरा याला पेन्शन देऊन बिदूर येथे ठेवण्यात आले. मराठ्यांचे राज्य संपुष्टात येऊन इंग्रजांची सत्ता वाढीस लागली.

१६५८ पासून ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचा व्यापाराचा हेतू होता. त्यात बदल होऊन राजकारणात प्रवेश केला. सत्ता स्थापन केली. ब्रिटिशांचा वसाहतवाद वाढीस लागला. बंगालमध्ये रॉबर्ट क्लाइव्हने दुहेरी शासन व्यवस्था लागू केली. त्याच्यानंतर मात्र कंपनीच्या कारभारात दोष निर्माण झाल्याने ब्रिटिश पार्लमेंटला येथे लक्ष देणे भाग पडले.

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) कर्नाटकच्या युद्धाचे कोणते परिणाम दिसून आले ? फ्रेंचांना अपयश का आले ते स्पष्ट करा.
- (२) प्लासीच्या लढाईची कारणे लिहा.
- (३) प्लासीच्या लढाईचे महत्त्व स्पष्ट करा.
- (४) बक्सारची लढाई कां झाली ? ते सांगून या लढाईचे परिणाम लिहा.
- (५) टिपूने इंग्रजांच्या दक्षिणेतील सत्ता वाढीला कसा विरोध केला ?
- (६) पहिल्या इंग्रज-मराठा युद्धाची माहिती देऊन सुरतेच्या तहाचे महत्त्व स्पष्ट करा.
- (७) मराठ्यांना वसईचा तह स्वातंत्र्य विकण्याचा करार का वाटला ?

२.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) कुलकर्णी अ. रा., कंपनी सरकार
- (२) जावडेकर शं.द., आधुनिक भारत
- (३) रॉबर्टस पी. ई., ब्रिटिश इंडिया

घटक ३ : ब्रिटिशकालीन प्रबोधनाचा उदय

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ विषय-विवेचन
 - ३.२.१ ईस्ट इंडिया कंपनीच्या धोरणांचे सामाजिक परिणाम
 - ३.२.२ ख्रिस्ती धर्मप्रसार व पाश्चात्य शिक्षण
 - ३.२.३ सुधारणावादी संस्था आणि समाज सुधारकांचे कार्य
 - ३.२.४ वृत्तपत्रांचा उदय आणि वाढ
- ३.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ३.४ अधिक अध्ययन
- ३.५ सारांश
- ३.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ३.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला-

- ★ ईस्ट इंडिया कंपनीच्या धोरणाचे कोणते सामाजिक परिणाम झाले याची माहिती देता येईल.
- ★ पाश्चात्य शिक्षणाची वाढ व विस्तार कसा होत गेला हे स्पष्ट करता येईल.
- ★ सुधारणावादी संस्थांची स्थापना व समाज सुधारकांच्या कार्याची माहिती देता येईल.
- ★ वृत्तपत्रांची सुरुवात व त्यात होत गेलेली वाढ यामुळे समाज प्रबोधनास कशी सुरुवात झाली हे विशद करता येईल.

३.१ प्रास्ताविक

१७५७ च्या प्लासीच्या लढाईने भारतात ब्रिटिश सत्तेचा पाया रोवला गेला. १७५७ या काळात या सत्तेचा विस्तार होत गेला. ही सत्ता दृढ झाली. ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सत्तेच्या या काळात भारतात अनेक बदल घडून आले, त्याचा अभ्यास आपण या घटकात करणार आहोत.

युरोपियन राष्ट्रांच्या भारतातील वसाहती स्थापन करण्याच्या स्पर्धेत पोर्तुगीज, डच मागे पडल्यानंतर ब्रिटिश फ्रेंच संघर्ष झाला. त्यावर मात करून ब्रिटिशांनी पण एतदेशीय सत्तांबरोबर झालेल्या लढायांमध्ये विजय मिळवला. १८१८ पर्यंत जवळजवळ संपूर्ण भारतात ब्रिटिशांनी आपली सत्ता स्थापन केली. या काळात त्यांनी ज्या सुधारणा केल्या त्याचे कोणते सामाजिक परिणाम दिसून आले व त्यामुळे प्रबोधनाची कशी सुरुवात झाली हे पाहणे, या घटकाचा उद्देश आहे.

ख्रिस्ती धर्मप्रसाराबरोबरच भारतात पाश्चात्य शिक्षण प्रसाराची सुरुवात झाली. सुधारणावादी संस्था उदयाला येत गेल्या, त्याचबरोबर समाजसुधारकांनी समाजासाठी मोठे योगदान केले हे या घटकांमध्ये पाहणार आहोत. छापरान्याच्या शोधानंतर मुद्रण केलेत वाढ होत गेली. त्यातून वृत्तपत्रे वाढीस लागली तशी भारतातही वृत्तपत्रे निघत गेली विविध भाषेतील वृत्तपत्रे भारतात निघू लागली. त्याची वाढ कशी होत गेली व त्यात सामाजिक जीवनाचे प्रतिबिंब कसे उमटत गेले ते अभ्यासावयाचे आहे.

ब्रिटिश सरकारने भारतातील सामाजिक परिस्थिती, अंधश्रद्धा, अनिष्ट रूढी, त्याचे परिणाम लक्षात घेऊन त्या दृष्टीने जे कायदे केले ते या घटकामध्ये पाहता येईल.

यातून भारतामध्ये नवविचारांची सुरुवात होऊन प्रबोधन कसे होत गेले हे पाहताना काही निवडक भारतीय समाजसुधारकांच्या कार्याची माहिती मिळेल.

३.२ विषय-विवेचन

३.२.१ ईस्ट इंडिया कंपनीच्या धोरणांचे सामाजिक परिणाम

ब्रिटिशांच्या भारतातील सत्ता स्थापनेनंतर भारतात वैचारिक जागृती घडून आली. या जागृतीने भारतीय समाजात फार मोठे परिवर्तन घडवून आणले.

ब्रिटिशांच्या सत्तास्थापनेनंतर भारतात वैचारिक जागृती घडून आली असे म्हटले की, ब्रिटिशांच्या सत्तास्थापनेपूर्वी भारतीय समाज मागासलेला होता या ब्रिटिश दृष्टिकोनाचा प्रभाव दिसून येतो. तत्कालीन ब्रिटिशांनी भारतीय समाज मागासलेला

आहे असे मानून त्यावर टीका केली तत्कालीन सुधारकांचाही दृष्टिकोन तसाच होता, असे दिसून येते. या भिन्न दृष्टिकोनांमध्ये ब्रिटिशपूर्व भारताची तुलना आधुनिक पाश्चात्य संस्कृतीबरोबर केली गेली. काहींना हे मत मान्य नसले तरी ब्रिटिशपूर्व काळात भारतीय समाजात मूलभूत परिवर्तनाचा अभाव होता ही गोष्ट मान्य केली जाते. समाजात परिवर्तन नसेल तरी परिवर्तनाची क्षमता- परिवर्तनशीलता होती हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. हे समाज परिवर्तन घडून येण्यासाठी लागणारी मानसिकता तयार होत गेली. हे पाहण्यापूर्वी एकूण सामाजिक परिस्थिती त्या काळात कशी होती हे लक्षात घ्यावे लागते.

(अ) सामाजिक परिस्थिती

सामाजिक क्षेत्रांमध्ये धर्म, रूढी यांच्यामुळे जातिव्यवस्था, कुटुंबसंस्था व विवाहसंस्था यांच्यावर फार मोठी बंधने आली होती. मध्ययुगीन जातिसंस्थेचे स्वरूप भिन्न होते. जातीचा व्यवसाय ठरलेला असे. आपल्या जातीचा व्यवसाय सोडून दुसरा व्यवसाय केल्यास त्या व्यक्तीला आपल्या जातवाल्यांचा व ती व्यक्ती ज्या जातीचा व्यवसाय करेल त्या जातीच्या लोकांचा रोष सहन करावा लागे. जातिसंस्थेने व्यवसायाव्यतिरिक्त इतरही अनेक बंधने व्यक्तींवर घातलेली होती. जात ही जन्मानुसार ठरत असे. व्यक्तीला विवाह संबंध फक्त आपल्याच जातीत जोडता येत. इतर जातीशी अन्नव्यवहार टाळला जाई. ही बंधने पाळली जातात की नाही हे गोतसभेकडून पाहिले जाई. या बंधनाविरुद्ध जाणाऱ्यास वाळीत टाकले जाई. एकूण सामाजिक क्षेत्रात गोतसभेचा अधिकार राजसत्तेपेक्षाही जास्त होता. समाजातील विविध जातिव्यवस्थेमध्ये सर्वांत खालच्या जातीबाबत अस्पृश्यता पाळली जाई.

या समाजव्यवस्थेतील विषमता दूर करण्याचा प्रयत्न संतांनी केला. त्यांनी समता, बंधुभाव निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु धार्मिक क्षेत्रातील समता व्यवहारात येऊ शकली नाही.

बालविवाह, जरठबालाविवाह(बालिकेचे प्रौढ पुरुषांबरोबर होत असलेला विवाह), बहुपत्नीत्वाची पद्धती अशा अनेक पद्धती रूढ होत्या. उच्चवर्णियांमध्ये विधवा पुनर्विवाह मान्य नव्हता. मात्र खालच्या जातीमध्ये काडीमोड, विधवा पुनर्विवाह या पद्धती मान्य होत्या. विवाह हे धार्मिक बंधन मानले जात होते. स्त्रियांची अवस्था शोचनीय होती. कुटुंबसंस्था आणि विवाहसंस्थेची अनेक बंधने स्त्रीवर लादलेली होती. बालविवाह, जरठ-बाला विवाह, सती, केशवपन या पद्धती रूढ होत्या. बहुपत्नीत्वाची चाल व स्त्रीच्या पुनर्विवाहास बंदी यांमुळे स्त्रियांची अवस्था वाईट बनलेली होती.

मध्ययुगीन भारतीय समाजाची ही परिस्थिती त्या काळाला व समाजाच्या गरजांना अनुसरून होती, त्यामुळे प्रस्थापित परिस्थितीविरुद्ध विचार निर्माण झाले नाहीत असा

दृष्टिकोन आढळतो. ब्रिटिशांच्या सत्तास्थापनेमुळे भारतात मोठे परिवर्तन घडून आले. त्यांनी प्रशासकीय बदल करण्यास सुरुवात केली, त्या अमलाचे व धोरणाचे सामाजिक परिणाम झालेले दिसून येतात.

(आ) कंपनी सरकारने केलेले समाज सुधारणा कायदे

एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात कंपनी सरकारने विविध कायदे संमत करून हिंदू समाजातील काही अनिष्ट चालीरीती बंद केल्या. लॉर्ड बेंटिकचा काळ तर सामाजिक सुधारणांचे नवे युग म्हटले जाते. काटकसर करून प्रजेचे कल्याण साधणे, शांतता प्रस्थापित करणे असे बेंटिकचे धोरण होते. हिंदुस्थानची त्याची राजवट शहाणपणाची, जनकल्याणाची ठरली असा इतिहासकारांचा अभिप्राय दिसून येतो. बेंटिकच्या सुधारणा -संपन्न राजवटीचे मोठे यथार्थ वर्णन मेकॉलेने केलेले आहे. बेंटिकने अनेक अनिष्ट चालीरीतींचे उच्चाटन केले. सन १८१७ पासून १८५६ पर्यंतच्या काळात कंपनीने संमत केलेले कायदे पुढीलप्रमाणे दिसून येतात-

(१) १८१७ चा कायदा

बनारसच्या ब्राम्हणांना जे काही खास अधिकार होते त्या अधिकारात ते इतरांना काही विशिष्ट गुन्हाबद्दल देहदंडाची शिक्षा देत. त्यासंदर्भात कायदा करून हा त्यांचा अधिकार रद्दबातल ठरविण्यात आला.

(२) १८२९ चा कायदा

हा सतीबंदीचा कायदा करण्यात आला. सती जाण्यामागची प्राचीनकालीन भूमिका उदात्त असली तरी या काळापर्यंत त्या चालीला विकृत स्वरूप प्राप्त झालेले होते. पतीनिधनानंतर त्याच्या पत्नीने स्वतःला त्याच्या चितेवर जाळून घेण्याची चाल रूढ होती. स्वेच्छेने आत्मसमर्पण करण्याची वृत्ती नष्ट होऊन तो एक अत्याचाराचा प्रकार झाला होता. अशा वेळी कालबाह्य झालेल्या ह्या चालीचे उच्चाटन करणेच जनहिताचे असल्याचे जाणून बेंटिकने ही चाल कायद्याने बंद करण्याचे साहस दाखविले. ही चाल दुष्ट आहे, अमानुष आहे हे बेंटिकच्या पूर्वीच्या अधिकाऱ्यांनाही पटलेले होते. परंतु ती हिंदूंची धार्मिक चाल आहे. त्यात हस्तक्षेप करणे म्हणजे अनाठायी अप्रियता ओढवून घेण्यासारखे वाटत होते. राजा राममोहन रॉय यांच्या आग्रहाच्या विनंतीवरून ही सतीची चाल प्रथम बंगालमध्ये बंद केली. नंतर संपूर्ण देशात बंद करण्यात आली.

(३) १८३२ चा कायदा

हिंदू धर्माशास्त्रानुसार जर एखाद्याने धर्म बदलला तरी त्याचा इस्टेटीवरचा हक्क नाहिसा होत असे, परंतु या कायद्याने धर्म बदलला तरी त्याचा इस्टेटीवरील हक्क अबाधित ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली. हा कायदा म्हणजे ख्रिस्ती धर्मात आलेल्यांचा किंवा येऊ इच्छिणाऱ्यांच्या फायद्यासाठी सरकारने योजलेली युक्ती असा बऱ्याच हिंदूंचा समज झाला.

(४) १८३६ चा कायदा

पूर्वी हिंदुस्थानातील राजे लोकांच्या पदरी पुष्कळ शिपाई असत. पुढे त्यातील अनेक शिपाई बेकार झाल्याने जंगलात, डोंगराळ भागात आश्रय घेत. तेथून जाणाऱ्या-येणाऱ्या प्रवाशांना लुटीत. त्यांचा वध करीत. काही वेळेला कालीमातेला नरबळी देण्याचा हा प्रकार समजला जाई. हे लोक 'ठग' या नावाने प्रसिद्ध होते. तेव्हा त्यांचा बंदोबस्त करण्याचे काम कर्नल स्लीमन याने स्वीकारले. सतत सात वर्षे प्रयत्न करून त्याने ठगांचा पूर्ण बंदोबस्त केला. अनेकांना देहान्त शिक्षा मिळाल्या शरण आलेल्यांना क्षमा करून त्याने उद्योगधंद्यास लावले. अशा प्रकारे ठगांचा बंदोबस्त करून ही अमानुष चाल बंद करण्यात आली.

(५) १८४० चा कायदा

या कायदानुसार हिंदू-मुसलमान यांच्या यात्रासमयी जो कर वसूल केला जात होता तो यात्राकर रद्द करण्यात आला.

(६) १८४३ चा कायदा

त्या काळी भारतात जमीनदार, सरदार- उमराव हे वेठबिगार पद्धतीने गरिबांना राबवून घेत. अशा वेठबिगरांच्या संपूर्ण जीवनावर जमीनदारांचा हक्क असे. ही एक प्रकारे गुलामगिरी होती. या कायद्याने ही मानवी गुलामगिरीची पद्धत बंद करण्यात आली.

(७) १८५६ चा कायदा

धर्मशास्त्रानुसार हिंदू विधवा स्त्रीला पुनर्विवाह करण्यास परवानगी नव्हती. जरठ-बाला विवाह पद्धती रूढ होती. त्यामुळे विधवांचे आयुष्य कठीण होत असे. परितक्त्या स्त्रीचे जीवन फारच कष्टप्रद होते. तिला अमानुषतेने वागविले जाई. प्रामुख्याने महाराष्ट्रात ही प्रथा मोठ्या प्रमाणावर रूढ होती. ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी कायदा करण्यात आल्याने, त्यानुसार विधवांना पुनर्विवाहास परवानगी मिळाली.

अशा प्रकारे कायदे केल्याने अनिष्ट प्रथा बंद होऊन समाज जीवन सुखी होईल, समाज सुधारेल असे वाटत होते. सुशिक्षितांनी या कार्यदांचे स्वागत केले, परंतु पुराणमतवाद्यांना हे कायदे आवडले नाहीत. त्यांच्या मते हिंदुधर्म बुडवण्यासाठी हे कायदे आहेत. या समाज सुधारणांसाठी आवश्यक असणारी मानसिकता तयार होण्यास बराच कालावधी लागला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

खालील विधाने धूक की बरोबर ते सांगून कंसात(×)

किंवा (✓) खूण अशी करा.

- (१) ख्रिस्ती धर्मप्रसाराबरोबर भारतात पाश्चात्य शिक्षण प्रसाराची सुरुवात झाली. ()
- (२) तत्कालीन ब्रिटिशांनी भारतीय समाज मागासलेला मानून त्यावर टिका केली. ()
- (३) भारतीय समाजात मूलभूत परिवर्तनाचा अभाव तर होताच शिवाय परिवर्तनाची क्षमताही नव्हती. ()

(४) लॉर्ड बेंटिकचा काळ हा सामाजिक सुधारणांचे युग मानले जाते. ()

(५) १८३२ च्या कायद्याचे धर्मांतरानंतरही व्यक्तीचा इस्टेटीवरील हक्क अबाधित राखण्यात आला. ()

३.२.२ ख्रिस्ती धर्मप्रसार व पाश्चात्य शिक्षण

इंग्रज राज्यकर्त्यांनी भारतात जी आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया सुरू केली, तिचा प्रारंभ १९ व्या शतकात झाला. प्रथम ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार या देशात करण्यासाठी इंग्रजी, पोर्तुगीज, फ्रेंच, इत्यादी भाषा शिकविण्यास लहान प्रमाणावर सुरुवात केली.

१८१३ च्या चार्टर अॅक्टनुसार ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना भारतात ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार करण्याची परवानगी देण्यात आली. ही परवानगी मिळाल्याने अनेक धर्मप्रचारकांच्या झुंडी प्रचार कार्यासाठी बाहेर पडू लागल्या. गावातील चौक, आठवडी बाजार अशा मोक्याच्या जागी हिंदुधर्मावर व संस्कृतीवर यथेच्छ टीका करावयाची व ख्रिस्ती धर्माची महती लोकांना पटवून द्यावयाची अशी सुरुवात केली. त्यांचा भर ख्रिश्चन धर्म हा हिंदू व मुसलमान धर्मापेक्षा कसा चांगला व श्रेष्ठ आहे आणि म्हणून हिंदू व मुसलमान यांनी त्याचा स्वीकार करावा असे सांगण्यावर भर होता. इंग्रज राज्यकर्तेही ख्रिस्ती धर्माचे असल्यामुळे त्यांचेही मिशनऱ्यांना सक्रिय साहाय्य मिळत होते.

मिशनऱ्यांनी ज्या शाळा सुरू केल्या त्या शाळांतून बायबल वाचण्याची सक्ती होती. त्याचबरोबर ख्रिस्ती धर्मविषयक प्रश्नोत्तरांचे पुस्तक, अभ्यास, धर्मप्रवचने अशा माध्यमांतूनही धर्मप्रचारांचे काम सुरू झाले. नियतकालिकांतूनही धर्माचा प्रचार केला जाई. मिशनरी लोक गरीब, अशिक्षित, बहिष्कृत व मुख्यतः अस्पृश्य लोकांना आर्थिक मदत देत, सरकारी नोकऱ्या वगैरे देण्याचे प्रलोभन दाखवित. मोफत शिक्षण देऊनही अनेकांना ख्रिस्ती धर्मात ओढण्याचे प्रयत्न सुरू होते. यामुळे सुरुवातीच्या काळात बंगाल व महाराष्ट्रात अनेक तरुण ख्रिस्ती झाले.

महाराष्ट्रातील नवशिक्षित दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, ज्योतीराव फुले यांच्यावर ख्रिस्ती धर्माचा मोठा प्रभाव पडला होता. पण ते ख्रिस्ती झाले नाहीत. निळकंठ शास्त्री गोरे हे वेदग्रंथी ब्राम्हण, तसेच श्रीपती शेषाद्री व त्याचा भाऊ दोषे नंबुद्री ब्राम्हण तरुण ख्रिस्ती झाले.

एकीकडे वरील परिणाम दिसून येत असताना दुसरेही परिणाम दिसून आले. पाश्चात्य शिक्षण व धर्मप्रचारकांची खरीखोटी टीका यांमुळे विचारी सुशिक्षितांच्या मनात स्वधर्मविषयक विचार सुरू झाला. हिंदुधर्माच्या नावाखाली केले जाणारे काही आचार, परंपरा यांसंदर्भात बुद्धिवादाच्या कसोटीवर पुनर्विचार करण्याचा धीटपणा अनेकांनी दाखवला. या वैचारिक मंथनातून प्रामुख्याने बंगाल व महाराष्ट्रात अनेक नवीन पंथ उदयाला आले.

(१) पाश्चात्य शिक्षण

भारतात प्राचीन काळापासून अनेक प्रकारच्या कला, विद्या, भाषा, शास्त्र, वैज्ञानिक विषय यात मोठी प्रगती केलेली होती. हा ज्ञानाचा वारसा परंपरेने चालत आलेला आहे. सुरुवातीला गुरुकुल पद्धतीच्या शाळा असत. खेड्याखेड्यांत पंतोजीच्या शाळा चालत असत. मुसलमानी अंमल आल्यानंतर या शाळांच्या जोडीला मदरसा आल्या, इंग्रज सत्ता स्थापन झाल्यानंतर देखील जवळजवळ प्रत्येक मोठ्या खेड्यात अशा प्रकारच्या शाळा चालू होत्या. परकीय आक्रमणे आणि मुसलमानी राजवटीनंतर निर्माण झालेली राजकीय अस्थिरता, सततची युद्धजन्य परिस्थिती व परसत्तेची धोरणे यांमुळे भारतीय शिक्षणातल्या उच्च परंपरेमध्ये खंड पडणे स्वाभाविक होते. परंपरेनुसार चालत आलेल्या शिक्षणपद्धतीनुसार लिहिणे-वाचणे यासाठी दिले जाणारे शिक्षण, हिशेब संदर्भात दिले जाणारे शिक्षण, शारीरिक शिक्षण तसेच परंपरागत व्यवसायाचे धरातूनच मिळणारे शिक्षण अशी पद्धती रूढ होती.

(२) शिक्षणविषयक सुधारणा

ईस्ट, इंडिया कंपनीतर्फे इंग्रजी शिक्षण देणाऱ्या शाळा काढल्या गेल्या नाहीत, तरी पुढे ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करू इच्छिणाऱ्या वेगवेगळ्या मिशनसतर्फे शिक्षणाचे प्रयत्न सुरू झाले.

हिंदुस्थानात इंग्रजांचे राज्य स्थापन झाल्यावर येथील लोकांस शिक्षण द्यावे की न द्यावे हा प्रश्न प्रथम होता. सन १७१८ साली मुंबईत एक शाळा विनामूल्य तत्वावर सुरू झाली होती. यापुढील काळात मिशनरी शाळांची संख्या वाढत गेली. एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात मात्र अल्प प्रमाणातील सरकारी मदत व खाजगी प्रयत्न यांमुळे शाळांची संख्या झपाट्याने वाढत गेली. सुरुवातीला वॉरन हेस्टिंग्ज, लॉर्ड हेस्टिंग्ज, इत्यादींनी पौर्वात्य वाङ्मयाच्या अभ्यासाचा पुरस्कार केला होता. या नवीन शाळांतून कोणत्या प्रकारचे शिक्षण द्यावे याबद्दल कंपनीच्या अधिकाऱ्यांमध्ये मतभिन्नता होती. संस्कृत, फारशी या भाषा व रूढ शास्त्र-ग्रंथांचा अभ्यास व्हावा असा एक विचार प्रवाह होता. याउलट युरोपीय पद्धतीनुसार भाषा, साहित्य व आधुनिक विज्ञान हे विषय शिकविले जावेत असाही एक दुसरा विचार प्रवाह होता. मिशनरी शाळांतून मात्र मुख्यतः ख्रिस्ती धर्मप्रसाराच्या दृष्टिकोनातून त्याला आवश्यक असणारे शिक्षण भारतीयांना दिले जाई. जसजसा सरकारी कामकाजाचा व्याप वाढत गेला तसतसा सरकारी शाळांतून इंग्रजी भाषा शिकविण्यावर भर दिला जाऊ लागला. पुढे १८५७ पर्यंत शिक्षणाचे माध्यमही इंग्रजीचे होते, अशा प्रकारे शिक्षण प्रसाराबरोबर सरकारी कचेऱ्यांसाठी लागणारा कनिष्ठ कारकून वर्ग आपोआपच उपलब्ध होण्याची सोय निर्माण झाली.

सुरुवातीच्या काळात शाळा काढणाऱ्यांचा हेतू काहीही असला तरी कालांतराने मात्र पाश्चात्य शिक्षणपद्धतीने स्वीकारलेले तत्त्व भारतातही लागू करण्यात आल्याचे दिसते. या

शिक्षणपद्धतीनुसार शिक्षणाचा धर्मशास्त्राशी असलेला संबंध नाहिसा करण्यात आला. आधुनिक शिक्षणपद्धतीचा पुरस्कार करण्यात आला. त्यानुसार राज्यशास्त्र, इतिहास, भूगोल, गणितशास्त्र, विज्ञान, इत्यादी विषय शिकवले जाण्यावर भर देण्यात आला. या विषयांचा अभ्यास करण्याची भारतीयांना चांगली संधी उपलब्ध झाली. जागतिक इतिहासाचा अभ्यासाचा समावेश झाल्याने इंग्लंडमधील लोकशाहीचा विकास, अमेरिकन स्वातंत्र्य युद्ध, फ्रेंच राज्यक्रांतीतील स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव यांचा प्रभाव दिसून येत गेला. त्यातूनच सुशिक्षितांच्या नवविचारांना चालना मिळत गेली.

(३) शाळांची स्थापना व वाढ

सन १७८१ मध्ये वॉरन हेस्टिंग्जने एक खाजगी शाळा कलकत्त्याला स्थापन केली होती. त्यातून अरबी, फारसी, इस्लामी कायद्यांचे अभ्यास विषय शिकवले जात.

बनारसला जोनाथन डंकनने सन १७९१ मध्ये 'संस्कृत कॉलेज' नावाची शिक्षण संस्था स्थापन केली. या संस्थेला सरकारचे अनुदान मिळत होते. विल्यम जोन्सने १७८४ मध्ये 'एशियाटिक सोसायटी ऑफ बेंगाल' ही प्राच्यविद्या-संशोधनाला उत्तेजन देणारी संस्था स्थापन केली. या संस्थेतून संस्कृत भाषा आणि प्राचीन भारतीय वाङ्मयाचा अभ्यास सुरू झाला. १८१३ पर्यंत भारतीयांना पाश्चात्य शिक्षण द्यावे हा विचार मान्य झालेला नव्हता. भारतात ख्रिस्ती धर्मप्रचार करू नये या मताचे हेस्टिंग्ज, मनरो, मालकम यांसारखे कंपनीचे अधिकारी होते. परंतु १८१३ च्या चार्टर अक्टच्या भारतात ख्रिस्ती मिशनना काम करण्याची परवानगी मिळाली. भारतीयांना पाश्चात्य विज्ञानाची ओळख व्हावी या दृष्टीने कार्य करण्यासाठी एक लाखाचे अनुदानही मंजूर झाले होते. मात्र ते कागदोपत्रीच राहिले. पुढे सन १८२३ मध्ये कलकत्त्याला शिक्षणाच्या दृष्टीने सार्वजनिक शिक्षण समितीची स्थापना झाली. या वेळेपावेतो ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या अनेक शाळा सुरू झालेल्या होत्या. कलकत्ता व मद्रास येथे स्कॉटिश चर्चने कॉलेज सुरू केले. श्रीरामपूर कॉलेज सुरू केले. श्रीरामपूर कॉलेज विल्यम कॅरेने सुरू केले. या शिवाय बॉम्बे एज्युकेशनल सोसायटी व अमेरिकन मिशनच्या मुंबई विभागात शाळा सुरू झालेल्या होत्या.

माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टनची मुंबई प्रांताचा पहिला गव्हर्नर म्हणून १८१९ मध्ये नेमणूक झाली होती. त्याआधी पुणे, नागपूर, पुन्हा पुणे येथे रेसिडेंट म्हणून त्याने काम पाहिले होते. त्याने भारतीयांसाठी उदारमतवादी शिक्षणाचा पुरस्कार केला. धार्मिक कार्यासाठी इंग्रजी शिक्षण देण्यापेक्षा सर्व विद्याशाखांचे व्यापक शिक्षण दिले जावे, म्हणून त्याने पाठिंबा दिला. त्याने त्यासाठी आर्थिक मदत देण्याचे धोरण ठेवले होते. त्याचा हा मानवतावादी, उदार दृष्टिकोन त्या वेळच्या विचारवंतांना व बुद्धिवंतांना स्वागतार्ह वाटला. त्यांनी त्या संधीचा फायदा घेऊन भारतीयांना धर्मनिरपेक्ष (Secular) ज्ञान

देण्यासाठी शाळा सुरू केल्या. धर्मनिरपेक्ष व ऐहिक ज्ञानामुळे भारतातील लोकांना विज्ञानाचा, वैज्ञानिक पद्धतींचा परिचय होऊन त्यांच्यातील अंधश्रद्धा कमी होतील. अज्ञान, रोगराई, दारिद्र्य यांसारख्या अनिष्ट गोष्टींपासून मुक्त होण्यासाठी ते प्रयत्न करतील अशा अपेक्षेने एलफिन्स्टनसारख्या विचारी व उदारवृत्तीच्या इंग्रज अधिकाऱ्यांनी प्रयत्न सुरू केले. मुंबई प्रांतात शिक्षणाकरिता त्याने अनेक योजना केल्या. मुंबईचे 'एलफिन्स्टन कॉलेज' त्याच्या नावाशीच निगडित झालेले आहे. कायद्याचे एक कोडही त्याने तयार केले होते. बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी या संस्थेशी त्याचे घनिष्ठ संबंध होते. (१८२९).

बे'टिक गव्हर्नर जनरल असताना एतदेशीयांच्या शिक्षणाचा प्रश्न त्याच्यापुढे आला होता. तेव्हा लॉर्ड मेकॉलेच्या मदतीने बे'टिकने शिक्षणाचा प्रश्न हाती घेतला. हिंदी प्रजेस सज्जन करून त्यांच्यावर राज्य करणे चांगले, की त्यांस अज्ञानी ठेवून त्यांच्यावर राज्य करणे चांगले असा प्रश्न त्याच्या पुढे होता. त्याच प्रमाणे येथील लोकांना प्राच्य विद्या शिकविणे चांगले, की पाश्चात्य शिक्षण पद्धती लागू करणे चांगले हाही प्रश्न त्याच्यापुढे होता. तेव्हा या प्रश्नावर विचारविनिमय करण्यासाठी त्याने एक कमिटी नेमली. त्या कमिटीत होरेस विलसन, सर चार्ल्स ट्रिव्हेलियन, ग्रँटडफ, लॉर्ड मेकॉले ही विद्वान मंडळी होती. त्यांच्यात दोन तट पडून हिंदी लोकांस पाश्चात्य शिक्षण आणि तेही इंग्रजीतून घावे असे ठरले. या मताचा लॉर्ड मेकॉलने जोरदार पुरस्कार केला होता. तेव्हा १८३५ पासून इंग्रजी भाषेतून, पाश्चात्य शिक्षण सर्व शाळांतून देण्यास सुरुवात झाली. शाळा कॉलेजांतून शिक्षण घेणाऱ्यास सरकारी नोकऱ्या देण्यात येतील असे सरकारने जाहीर केले. त्यातूनच शाळा-कॉलेजमधून शिक्षण घेणाऱ्यांची भारतीयांची मानसिकता तयार होत गेली. शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या जसजशी वाढू लागली तसतशी नवीन शाळा सुरू करण्यावर भर दिला जाऊ लागला. त्यातच आधुनिक भारतीय शिक्षण पद्धतीची सुरुवात चार्ल्स वुडमुळे झाली. लॉर्ड डलहौसी भारताचा गव्हर्नर जनरल असताना त्याने शिक्षणविषयक एक समिती नेमली. त्या समितीचा अध्यक्ष सर चार्ल्स वुड होता. या समितीने १९ जुलै १८५४ रोजी आपला अहवाल सादर केला तोच अहवाल वुड्स डिस्पेंच म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्यानुसार यापुढील भारतातील शिक्षणाच्या विकासावर भर देण्यात आला, (१) प्राथमरी, माध्यमिक शाळा व महाविद्यालये अशी तरतूद करण्यात आली. (२) हुशार विद्यार्थ्यांना स्कॉलरशिप व खाजगी महाविद्यालयांना अनुदानाची शिफारस करण्यात आली. (३) प्रत्येक प्रांतात एक शिक्षण खाते उघडून, निरीक्षणासाठी निरीक्षकांची नेमणूक करण्याचे सुचविण्यात आले. (४) स्त्रीशिक्षण, शिक्षकांचे प्रशिक्षण यांवर भर देण्यात आला. (५) प्रादेशिक भाषा हे शिक्षणाचे माध्यम असावे व शिक्षण निधर्मी असावे असे सुचविण्यात आले. लॉर्ड डलहौसीने या वुडच्या शिफारशी मंजूर केल्या. त्यानुसार सर्व प्रांतांमध्ये शिक्षण खाते उघडण्यात आले.

कलकत्ता, मुंबई, मद्रास येथे विद्यापीठांची निर्मिती करण्यात आली. अशा प्रकारे पाश्चात्य शिक्षणाची भारतात सुरुवात झाल्याने त्याचे अनेक परिणाम दिसून आले. भारतातील प्रबोधनाची सुरुवात होण्यास त्यामुळे मोठा हातभार लागला. पाश्चात्य शिक्षणाच्या प्रसारामुळे पुढील परिणाम दिसून आले.

- (अ) पाश्चात्य विचारांची ओळख भारतीयांना झाली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव या फ्रेंच क्रांतीतून उदयाला आलेल्या विचारांची ओळख झाली. तसेच लोकशाही, कायद्यासमोर सर्व समान, कायद्याचे राज्य या विचारांच्या प्रभावामुळे जन-जगृती होऊन सामाजिक सुधारणा वाढीस लागल्या.
- (आ) शास्त्रीय दृष्टिकोन, वैज्ञानिक विचारांच्या प्रभावामुळे अज्ञान, अंधश्रद्धा काढून टाकण्यासाठी प्रयत्न सुरू झाले.
- (इ) इंग्रजी शिक्षणामुळे भारतामध्ये एका नवीनच वर्गाचा उदय झाला. या वर्गाने समाजातील अनिष्ट प्रथा, रूढी-परंपरा दूर करण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले.
- (ई) भारतीयांमध्ये ऐक्याची भावना निर्माण होत जाऊन अन्यायाला विरोध करण्याचा विचार वाढीस लागला.
- (उ) समाजामध्ये जनजागृती करण्यासाठी विविध संस्था उदयास आल्या. इंग्रजी शिक्षणामुळे भारतीयांना पाश्चात्य संस्कृतीचे ज्ञान झाले व आपल्या त्रुटीची जाणीव झाली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) १८७३ च्या चार्टर अॅक्टनुसार ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना भारतात ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याची परवानगी देण्यात आली. ()
- (२) मिशनरी शाळांतून मुख्यतः ख्रिस्ती धर्मप्रसाराच्या दृष्टीने आवश्यक ते शिक्षण देण्यात येई. ()
- (३) ख्रिस्ती धर्माशिक्षण व पाश्चात्य शिक्षण यांमुळे भारतीय धर्माच्या परीक्षणाची गरज निर्माण झाली नाही. ()
- (४) माउंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टनने भारतीयांसाठी उदारमतवादी शिक्षणाचा पुरस्कार केला. ()
- (५) वुड समितीने प्रादेशिक भाषा हे शिक्षणाचे माध्यम असावे व शिक्षण निश्चित असावे असे सुचवले. ()

३.२.३ सुधारणावादी संस्था आणि समाज

सुधारकांचे कार्य

ब्रिटिशांचा हिंदुस्थानात अंमल प्रस्थापित झाल्यापासून येथील समाजावर अनेक परिणाम दिसून आले. इंग्रजी राज्यामुळे केवळ हिंदुस्थानच्या राजकीय स्थितीतच बदल झाला असे नव्हे तर हिंदुस्थानच्या सामाजिक, आर्थिक तसेच सांस्कृतिक परिस्थितीवरही परिणाम दिसून आले. पाश्चात्य शिक्षण व

धर्मप्रचारकांची खरी-खोटी टीका यांमुळे विचारवंतांच्या, सुशिक्षितांच्या मनात स्वधर्मविषयक विचार वाढीस लागले. हिंदुधर्माचे शुद्ध स्वरूप कोणते याचा विचारपूर्वक शोध घेण्यास सुरुवात झाली. लोकहितवादींनी त्यांच्या शतपत्रे-नं ८९ (१९८०) मध्ये आपले विचार पुढीलप्रमाणे प्रकट केले होते.

“आमच्या लोकांच्या रीती अगदी बदलल्याशिवाय या देशाचे हित होणार नाही. या लोकांस स्वतः राज्य चालविण्याचे सामर्थ्य असल्याखेरीज इंग्रज लोक या देशातून गेले तरी उपयोग होणार नाही.”

पाश्चात्य विचार, इंग्रजी भाषेतील शिक्षण, त्यांची संस्कृती यांची भारतीयांना ओळख झाली आणि भारतीयांमध्ये राष्ट्रीयत्वाचे विचार वाहू लागले. त्याच बरोबर आपल्या समाजातील जुन्या, त्याज्य रूढी, परंपरा समूळ नष्ट केल्याखेरीज भारत एकसंध होऊ शकणार नाही, अशी राष्ट्रपुरुषांची, समाजसुधारकांची धारणा झाली. त्यातून भारतातील अनिष्ट रूढी, परंपरा नष्ट करून नवभारत घडविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. हिंदुधर्माच्या नावाखाली केले जाणारे काही वेडाचार व प्रथा यांचा मानवी व बुद्धिवादाच्या कसोटीवर पुनर्विचार करण्याचा धीटपणा अनेकांनी दाखवला. हिंदुधर्माचे शुद्ध स्वरूप कोणते याचा विचारपूर्वक शोध घेण्यास सुरुवात झाली. या वैचारिक मंथनातून एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात बंगाल व महाराष्ट्रामध्ये नवनवीन पंथ स्थापन झाले. बंगालमध्ये ब्राह्मो समाज, पश्चिम भारतात मानव धर्मसभा व परमहंस सभा यांसारखे समाजपंथ निर्माण झाले. समाजसुधारकांचे अशा समाज सुधारणावादी संस्थांतून कार्य सुरू झाले.

(१) राजा राममोहन रॉय आणि ब्राह्मो समाज

भारतात १४ व्या शतकात भक्ती चळवळीतून सामाजिक ऐक्य साधण्याचा प्रयत्न झाला. कालांतराने ब्रिटिश सत्तेच्या काळात समाजात पुन्हा विषमता निर्माण झाली. अनिष्ट रूढी, प्रथा, परंपरा वाढीस लागल्या. त्या नष्ट करून समाजाचे प्रबोधन करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली.

राजा राममोहन रॉय यांना भारताच्या प्रबोधनाचे आद्य प्रवर्तक म्हटले जाते. “सत्याचे नवे खंड शोधून काढणारा भारताचा कोलंबस” अशा शब्दांत निकोल मॅक्रिकॉल यांनी रॉय यांचा गौरव केला आहे. इंग्रज पंडित जेरेमी बेंथॅमने राजा राममोहन रॉयविषयी “अतिशय आदरणीय व मानवजातीच्या सेवेतील परमप्रिय सहकारी” असे उद्गार काढलेले आहेत. राजा राममोहन रॉय हे उच्च प्रतीचे ब्रष्टे, दूरदृष्टीचे आदर्शवादी, स्वातंत्र्याचे अत्यंत उत्कट पुरस्कर्ते व मुद्रणस्वातंत्र्याचे उद्गाते होते. इंग्रजांशी संबंध आल्यानंतर ते इंग्रज व युरोपियन लोकांच्या विचारांनी व जीवन शैलीने अत्यंत प्रभावित झाले होते.

राजकीय जागृती आणि धार्मिक सामाजिक सुधारणांना प्रारंभ त्यांच्यापासूनच झाला, म्हणून त्यांना “नवभारतच्या प्रबोधनाचे प्रतीक” म्हटले जाते.

राजा राममोहन रॉय यांचा जन्म २२ मे, १७७२ रोजी बंगालमध्ये एका सनातनी हिंदू कुटुंबात झाला. ते स्वतंत्र वृत्तीचे होते. वयाच्या पंधराव्या वर्षी त्यांनी मूर्तिपूजेचे निषेध करणारी पुस्तिका लिहिली होती. त्यामुळे त्यांना घरातून बाहेर काढण्यात आले. घराबाहेर पडल्यानंतर त्यांनी आपल्या आवडीप्रमाणे शिक्षण घेण्यास सुरुवात केली. त्यांनी अरबी, फारसी, इंग्रज, फ्रेंच, हिब्रू, ग्रीक, इत्यादी भाषांचा अभ्यास केला. त्यांनी मुसलमान धर्मग्रंथांचा अभ्यास पूर्ण केल्यावर त्यांना ‘जबरदस्त मौलवी’ म्हणजे “विद्वान ईश्वर शास्त्रज्ञ” म्हणून लोक ओळखू लागले होते. त्यांनी हिंदुग्रंथांचा सखोल अभ्यास केला. त्यांनी १८०३ मध्ये मुर्शिदाबाद येथे ‘तुस्फत-उल-मुबहिद्दीन’ (एकेश्वर वाद्यांची देणगी) हे पहिले पुस्तक फारसी भाषेत लिहिले. १८०९ ते १८१४ या काळात कंपनीच्या नोकरीनिमित्त रंगपूर येथे वास्तव्य असताना त्यांनी वैष्णव, बौद्ध, जैन व तंत्र संप्रदायांच्या साहित्याचे सखोल वाचन केले. नोकरी सोडून कलकत्ता येथे आल्यानंतर त्यांनी १८१५ साली ‘आत्मिय सभा’ या संस्थेची स्थापना केली. ईश्वर एक आहे, विश्वधर्माचा पुरस्कार व्हावा या मताचे ते होते. बुद्धिप्रामाण्याचा लोप झाल्यामुळे अंधश्रद्धा बोकाळते व अंधश्रद्धेतूनच बाह्य धार्मिक आचारांचे अवडंबर माजते. प्रत्येक धर्माचे अंतिम उद्दिष्ट मानवी कल्याण हेच आहे असे विचार त्यांनी आपल्या ग्रंथात व्यक्त केले. या विचारांनी तत्कालीन बंगाली पंडितात मोठी खळबळ माजली. त्यांच्या चर्चा झाल्या, त्या वेळी रॉयनी शास्त्रीय व तार्किक पद्धतीने आपल्या मताचे श्रेष्ठत्व सिद्ध केले. फारसी, बंगाली, इंग्रजी या भाषांतून ग्रंथरचना करून त्यातून आपले विचार लोकांपर्यंत पोचविण्याचा प्रयत्न केला. बिशप आने ग्रेगरी याने रॉय यांची “संयम, प्रगाढ, ज्ञान, अनासक्ती व स्वार्थत्याग” या गुणांची प्रशंसा केली. या काळातच रॉय यांच्या समाजकार्याची पूर्वतयारी होत गेली. १८१६ साली त्यांनी वेदान्तसार हे वेदान्ताच्या एकेश्वरवादाचा पुरस्कार करणारे पुस्तक प्रसिद्ध केले. व्यासंगाबरोबरच त्यांनी समाज सुधारणेचे कार्य चालू ठेवले.

अंधश्रद्धा, अनिष्ट प्रथा, रूढी, यांनी चैतन्यहीन बनलेल्या हिंदुधर्मावर टीका करून त्याचे मूळ उदात्त स्वरूप दाखवून, लोकांची सुधारणा करण्याचे कार्य चालू ठेवले होते. दुसऱ्या बाजुला ख्रिश्चन मिशनरी हिंदुधर्माचा वेगळा अर्थ लावून लोकांची दिशाभूल करीत होते, ती कशी दिशाभूल आहे हेही लोकांच्या निदर्शनास आणून देऊन धर्मांतर करण्यापासून वाचविण्याचे कार्यही एकाच वेळी त्यांना करावे लागत होते. रॉय, ख्रिस्ताच्या शिकवणुकीची प्रशंसा करीत असत परंतु त्यातील हट्टाग्रहीपणा, अलौकिक शक्तिवाद यांचा निषेध करीत. हिंदुधर्म ख्रिश्चन धर्मपेक्षा कमी प्रतीचा नाही असे त्यांचे मत त्यांनी बंगाल हरकारू (Bangal Harkary) या नियतकालिकाला पाठविलेल्या पत्रात व्यक्त केले होते. मिशनऱ्यांनी आक्रमक धोरण व डावपेच वापरून हिंदूंचा जो आत्मविश्वास नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला होता. तो त्यांचा श्रेष्ठतेचा दावा कसा फोल आहे हे दाखवून

समाजात पुन्हा आत्मविश्वास वाढीस लावला.

१८१८ साली राजा राममोहन रॉय यांनी हिंदूमध्ये प्रचलित असलेली सती जाण्याची क्रूर व अमानुष चाल बंद करण्यासाठी आघाडी उघडली. ४ डिसेंबर १८२९ रोजी गव्हर्नर बेंटॉकने कायदा करून त्या दृष्टप्रथेवर बंदी घातली. भारतातील सामाजिक सुधारणेच्या इतिहासातील तो एक महत्त्वाचा टप्पा ठरला.

राजा राममोहन रॉय यांनी पुरुषांबरोबर स्त्रियांनाही शिक्षण दिले पाहिजे. बालविवाहाची प्रथा बंद केली पाहिजे, सतीप्रथा बंदी, कायद्याने पुनर्विवाहास विधवांना मोकळीक दिली पाहिजे अशी त्या काळात क्रांतिकारक मते त्यांनी निर्भयपणे आणि निर्भिडपणे मांडली. अशा प्रकारे स्त्रीजीवनाची मूलगामी सुधारणा करण्यासाठी - 'स्त्रीमुक्ती' घडवून आणण्यासाठी. तळमळीने प्रयत्न केले.

सन १९२७ मध्ये राजा राममोहन रॉय यांनी ब्रिटिश इंडिया युनिटेरियन असोसिएशन या संस्थेची स्थापना केली. २० ऑगस्ट १९२८ रोजी त्यांनी ब्राह्मोसमाजाचा पाया घातला. 'रॉय हे भारतात सर्वांगीण सुधारणा प्रत्यक्षात घडवू पाहणारे प्रज्ञेचे सुधारक होते.' त्यांचे विचार संघटितरित्या आचारणात आणण्यासाठी सर्व हिंदू, मुसलमान, ख्रिश्चन, बौद्ध या सर्वांना एका सामाईक व्यापक व उदारमतवादी मंचावर एकत्र आणणे हा उद्देश ब्राह्मसभा स्थापनेमागे होता. याचा पहिला प्रयोग म्हणून आत्मिय सभेची त्यांनी स्थापना केली होती. विश्वात्मक वृत्ती वाढवून, भेदभाव नष्ट करून सर्व मानवांना एकत्र आणणे हा त्यामागील हेतू होता. आचार्य शं.द.जावडेकर यांनी म्हटले आहे की - "राजा राममोहन रॉय यांनी शांकर वेदान्ताच्या आधारे मूर्तिपूजादि हिंदूंच्या कर्मठपणावर व तज्ज्ञ अंधविश्वासावर हल्ला चढविला असला तरी शंकराचार्यांच्या जगन्मिथ्या वादाचा व निवृत्तिमार्गाचा त्यांनी अवलंब केला नाही.

अंधश्रद्धा, अज्ञान आणि अवैज्ञानिक दृष्टी यांतून मानवाची मुक्ती होण्यासाठी शिक्षण प्रसार होणे महत्त्वाचे आहे. विज्ञानाचा समावेश असलेले शिक्षणच प्रबोधन घडवून आणू शकेल असा त्यांचा विश्वास होता. त्यासाठी त्यांनी ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या व युरोपियन व्यक्तींच्या शाळा सुरू करण्याच्या प्रयत्नांना साहाय्य केले. डेव्हिड हेअर यांच्या मदतीने रॉयनी आधुनिक पद्धतीचे विज्ञानाधिष्ठित शिक्षण देणारी शाळा-(हिंदू कॉलेज) काढण्याचे ठरविले. या शाळा स्थापनेसाठी इंग्रज व हिंदू पुढाऱ्यांनी पाठिंबा दिला, मात्र ही शाळा स्थापन करण्यामागे रॉय आहेत हे समजल्यावर हिंदू पुढाऱ्यांनी विरोध दर्शविला, तेव्हा शाळा काढणे हे महत्त्वाचे आहे हे लक्षात घेऊन त्यांनी या संस्थापक समितीतून आपले नाव मागे घेतले. हा त्यांचा मोठेपणा ठरला. पुढे १८२२ मध्ये त्यांनी हाय इंग्लिश स्कूल (अँग्लो-हिंदू स्कूल) शाळा काढली. शाळा काढण्यासाठी, शाळेसाठी जागा व विद्यार्थी मिळवून देण्यासाठी त्यांनी सदैव प्रयत्न केले. रॉय यांच्या समाजसुधारणेच्या कार्यात त्यांचे शिक्षणविषयक विचार आणि त्या दृष्टीने केलेले वरील कार्य लक्षात घेणे महत्त्वाचे ठरते.

हिंदू स्त्रीला वडिलांच्या संपत्तीत वाटा मिळत नाही हे अन्यायकारक आहे असे त्यांचे मत होते. यावर विचार होण्याच्या दृष्टीने त्यांनी १८२२ मध्ये एक पुस्तिका प्रसिद्ध केली. जातिभेदांमुळेच भारतावर राजकीय गुलामगिरी ओढवली. हे जातिभेद नष्ट व्हायला हवेत यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले.

राजा राममोहन रॉय वृत्तपत्र स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करीत. समाजसुधारणाविषयक आपल्या मतांचा प्रसार करण्यासाठी त्यांनी १८२१ मध्ये 'संवाद कौमुदी' नावाचे बंगाली साप्ताहिक सुरू केले. याच वृत्तपत्रांतून मुक्त व्यापार धोरणाचा त्यांनी पुरस्कार केला. इंग्लंडकडून होणाऱ्या भारताच्या आर्थिक शोषणाविरुद्ध आवाज उठवला. आर्थिक स्थिती चांगली असेल तर सामाजिक व सांस्कृतिक सुधारणा व प्रबोधन होण्याला मदत होऊ शकते असे त्यांचे मत होते. भारतातील परिस्थिती सुधारावयाची असेल तर पाश्चात्यांचा सहवास असावयास हवा. म्हणूनच ब्रिटिश सत्ता केवळ भारतीय समाजाची सुधारणा होईपर्यंतच राहावी असे त्यांचे मत होते, मात्र ते ब्रिटिश धार्मिके व्हाते.

सनातनी ब्राह्मणांनी सती बंदीच्या कायद्याविरुद्ध आंदोलन केले, त्यामुळे तो कायदा रद्द होऊ नये या खटपटीसाठी ते स्वतः इंग्लंडला गेले (१९३०). तेथे बेंथॅमने "मानवजातीच्या सेवेतील आपला सहकारी" म्हणून त्यांचा गौरव केला. इंग्लंडमध्ये रॉय असताना जो सुधारणेचा पहिला कायदा पास झाला त्याचे त्यांनी स्वागत केले. त्यांच्या इंग्लंडमधील वास्तव्यातच १८३३ मध्ये त्यांचे निधन झाले.

सामाजिक बाबतीत रॉय हे सर्व गरिबांचे, पीडितांचे, दलिताने मित्र, हितकर्ते होते. ज्यांच्यावर पिढ्यांपिढ्या अन्याय होत आले, ज्यांचे सदैव शोषण होत गेले त्यांच्या बाजूने रॉय उभे राहिले. त्यांच्यावरील अन्याय नष्ट करण्यासाठी त्यांनी सामाजिक व राजकीय स्तरावर आंदोलने उभारली.

राजा राममोहन रॉय यांच्या मृत्यूनंतर देवेंद्रनाथ टागोरांनी सन १८४२ पासून ब्राह्मोसमाजाचे नेतृत्व केले पक्षाच्या प्रचारासाठी 'तत्त्वबोधिनी सभेची' स्थापना केली. ब्राह्मोसमाजाची द्वारे सर्वांना मोकळी असल्याने शुद्धी प्रार्थनेमध्ये सामील होऊ लागले. या सुधारणेबरोबरच त्यांनी स्त्रीशिक्षण, स्त्रीमुक्ती, इत्यादीवर विशेष भर दिला. पडदा पद्धतीचा विरोध केला. विधवा विवाहाचे समर्थन केले.

■ ईश्वरचंद्र विद्यासागर व परमहंस मंडळी

ईश्वरचंद्र विद्यासागर १८४१ मध्ये शिक्षणखात्यात नोकरीला होते. १८५४ ते ५८ या काळात शिक्षण निरीक्षकाचे काम पाहत होते. त्याचबरोबर शिक्षणप्रसाराचे त्यांचे कार्य चालू होते. या काळात त्यांनी ३५ नवीन बालिका विद्यालये उघडली. संस्कृत महाविद्यालयांची द्वारे सर्व जातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी खुली केली. पाराशर संहितेत विधवा विवाहाची परवानगी दिलेली आहे असा धर्मशास्त्राचा दाखला देऊन विधवा विवाहाचा प्रचार केला. ते समाजसुधारक असल्याने आपल्या मुलीचा विवाह १४ व १५ वर्षांची झाल्यानंतर केला. ज्या काळात बालविवाह पद्धती

रूढ होती. त्या काळात त्यांनी उचलेले हे मोठे धाडसी पाऊल होते. अशा प्रकारे समाजसुधारणेची सुरुवात त्यांनी स्वतःच्या घरापासून केली. त्यांनी बहुपत्नीत्वाची चाल व मद्यपान यांविरुद्ध बंगालमध्ये चळवळ सुरू केली. शिक्षणप्रसार, समाजसुधारणेबरोबरच समाजजागृतीच्या दृष्टीने लेखनही केले. १८५५ मध्ये 'विधवा विवाह' हा ग्रंथ लिहिला. याशिवाय 'बोधोदय', 'ऋजुपाठ', 'व्याकरण कौमुदी', इत्यादी अनेक ग्रंथ त्यांनी लिहिले. त्यांनी पुष्कळ पैसा मिळवला. परंतु तो दीन, दुबळे, दलित, उपेक्षित लोकांना वाटून दिला. त्यांच्या या कार्यामुळे लोक त्यांना 'दयासागर' म्हणत असत.

सन १८४० च्या सुमारास मुंबईत पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या प्रेरणेने 'परमहंस मंडळी' नावाची एक छोटी संस्था स्थापन झाली होती. ही संस्था स्थापन करण्यामागे दादोबा पांडुरंग हे प्रमुख होते. पुढे या संस्थेला 'परमहंसिक ब्राह्मधर्म' असे नाव देण्यात आले. या संस्थेने धर्मविषयक सिद्धांत ठरविले नव्हते. पण मूर्तिपूजा न करणे व जातिभेदाचा त्याग करणे ही या संस्थेची प्रमुख उद्दिष्टे होती. शिवाय विधवा विवाह धर्मशास्त्र संमत आहे म्हणून शक्य त्या सर्व उपायांनी त्याला उत्तेजन देऊन तो समाजात रूढ करण्यासाठी प्रयत्न करणे. हाही या संस्थेचा उद्देश होता.

(२) लोकहितवादी (गोपाळ हरी देशमुख)

यांचा जन्म पुण्यातील एका सरदार घराण्यात १८ फेब्रुवारी १८२३ रोजी झाला. त्यांचा विवाह त्यांच्या त्रयाच्या सातव्या वर्षी झाला. त्या वेळी त्यांची पत्नी केवळ चार वर्षांची होती. त्यामुळे त्यांनी पुढील आयुष्यात बालविवाहाला प्रखरतेने विरोध केला. इंग्रजी शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर त्यांनी सरकारी नोकरी धरली. शेवटी 'न्यायाधीश' झाले. सरकारी कामाचा व्याप सांभाळून त्यांनी समाजकार्याचे ब्रत हाती घेतले. विधवा विवाहाचा पुरस्कार केला. त्यातूनच पुढे 'पुनर्विवाहोत्तेजक' मंडळ स्थापन केले.

दैववाद व कर्मकांडाऐवजी प्रयत्नवाद लोकहितवादींना मान्य होता. विद्यार्थीदशेपासून त्यांना वाचनाची मोठी आवड होती. वाचलेल्या ग्रंथांतून ते टिपणे काढून नोंद ते करून ठेवत. त्याचबरोबर सभोवतालची परिस्थिती डोळसपणे लक्षात घेत होते आणि हिंदू समाजात आढळणाऱ्या दोषांची नोंद करीत होते. हे दोष जाहीरपणे समाजासमोर सांगणे आवश्यक वाटल्यामुळे त्यांनी वर्तमानपत्रातून लेख लिहिण्यास सुरुवात केली. प्रभाकर, इंदुप्रकाश, वृत्तवैभव, सुबोधपत्रिका, इत्यादी वृत्तपत्रांमधून त्यांचे विचार प्रसिद्ध झाले. मुंबईहून प्रसिद्ध होणाऱ्या 'प्रभाकर' या साप्ताहिकाची सुरुवात १८४८ पासून झाली. त्याच्या पहिल्या अंकापासून 'लोकहितवादी' या टोपण नावाने मे १८५० पर्यंत एकूण १०८ लेख लिहिले. हे त्यांचे लेख 'शतपत्रे' या नावाने प्रसिद्ध आहेत. या लेखातून लोकहितवादींनी बालविवाह, विधवाविवाहबंदी, खऱ्या ज्ञानाबद्दल दिसणारी

उदासीनता, अंधश्रद्धा, इत्यादी दोष स्पष्ट केले. स्त्रियांची शोचनीय अवस्था दूर केली पाहिजे असे विचार त्यांनी तळमळीने व्यक्त केले. अनेक सामाजिक दोषांवर प्रखर शब्दांत कोरडे ओढले. इंग्रजी राजवटीचे त्यांनी स्वागत केले असले तरी शंभर वर्षांनंतर इंग्लंडच्या मदतीची गरज संपून भारत स्वतंत्र होईल असे त्यांनी त्या वेळी भाकित केले होते. जातिव्यवस्थेवर त्यांनी प्रखरतेने हल्ले चढवले होते. जातिप्रथेमुळेच भारताची अवनती झाली आहे. ती दूर व्हावी म्हणून प्रयत्न व्हायला हवेत. भारताचे एक स्वतंत्र पार्लमेंट असावे. त्यात सर्व जातींतील जे हुशार, तज्ज्ञ असतील त्यांची नियुक्ती करावी व राज्य चालवावे म्हणजे देशाची प्रगती होईल असे त्यांना वाटत होते.

मराठी भाषेतून लेखन मोठ्या प्रमाणात व्हावे म्हणजे लोकांपर्यंत विचार पोहचून जनजागृती होण्यास मदत होईल. त्यासाठी ग्रंथनिर्मितीसाठी तसेच प्रकाशाला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. अशा या विचारातून त्यांनी 'दक्षिणा फंड' सुरू व्हावा म्हणून प्रयत्न केले. त्यानुसार वेदाध्ययन करणाऱ्या ब्राह्मणांबरोबरच उपयुक्त विषयावर पुस्तके लिहिणाऱ्यांनाही बक्षीसरूपाने आर्थिक मदत मिळाली पाहिजे अशी सूचना मांडली. सरकारने त्यांची ही सूचना अंशतः स्वीकारली. त्यांची दुसरी योजना 'मराठी ग्रंथोत्तेजक मंडळी' स्थापन करण्याची होती. त्यामुळे खाजगीरित्या ग्रंथनिर्मिती करणाऱ्यांना प्रोत्साहन देण्याची व ग्रंथ स्वस्त दराने उपलब्ध करून देण्यास उत्तेजन देता येईल अशी त्यांची कल्पना होती. त्यांनी जे लेखन केले ते लोकशिक्षणाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे होते. "लोकांना सुधारावयाचे तर त्यांचे दोष दाखवून देणे क्रमप्राप्तच होते" असे परखड विचार ते मांडत असत. आधुनिक विज्ञान विषयाची ओळख व्हावी म्हणून 'यंत्रज्ञान' सारखा ग्रंथ लिहिला. याशिवाय हिंदुस्थानास दारिद्र्य येण्याची कारणे, स्वदेशी राज्ये व संस्थाने असे अर्थविषयक आणि एतद्देशीय राज्यांची स्थिती स्पष्ट करणारे ग्रंथ लिहिले.

मराठी वाचकाला ग्रंथवाचनाची आवड लागावी, तसेच आपले विचार लोकांपर्यंत पोहोचवावेत म्हणून त्यांनी 'लोकहितवादी' नावाने मासिकही काढले होते. लोकहितवादींनी केलेल्या शैक्षणिक कार्यात त्यांच्या ग्रंथालय चळवळीचा आर्वजून उल्लेख करावा लागेल. "बहुत ग्रंथ झाले असता उपयोग होईल व देशातील लोक शहाणे होतील" यावर त्यांचा दृढ विश्वास होता म्हणूनच त्यांनी ग्रंथालयांच्या स्थापनेसाठी आग्रह धरला. सन १८४८ मध्ये पुणे नेटिव्ह जनरल लायब्ररीची स्थापना करण्यात त्यांचा वाटा होता. त्याच्या कामकाजातही ते सक्रिय सहभागी झाले. वाईलाही त्यांनी एक वाचनालय स्थापन केले होते. ज्या काळात लोकांना वाचनाची विशेष अभिरुची नव्हती त्या काळातील त्यांची ही कामगिरी विशेष उल्लेखनीय ठरते.

समाजसुधारणा चळवळीतील दुर्बल घटकांकडेही त्यांनी लक्ष दिलेले होते. स्त्रियांच्या सुधारणेकडे त्यांचे विशेष लक्ष होते. मुले आईच्या सानिध्यात जास्त काळ असतात. त्या काळातच

त्यांच्यावर योग्य संस्कार होणे गरजेचे असते. हे लक्षात घेऊन स्त्रियांच्या व तरुणांच्या विकासाकडे त्यांनी आपले लक्ष केंद्रित केले. विधवांच्या प्रश्नाकडे त्यांनी आपले लक्ष वेधविले होते. महाराष्ट्रातही विधवांचा प्रश्न मोठा बिकट बनला होता. विधवांच्या प्रश्नांची चर्चा मोठ्या प्रमाणावर घडवून आणण्यासाठी लोकहितवादींनी पुढाकार घेतला. त्यांनी शतपत्रामध्ये या प्रश्नसंदर्भात काही पत्रे लिहिली आहेत. दिनांक २६ मे १८४८ रोजी त्या वेळेसचे गव्हर्नर लॉर्ड फॉकलंड यांना जे इंग्रजीत पत्र लिहिले होते हे पत्र म्हणजे 'विधवांच्या प्रश्नांसंबंधीची एक सनद' म्हटली जाते. याच काळात त्यांनी जे पत्र प्रसिद्ध केले होते त्यात हिंदू विधवांची स्थिती, त्यांच्या संबंधित असलेली गुन्हेगारी लक्षात घेऊन काही उपाय सुचविले होते. त्यांच्या वयाच्या पंचवीस वर्षांच्या काळातील त्यांचे हे विचार पाहता त्याचा मोठा दूरदर्शीपणा दिसून येतो. 'विधवा फंडाची' उभारणी आणि पुनर्विवाह मंडळाची स्थापना व्हावी असे त्यांना वाटत होते. त्यासाठी त्यांनी विष्णुशास्त्री पंडिताना आपला पाठिंबा दिला होता. १८५६ मध्ये पास झालेल्या विधवा विवाह कायद्यास पुणेकर ब्राह्मवृंदांनी विरोध केला तेव्हा ज्ञानप्रकाशमध्ये असा विरोध करणे समाजहिताच्या विरुद्ध आहे हे पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांना शेतकऱ्यांविषयी कळवळा होता. शेतमजुरांचे शोषण, शेतकऱ्यांची दयनीय स्थिती, त्यांच्यावरील अवास्तव कर याविषयीची चर्चा त्यांच्या 'ग्रामरचना' या पुस्तकात केली. ब्रिटिश व्यापारी व मळेवाले यांच्यामुळे आपले आर्थिक शोषण झाले आहे, त्यासाठी आपणही उद्योगशील बनावे असे त्यांचे मत होते. अशा प्रकारे सामाजिक क्षेत्रातील अनेक प्रश्नांविषयी विचार करून समाजप्रबोधनासाठी मोठे कार्य केले.

(३) विष्णुशास्त्री पंडित (१८२७-१८७६)

काही काळ सरकारी खात्यात नोकरी केल्यानंतर सामाजिक कामास सुरुवात केली. वृत्तपत्रांतून विधवांच्या दुःखांना वाचा फोडली, विधवा विवाहाचा जोरदार पुरस्कार केला. बालविवाह, केशवपन, जरठ-कुमारी विवाह, स्त्री-शिक्षण यांसारखे विषय वृत्तपत्रांतून प्रस्थापित केल्यामुळे लोकजागृती होण्यास मदत झाली.

(४) दादोबा पांडुरंग तर्खडकर (१८१४-१८८३)

सुधारणावादी विचाराचे दादोबा होते. स्त्रीशिक्षण प्रसार, मागासवर्गीयांची स्थिती सुधारणा, धार्मिक सुधारणा, इत्यादींचे ते पुरस्कर्ते होते. त्यांचे गुजराती, फारशी, संस्कृत, इंग्रजी, मराठी, इत्यादी भाषांवर प्रभुत्व होते. सन १८१६ मध्ये त्यांनी मराठी भाषेचे व्याकरण तयार केले. त्याचा अनेक आवृत्त्या निघाल्या. १८४६ पर्यंतचे आपले आत्मचरित्र लिहिले. अव्वल इंग्रजी काळातील ते एकमेव आत्मचरित्र म्हणून त्याचे विशेष महत्त्व आहे. १८४४ मध्ये त्यांनी व दुर्गादास मनछाराम मेहता यांनी सुरत येथे 'मानवधर्मसभे'ची स्थापना केली. त्याद्वारे त्यांनी जातिप्रथा, अंधश्रद्धायांविरुद्ध मोहिम सुरू केली. समाज सुधारणेच्या दृष्टीने परमहंस सभेची स्थापना केली.

(५) महात्मा ज्योतिबा फुले (१८२७-१८९०)

पुणे येथे जन्म. मिशनरी शाळेत शिक्षण घेतले. हिंदू, ख्रिस्ती, इस्लाम, इत्यादी धर्मांचा सखोल अभ्यास केला. त्यांनी जातिव्यवस्था व अस्पृश्यतेविरुद्ध लढा दिला. विद्रोही विचार मांडणारे आद्य सुधारक म्हणून ते ओळखले जातात. दलिताने पाठराखे म्हणून त्यांनी मोलाचे कार्य केले. त्यांनी केलेल्या कार्यामुळे आणि लेखनामुळे बहुजन समाजात जागृती होण्यास मोठी मदत झाली. शेतकऱ्यांची पिळवणूक थांबावी म्हणून त्यांनी प्रयत्न केले. शेतकरी, अस्पृश्य व स्त्रियांसाठी त्यांनी चळवळ उभी केली. ती चळवळ व्यापक व्हावी म्हणून लेखन केले. गुलामगिरी, शेतकऱ्यांचा आसूड, इशारा, ब्राह्मणांचे कसब, इत्यादी त्यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. सन १९४८ साली त्यांनी पुण्यामध्ये मुलींची शाळा सुरू केली. अस्पृश्य मुलींसाठी काढलेल्या या शाळेमुळे त्यांना सनातनी मंडळींचा विरोध सहन करावा लागला. परंतु ज्योतिबांनी आपले काम थांबवले नाही. त्यांनी आपल्या पत्नीला-सावित्रीबाईंना घरीच शिकवले होते. त्यांनाच आपल्या मुलींच्या शाळेत शिक्षिका म्हणून नेमले. त्यामुळे पुण्यात गहजब माजला. घरातूनही विरोध झाला शेवटी ज्योतिबांनी आपल्या कार्यासाठी घर सोडले. मात्र समाजसेवेचे व्रत सोडले नाही. १८५१-५२ या काळात पुण्यातील बुधवार पेठ, रास्ता पेठ आणि वेताळ पेठेत मुलींसाठी तीन शाळा काढल्या. महाराष्ट्रातील मुलींची पहिली शाळा आणि अस्पृश्यांसाठी पाहिली शाळा महात्मा फुलेंनीच स्थापन केली हे विशेष होय. ते कृतिशील सुधारक होते. अस्पृश्यांच्या पिण्याचा पाण्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांनी स्वतःच्या घरातील हौद त्यांच्यासाठी खुला केला. ज्या ज्या गोष्टींमुळे समाजसुधारणा होऊ शकेल त्या त्या गोष्टींना त्यांनी साहाय्य करण्याचे प्रयत्न केले. ब्राह्मण वर्गातील विधवांची समस्या मोठी होती. त्यासाठी त्यांनी विधवा विवाह चळवळीला पाठिंबा दिला. अनाथ विधवांच्या पुनर्वसनाच्या कामात त्यांनी लक्ष घातले. त्यांना दरमहा २५ रुपये 'दक्षिणा प्राइज फंड' तून अनुदान मिळू लागले. याशिवाय शाळांचा खर्च स्वतः फुले करीत. पुढे त्यांच्या या कार्याबद्दल मुंबई सरकारच्या शिक्षण खात्यातर्फे त्यांचा गौरव करण्यात आला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

पुढील विधाने चूक की बरेबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) पाश्चात्य विचार, शिक्षण यांमुळे भारतीय समाजातील रूढी, परंपरा, यांचे परीक्षण करण्याची वृत्ती निर्माण झाली. ()
- (२) राजा राममोहन रॉय यांना भारताच्या प्रबोधनाचे आद्य प्रवर्तक म्हटले जाते. ()
- (३) राजा राममोहन रॉय स्त्री शिक्षणाच्या विरुद्ध होते. ()

- (४) लोकहितवादींना दैववाद व कर्मकांडापेक्षा प्रयत्नवाद मान्य होता. ()
- (५) इंग्रज राजवटीचे लोकहितवादींची स्वागत केले, परंतु १०० वर्षांनंतर इंग्रज राजवटीची गरज संपून देश स्वतंत्र होईल असे भाकीत केले. ()
- (६) लोकहितवादींनी समाज सुधारणा चळवळीतील दुर्बल घटकांकडे दुर्लक्ष केले. ()
- (७) महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी जातिव्यवस्था व अस्पृश्यतेविरुद्ध लढा दिला. ()
- (८) महाराष्ट्रात मुलींची पहिली शाळा व अस्पृश्यांची पहिली शाळा महात्मा फुले यांनी स्थापन केली. ()

३.२.४ वृत्तपत्रांचा उदय आणि वाढ

वृत्तपत्रे आणि मुद्रणकला यांचा घनिष्ट संबंध असल्याने मुद्रणकला विकसित होऊन तिचा प्रसार झाला नसता तर वृत्तपत्रांना आजचे महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले नसते. मुद्रणकलेचा आरंभ १६ व्या शतकात जरी झाला तरी या कलेस विशेष गती १८ व्या व १९ व्या शतकात मिळाली. तसेच वृत्तपत्रांचा सार्वजनिक प्रसार होण्यास १९ साव्या शतकाच्या तिसऱ्या दशकापासून सुरुवात झाली.

इंग्रजांच्या भारतातील आगमनानंतर नव्या ज्ञानाचा, तंत्राचा व विज्ञानाचा परिचय होत गेला. ब्रिटिश सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतर नव्या राजकीय जीवनाबरोबर आधुनिक स्वरूपाचे सार्वजनिक जीवन सुरू झाले. भारतात पहिला छापखाना गोवे प्रांतात १५५६ मध्ये आला. मुंबईत छापखाना सुरू करण्याचा प्रयत्न भीमजी पारेख या गुजराती माणसाने १६७४ मध्ये केला. युरोपियांनी मुद्रणकलेचा चांगला उपयोग करून घेतला. बायबल वगैरे ग्रंथांची त्यांनी भाषांतरे करून घेतली. मात्र वृत्तपत्रे लगेच सुरू केली नाहीत. त्यांचा मुख्य भर प्रथम व्यापार आणि धर्मप्रसार यावर होता. त्यामुळे लोकमत अजमावण्याची गरज त्यांना भासली नाही. जसजसा ब्रिटिशांचा व्याप वाढत गेला तसतशी इंग्रजी वृत्तपत्रांची आवश्यकता त्यांना वाढू लागली. कारण इंग्लंडच्या जनतेने राजसत्तेशी संघर्ष करून जो विजय मिळवला त्यात वृत्तपत्रांचा सहभाग मोठा होता.

भारतात वृत्तपत्र सुरू करण्यासाठी प्रथम पुढाकार बिलपम बोलटस् या डच गृहस्थाने घेतला होता. वृत्तपत्र सुरू करण्याच्या दृष्टीने यानंतर जेम्स ऑगस्टस हिकी याने यशस्वी प्रयत्न केला.

२९ जानेवारी १७८० रोजी 'बेंगल गॅझेट' किंवा 'कलकत्ता जनरल अॅडव्हर्टायझर (Calcutta General Advertiser)' या नावाने हिकीने इंग्रजी साप्ताहिक सुरू केले. हे 'हिकीज गॅझेट' या नावाने ओळखले गेले. दुसरे वृत्तपत्र १७८० मध्ये 'इंडिया गॅझेट' या नावाचे निघाले. हिकीच्या वृत्तपत्राचे अनुकरण कलकत्ता येथे झाले. त्यानंतर भारतात मुंबई, मद्रास व इतर ठिकाणी वृत्तपत्रे निघत गेली. वृत्तपत्रे ही समाजप्रबोधनाची फार मोठी शक्ती ठरली. सुरुवातीला मद्रासमध्ये मद्रास कुरियर

(१७८५) पत्र सुरू झाले. त्यानंतर विकली मद्रास गॅझेट, इंडिया हेरॉल्ड यांसारखी वृत्तपत्रे निघाली.

मुंबईतील पहिले वृत्तपत्र 'बॉम्बे हेरॉल्ड' हे १७८९ मध्ये निघाले त्यानंतर बॉम्बे गॅझेट, बॉम्बे कुरियर ही वृत्तपत्रे इंग्रजीतून निघत गेली. त्यामुळे वाचकवर्ग मर्यादित स्वरूपाचा होता.

■ देशी वृत्तपत्रांची वाढ

गंगाधर भट्टाचार्य यांनी १८१६ मध्ये बेंगल गॅझेट सुरू केले होते, त्यानंतर बंगाली भाषेतील 'दिग्दर्शक' मासिक सुरू करण्यात आले. देशी भाषेतील पहिले वृत्तपत्र 'समाचार दर्पण' निघाले. हिंदुस्थानात सर्वांगीण सुधारणेची ज्योत प्रथम प्रज्वलित करण्याच्या थोर राजा राममोहन रॉय यांनी 'संवाद कौमुदी' हे पत्र सुरू केले. वृत्तपत्रासारख्या साधनांचे महत्त्व हिंदी लोकांच्या लक्षात येत गेल्याने द्वारकानाथ टागोर, यांच्यासारखे लोक आर्थिक साहाय्य करीत होते. कारण- (१) इंग्रजी भाषेतील वृत्तपत्रांमुळे जनसंपर्क वाढत होता. (२) शिक्षण प्रसाराला मदत होत होती. (३) जनजागृती होऊन जन आंदोलनाच्या दृष्टीने महत्त्व होते. यातूनच प्रबोधनासारख्या संस्था उदयाला आल्या. सामाजिक दोष-अनिष्ट रूढी, परंपरा, इत्यादी दूर करण्याची प्रवृत्ती, विचार वाढीस लागण्यास वृत्तपत्रांतून मदत होणार हे विचारवंतांच्या लक्षात आले होते. त्यामुळे विविध भाषांतून भारतात वृत्तपत्रे निघू लागली. जाम-ए-जहाँनुमा, उर्दू अखबार, यांसारखी वृत्तपत्रे निघत गेली.

देवनागरी लिपितील पहिले हिंदी पत्र ३० मे, १८२८ रोजी 'उदन्त मार्तंड' जुगल किशोर यांनी सुरू केले होते. 'सुधावर्षण', समाचार हे हिंदीतील पत्र कलकत्त्यास निघाले.

शिक्षण प्रसार, पोस्ट, तारायंत्रे, छापील पुस्तके, ग्रंथांची भाषांतरे, इत्यादींच्या परिणामामुळे भारतीयांमध्ये वैचारिक बदल होण्यास सुरुवात झाली. मुद्रणाच्या कलेने ज्ञानप्रसाराचे कार्य सुकर झाले. यासंदर्भात विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी म्हटले आहे- "छापखान्याची युक्ती न निघती तर वर्तमानपत्रे व नियमित काळी निघणारी पुस्तके वगैरे कधी न होती." महाराष्ट्रात पहिला प्रयत्न बाळशास्त्री जांभेकर यांनी केला. त्यांनी १८३२ मध्ये काढलेले 'दर्पण' हे साप्ताहिक आंग्लमराठी पत्रक होते. पहिल्या अंकात त्यांनी लिहिले "वृत्तपत्रामुळेच युरोपास सज्ञानदशा प्राप्त होऊन त्याची प्रगती झाली. ज्या ज्या देशांत वृत्तपत्रांतून अशा लेखांचा प्रसार झाला आहे तेथे लोकांचे आंतर व्यवहारांमध्ये व बाह्य व्यवहारांमध्ये हित झाले आहे."

जांभेकरांचे १८४१ पासून 'रॉयल एशियाटिक सोसायटी' या नियतकालिकातून नियमित लेख प्रसिद्ध होत. त्याबद्दल जांभेकरांचा गौरव 'पश्चिम भारतातील आद्य ऋषी' अशा शब्दांत न्या. ना. ग. चंदावरकरांनी केला होता. विशेष म्हणजे जांभेकरांनी 'दर्पण' वृत्तपत्र त्यांच्या वयाच्या अवघ्या विसाव्या वर्षी काढले होते. दादाभाई नौरोजी हे त्यांचे विद्यार्थी. त्यांनी आपल्या गुरुबद्दल मोठा आदर व्यक्त केला.

वृत्तपत्रांतून “हिंदु विधवा पुनर्विवाह”, “धंदेशिक्षणाची आवश्यकता” या विषयासंदर्भातही विचार मांडले जात. ज्ञानप्रबोधनाचा हेतू त्यामागे होता. दर्पणनंतर ४ जुलै १८४० रोजी ‘मुंबई अखबार’ हे पत्र निघाले. त्यानंतर प्रभाकर, ज्ञानसिंधू, ज्ञानोदय, बाल बोधमेवा, ज्ञानप्रकाश, विचारलहरी, दीनबंधु अशी वृत्तपत्रे महाराष्ट्रात निघत गेली. लोकहितवादींनी भाऊ महाजन यांच्या ‘प्रभाकर’ मधून ‘शतपत्रे’ प्रसिद्ध करून सुधारणावादी विचार त्यातून परखडपणे मांडले. भाऊ महाजन यांनी ‘आर्थिक शोषणा’ संदर्भात आपले विचार मांडले. संस्कृत सर्व जातींना शिकण्यास हरकत नाही या संदर्भात “जातिमान विद्यापात्र” या मथळ्याखाली लेख लिहिला होता. मराठीची अवहेलना कशी होत चालली या संदर्भात ते म्हणतात- “मुले व्याकरण मात्र करतात. परंतु बोलणे व लिहिणे याच्या नावे त्यांचा पांचजन्म होतो,”

(प्रभाकर - १२ डिसेंबर १८४१ चा अंक)

‘प्रभाकर’ मध्ये पुनर्विवाहाच्या प्रश्नावर बराच वादविवाद झाला होता. ८ मे, १८४२ च्या ‘प्रभाकर’ मध्ये म्हणतात- “आमची रीती, स्थिती, धर्म यांची माहितगारी अथवा याचे ज्ञान होण्यास साधन जी संस्कृत भाषा तिचा अभ्यास सुलभ होण्यास उपाय जितका होईल तितका चांगला आणि हा उपाय जो करील तो स्तुतीस पात्र होय.” प्रभाकर हे साप्ताहिक निर्भिड व सुधारकी विचारांसाठी प्रसिद्ध होते. या वृत्तपत्रातून समाजसुधारणांविषयक लेखन छापले जात होते. तसेच इंग्रजी सरकारच्या धोरणावर टीका करणारे लेखही असत.

अमेरिकन चर्च मिशनरी सोसायटीतर्फे १८४२ पासून ‘ज्ञानोदय’ हे मराठी पाक्षिक सुरू झाले. त्यात हिंदूंच्या पुराण वाङ्मयाबद्दल आणि दैवतांबद्दल सतत टीकात्मक लेख असत. हिंदूधर्माचा तथाकथित कमीपणा सामान्य हिंदूंच्या नजरेस आणून त्यांच्या मनात ख्रिस्ती धर्माविषयी प्रेम निर्माण करणे हा ज्ञानोदय आणि तत्सम नियतकालिकांचा उद्देश स्पष्ट होता. कालांतराने या टीकेला प्रत्युत्तर देण्यासाठी विचारलहरी (१८५२), चंद्रिका (१८५४), सद्धर्मदीपिका (१८५६) अशी नियतकालिके निघत गेली, इंग्रजांवरील आर्थिक व राजकीय टीकेच्या संदर्भात ‘बॉम्बे गॅझेट’ यातून प्रसिद्ध होणाऱ्या महत्त्वाच्या वृत्तपत्रीय लेखनाचा संदर्भ लक्षात घ्यायला हवा. जुलै ते ऑक्टोबर १८४१ च्या दरम्यान ‘हिंदू - 'A Hindoo' या टोपण नावाने भास्कर पांडुरंग तर्खडकर (दादोबा पांडुरंग तर्खडकरांचे बंधू) यांनी एकूण आठ पत्रे लिहून इंग्रज सरकारचे वाभाडे काढले. इंग्रज सरकारची न्यायदान, शिक्षण यांसारख्या सुधारणा करण्यामागची लबाडी आणि कावा त्यांनी स्पष्ट केला.

मुद्रणकलेच्या शोधामुळे वर्तमानपत्रे निघत गेली. त्यांतून विचार प्रवर्तक लेख, देशाभिमान जागृत करणारे विचार प्रसारित होऊ लागले. तसेच समाजातील बुरसटलेल्या प्रवृत्तींचा निषेध, आपला धर्म, संस्कृती याविषयी जनजागृती, भ्रष्ट झालेल्यांच्या डोळ्यात झणझणीत अंजन घालणे, इंग्रज सरकारच्या जुलमी वृत्तीवर टीका करणे, इत्यादी उद्दिष्टे समोर ठेवून वृत्तपत्रे निघत होती. वृत्तपत्रांमुळे राष्ट्रभावना समाजातील सर्व स्तरांपर्यंत

पोचण्यास मदत झाली. सामान्य लोकांमध्ये नवचैतन्य निर्माण केले. त्यामुळे समाजास लागलेली कीड-अज्ञान, अस्पृश्यता, दृष्ट चालीरिती, इत्यादी दूर करण्यास मोठी मदत झाली. त्याचबरोबर इंग्रजांच्या जुलमी, अन्यायी राजवटीविरुद्ध आवाज उठवला जाऊ लागला. परस्पर विरोधी विचार मंथनातून भारतात अनेक ठिकाणी समाजसुधारणा चळवळी वाढीस लागल्या. वृत्तपत्रांनी देशाला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी लोकांमध्ये जनजागृती करण्याचे फार मोठे काम केले. ही जागृती वैचारिक असल्याने ती जीवनाच्या कोणत्याही एका क्षेत्रापुरती मर्यादित राहणे शक्य नव्हते त्यामुळे सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय अशा सर्वच क्षेत्रांत या वैचारिक जागृतीचे पडसाद उमटले. नव्या नेतृत्वाने भारतीय समाजातील दोषांवर टीका केली. असे असले तरी त्यांना भारतीय परंपरांचा, धर्माचा आणि संस्कृतीचा अभिमानही होता. “सुधारणांचे बाह्य स्वरूप जरी पाश्चात्य असले तरी त्याचा गाभा भारतीय होता.” वैचारिक जागृतीबरोबरच सुधारणा होत गेली, प्रबोधन घडून घेण्यास मदत झाली.

वैचारिक जागृतीमुळे भारतात आधुनिकतेची सुरुवात झाली. राष्ट्रवाद, बुद्धिनिष्ठा, व्यक्तिस्वातंत्र्य, समता, लोकशाही, इत्यादी आधुनिक मूल्ये रुजण्याच्या दृष्टीने लोकांची मानसिकता तयार होत गेली. तसेच सामाजिक व धार्मिक सुधारणांचे एक पर्व सुरू झाले. आज सामाजिक जीवनात जी मूल्ये आपण प्रमाण मानतो ती मूल्ये रुजविण्यासाठी त्या वेळी सुधारकांना उपेक्षा सहन करावी लागली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

पुढील विधानात गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) भारतात पहिला छापखाना ----- येथे झाला.
- (२) भारतात वृत्तपत्र सुरू करण्याचा पुढाकार ----- याने घेतला.
- (३) मुंबईत छापखाना सुरू करण्याचा प्रयत्न ----- केला.
- (४) ----- मुळे भारतात आधुनिकतेची सुरुवात झाली.
- (५) मुद्रणकलेच्या शोधामुळे ----- निघत गेली.

३.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✗) (४) (✓) (५) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✗) (४) (✓) (५) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✗) (४) (✓) (५) (✓)
(६) (✗) (७) (✓) (८) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (१) गोवा प्रांतात, १९५६ मध्ये (२) बिल्यम बोल्टस या डच गृहस्थाने (३) भिमजी पारेल या गुजराथी (४) वैचारिक जागृती (५) वृत्तपत्रे

३.४ अधिक अध्ययन

लोकहितवादींनी तारीख १३ ऑगस्ट १८४८ रोजी 'राज्यसुधारणा' या मथळ्याचा लेख लिहिला होता त्यातील उल्लेखनीय उतारा पुढीलप्रमाणे होता-

“----- मुलखाचे दारिद्र्य काढवयाचा उपाय करणे, तर आधी राज्य सुधारले पाहिजे. उत्तम रीतीने राज्य चालावे अशी कांहीतरी युक्ती निघाली पाहिजे ----- हल्ली हिंदुस्थानात बहुतेक राज्य कंपनी सरकारकडे आहे व लोकांस राज्यात कांही अखत्यार नाही. इंग्रजांचे स्वदेशीय राज्यात पहिले तर तसे नाही. तेथील लोकांस राज्यात हात घालण्याचा व कायदे करण्याचा अधिकार आहे. विलायतीतील राज जड्जाचे नाझराप्रमाणे आहे. जेव्हा लोकांची सभा म्हणजे पार्लमेंट हे कायदे फरमावितात, तेव्हा राजा त्यावर हुकूम वहिवाट करितो. दर वर्षास राजाचे खर्चास पैसा पाहिजे तो लोकांस मागील सालचा हिशेब देऊन पुढे वसूल करण्याची परवानगी घेतल्यावर त्यांचे हुकुमाप्रमाणे कर व धारे बसून वसूल होतो. येणे करून जसे लोकांस पाहिजे तसे राज्य चालते. एक राजा स्वइच्छेने राज्य करितो त्यापेक्षा ही युक्ती बरी आहे व त्या प्रमाणे हिंदुस्थानात राज्य चालेल तर फार चांगले होईल. जे सुद्धा लोक असतील त्यास मोठे जागेवर व अधिकारावर नेमता येतील असे राज्य येथे असावे.” लोकहितवादींना राजकीयदृष्ट्या हिंदुस्थानात लोकसत्तेची स्थापन व्हावी व राष्ट्रधर्माची उदय व्हावा असे वाटत होते. तारीख १ एप्रिल १८४९ रोजी “इंग्लिश राज्यापासून फळ” हा लेख लिहिला. त्यात ते म्हणतात -

“----- ज्या काळी इंग्रज गडबड करू लागतील किंवा काही नवीन कानून करावयाचा आग्रह करतील, त्या काळी अमेरिकेत झाले तसे होऊन हे लोक आपल्यास स्वतंत्र करून घेतील आणि इंग्रजांस सांगतील, की तुम्ही आपल्या देशास जावे. यास दोनशे वर्षे तरी पाहिजेत. परंतु असे होईन यात संशय नाही. अशी मागले इतिहासावरून कल्पना येते. आणि हे तथ्य आहे अशी खातरजमा आहे.”

३.५ सारांश

ब्रिटिश पूर्वकाळात भारतीय समाजात मूलभूत परिवर्तनाचा अभाव होता. पाश्चात्यांच्या संपर्कामुळे, ब्रिटिश सत्तेच्या स्थापनेनंतर समाजप्रबोधन घडून येण्यासाठी लागणारी मानसिकता तयार होत गेली. जातिसंस्थेचा पगडा, अंधश्रद्धा, अनिष्ट रूढी-परंपरा होत्या. ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी विविध पातळीवरून प्रयत्न झाले. कंपनी सरकारने समाज सुधारण्याच्या दृष्टीने काही फायदे केले. त्यात सती प्रथा बंदी, विधवा पुनर्विवाहाचे कायदे यांचा विशेषत्वाने उल्लेख करावा लागेल.

ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी धर्मप्रसाराबरोबरच विविध भाषा शिकविण्याच्या दृष्टीने शाळा सुरू केल्या. कांही नवशिक्षितांवर ख्रिस्ती धर्माचा प्रभाव पडला. काही ख्रिस्ती झाले. या परिणामांबरोबरच विचारी सुशिक्षितांच्या मनात स्वधर्म, सामाजिक दोष, स्वराज्याच्या दृष्टीने विचार सुरू झाले. पाश्चात्य शिक्षणाची सुरुवात आणि शिक्षणविषयक सुधारणा यांमुळे लोकशाही, स्वातंत्र्य, समता, इत्यादी विचार भारतीयांमध्ये वाढीस लागले. शाळांची स्थापना होऊन त्यात वाढ होत गेली. इंग्रजी शिक्षणाबरोबरच सर्व विद्याशाखांचे व्यापक शिक्षण दिले जावे, पाश्चात्य शिक्षण इंग्रजीतून दिले जावे हे धोरण कंपनी अधिकाऱ्यांनी मान्य केले. वुडच्या खलित्यामुळे आधुनिक भारतीय शिक्षणपद्धतीची सुरुवात झाली. विद्यापीठे निघत गेली. त्याचे सामाजिक राजकीय परिणाम दिसून आले. सुधारणावादी संस्था उदयाला येऊन समाजसुधारकांचे कार्य व्यापक आणि प्रभावी होत गेले. राजा राममोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, लोकहितवादी, महात्मा ज्योतिबा फुले, इत्यादींचे समाज सुधारणांबरोबरच समाजप्रबोधनाचे कार्य महत्त्वाचे ठरले. समाजप्रबोधन घडून येण्यास वृत्तपत्रांनीही मोठा हातभार लावला. ब्रिटिश सत्ता भारतात प्रस्थापित झाल्यानंतर नव्या राजकीय जीवनाबरोबरच आधुनिक स्वरूपाचे सार्वजनिक जीवन सुरू होण्यास वृत्तपत्रांनी मोठा हातभार लावला. इंग्रजी भाषेतून वृत्तपत्रे निघत गेली. तशी मराठीतूनही वृत्तपत्रे निघू लागली. समाजातील अनिष्ट रूढी, प्रथा, परंपरा याविरोधी लेखन वृत्तपत्रांतून होत गेले तसेच 'आर्थिक शोषण' संदर्भात विचार मांडले जाऊ लागले वैचारिक जागृतीबरोबरच भारतात आधुनिकतेची सुरुवात झाली.

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) ब्रिटिशांच्या सत्ता स्थापनेपूर्वी भारतातील सामाजिक परिस्थिती कशी होती ते स्पष्ट करा.
(२) समाजसुधारणेच्या दृष्टीने कंपनी सरकारने कोणकोणते कायदे केले याची माहिती लिहा.

- (३) भारतात पाश्चात्य शिक्षणाबरोबर शाळांची वाढ कशी होत गेली ?
- (४) पाश्चात्य शिक्षणाचे कोणते परिणाम दिसून आले ते स्पष्ट करा.
- (५) राजा राममोहन रॉय यांना भारताच्या प्रबोधनाचे 'आद्य प्रवर्तक' असे का म्हटले जाते?
- (६) "भारताचे एक स्वतंत्र पार्लमेंट असावे" असे लोकहितवादींना का वाटत होते?
- (७) महात्मा फुले यांचे सामाजिक सुधारणांमधील कार्याचे महत्त्व स्पष्ट करा.
- (८) भारतात वृत्तपत्रांची वाढ कशी होत गेली.
- (९) भारतातील वृत्तपत्रांनी समाजप्रबोधनाला कसा हातभार लावला?

३.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) चितळे वि. सी., नवभारताचा सांस्कृतिक इतिहास
- (२) डॉ. इनामदार ना. र., (संपा.) लोकहितवादींची शतपत्रे
- (३) सरदेसाई गो. स., ब्रिटिश रियासत (पूर्वाध आणि अंतराध)
- (४) रानडे एम. जी., रिलीजन अँड स्पेशियल रिफॉर्मल

घटक ४ : वसाहतवादाचे स्वरूप व परिणाम

अनुक्रमणिका

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ विषय-विवेचन
 - ४.२.१ कंपनीच्या कारभाराचे स्वरूप व कायदे
 - ४.२.२ राष्ट्रवादी संस्थांची स्थापना
 - ४.२.३ ब्रिटिशांचे आर्थिक धोरण आणि साम्राज्याकडे वाटचाल
 - ४.२.४ ब्रिटिशांनी केलेल्या प्रशासकीय सुधारणा व त्याचे परिणाम
- ४.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.४ अधिक अध्ययन
- ४.५ सारांश
- ४.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.० उद्दिष्टे

- या घटकाचा अभ्यासानंतर आपल्याला-
 - ★ भारतात ब्रिटिश वसाहतींची वाढ कशी झाली ते सांगता येईल.
 - ★ भारतात कंपनीचा कारभार कसा चालत होता ते स्पष्ट करता येईल.
 - ★ आर्थिक राष्ट्रवाद कसा उदयास आला ते स्पष्ट करता येईल.
 - ★ ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणांची माहिती देता येईल.
 - ★ ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणांचे भारतावरील परिणाम स्पष्ट करता येतील.
 - ★ भारतातील राष्ट्रवादाचे स्वरूप स्पष्ट करता येईल.
 - ★ ब्रिटिशांनी कारभाराच्या दृष्टीने ज्या सुधारणा केल्या त्याचे कोणते परिणाम झाले ते स्पष्ट करता येईल.
 - ★ विविध राष्ट्रवादी संस्थांविषयी माहिती सांगता येईल.

४.१ प्रास्ताविक

मागील घटकामध्ये आपण भारतात प्रबोधनाची सुरुवात कशी झाली व त्याचे कोणते परिणाम दिसून आले याचा विचार

केला. ब्रिटिशांनी आपली सत्ता भारतात स्थापन केली त्यानंतर त्याचे प्रारंभिक स्वरूप कशा प्रकारचे होते. ब्रिटिशांचा प्रशासनातील सहभाग कसा वाढत गेला. त्याचे कोणते परिणाम दिसून आले याचा विचार आपल्याला प्रस्तुत घटकात करावयाचा आहे.

प्रारंभी ब्रिटिशांचा भारतात, केवळ व्यापार करण्याचा हेतू होता. त्यातूनच निरनिराळ्या भागांत त्यांच्या वसाहती स्थापन होत गेल्या. वसाहतींच्या वाढीबरोबरच एतद्देशीय राज्यकर्त्यांबरोबर त्यांना युद्धे करावी लागली. त्यात त्यांना यश मिळत गेल्याने त्यांच्या वसाहत वाढीबरोबरच सत्तेची स्थापना व वाढ होत गेली. प्लासीच्या युद्धाने भारतात ब्रिटिशांच्या सत्तेचा पाया रोवला गेला हे मागील घटकात आपण पाहिले आहे. प्लासीच्या युद्धानंतर १७५७ ते १८१८ पर्यंत सारा भारत त्यांनी जिंकला आणि आपला कारभार कसा चालू ठेवला हे पाहणे हा या घटकाचा उद्देश आहे.

ब्रिटिशांच्या भारतातील वसाहतींवर ईस्ट इंडिया कंपनीचा कारभार चालत होता. त्याचे स्वरूप कसे होते हे आपल्याला या घटकात वाचावयास मिळेल. राष्ट्रवाद वाढीस लागून संस्था उदयास येत गेल्या. त्यातूनच आर्थिक राष्ट्रवाद कसा उदयाला आला, त्याचे परिणाम कोणते दिसून आले हे आपल्याला उप घटकात वाचावयास मिळेल.

कंपनीच्या कारभाराच्या सोयीसाठी ब्रिटिशांनी भारतात विविध क्षेत्रांत प्रशासनाच्या दृष्टीने ज्या सुधारणा केल्या, त्याची माहिती आपल्याला या घटकात मिळेल. या ब्रिटिशसत्तेची वाढ होत जाताना त्याचे काही परिणाम दिसून येत गेले. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या एकूण धोरणांचे राजकीय, आर्थिक व सामाजिक परिणाम काय झाले ते या घटकात अभ्यासावयाचे आहे. १८५७ च्या उठावापूर्वीची परिस्थिती कशी निर्माण होत गेली हे त्यातून आपल्याला समजू शकेल.

४.२ विषय-विवेचन

४.२.१ कंपनीच्या कारभाराचे स्वरूप व कायदे

(अ) कंपनीच्या कारभाराचे स्वरूप

सोळाव्या व सतराव्या शतकात युरोपियन देशात, जगभर आपल्या वसाहती स्थापन करणाऱ्या मोठ्या देशांमध्ये त्यातूनच

त्यांच्यात स्पर्धा निर्माण झाली. भारतातही याहून वेगळी परिस्थिती नव्हती. या वसाहतवादाच्या स्पर्धेत इंग्रजांनी भारतात आपल्या सत्तेचा पाया रोवला. आपल्या वसाहतींमध्ये वाढ करण्यास प्रारंभ केला. कालांतराने संपूर्ण भारतावरच त्यांनी आपली सत्ता स्थापन केली. यासाठी बराच कालावधी जावा लागला. या वसाहतीमधील कारभारावर ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचा अधिकार चालत होता. सुरुवातीच्या काळात त्यांच्यात सहजीवनाची जी भावना होती ती कालांतराने लोप पावली. औद्योगिक क्रांतीच्या उदयानंतर व्यापारासाठी वसाहतींची गरज ब्रिटिशांना वाटत होती. त्यातून वसाहतवादाचा जन्म झाला. वाढते उत्पादन अधिक किमतीत विकण्यासाठी त्यांना जशी ही हक्काची बाजारपेठ होती तसेच वाढत्या उद्योगधंद्यांमुळे कारखान्यांची चाके सतत फिरती राहण्यासाठी लागणारा कच्चा माला स्वस्त दरात विकत घेण्यासाठी वसाहती हव्या होत्या. अशा वसाहती स्थापन करण्याच्या प्रयत्नांतून साम्राज्य उभारले गेले.

भारत हा कृषिप्रधान देश असल्यामुळे जमीन ही संपत्ती होती. त्यामुळे जास्तीत जास्त जमीन ताब्यात घेण्याला महत्त्व दिले. तसेच भारतातील राजकीय परिस्थितीचा फायदा त्यांनी घेतला. १६१९ साली इंग्रजांना सुरत, आग्रा, अहमदाबाद, भडोच, येथे आपल्या वखारी उघडण्यास परवानगी मिळाली. १६११ मध्ये मछलीपट्टण, १६२६ मध्ये अरमगाव येथे वखारी स्थापन केल्यानंतर मद्रास येथील वखारीमध्ये १६४१ मध्ये सेंट जॉर्ज फोर्टचे बांधकाम केले. अशा प्रकारे परवाने मिळवून दक्षिणेत इंग्रजांनी आपले बस्तान बसविले. सन १६९० मध्ये बंगालात सुतनती येथे वखार काढली त्यातूनच पुढे कलकत्त्याची निर्मिती झाली. १६९८ साली शेजारची खेडी ब्रिटिशांनी विकत घेतली. १७०० साली बंगाल इलाखा निर्माण झाला. अशा परिस्थितीत आपले धोरण कसे असावे या संदर्भात सुरतेचा प्रेसिडेंट आणि कंपनीकडून नेमलेला (१६६८-६९) मुंबईचा पहिला गव्हर्नर सर जॉर्ज ऑक्झिंडनने म्हटले आहे “हाती तलवार धरून आपल्या सर्वसाधारण व्यापाराची व्यवस्था लावण्याची वेळ आता आली आहे.”

यातूनच १६८७ मध्ये कंपनीच्या संचालक मंडळाने आपल्या नव्या धोरणाची सुरुवात केली. मद्रासला पाठविलेल्या पत्रात या नव्या धोरणासंबंधी पुढील विचार मांडलेली आढळतो.

“लष्करी आणि सनदी सत्ता असलेली राज्य यंत्रणा स्थापन करणे आणि त्यासाठी लागणारा अमाप पैसा उभा करणे म्हणजे एक प्रकारे भारतात इंग्रजांची कायम स्वरूपाची मोठी आणि भक्कम वसाहत निर्माण करण्याची पायाभरणी करण्यासारखे होय”.

प्लासीच्या विजयानंतर (१७५७) रॉबर्ट क्लाइव्हने एका नेमणूक करून कंपनीच्या कारभारात सुधारणा घेजना आखली. त्याने बंगाल प्रांतात दुहेरी

शासनव्यवस्था निर्माण केल्यामुळे शासनात गोंधळ निर्माण झाला होता. (दिल्लीच्या सुलतानाकडून बंगालमधील दिवाणीचे अधिकार इंग्रजांना मिळाले होते. परंतु ते अधिकार आपल्या हाती न घेता त्यांनी एतदेशियांच्या साहाय्याने करवसुलीची व्यवस्था केली.) दुहेरी शासनव्यवस्थेचा दुसरा परिणाम म्हणजे बंगाल प्रांतावर कंपनीची पकड पक्की होण्यास मदत झाली. लॉर्ड क्लाइव्हनंतर बरेलस्ट आणि कार्टिमर हे दोन गव्हर्नर नेमले गेले. मात्र त्यांना परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवता आले नाही. त्यातच १७७० मध्ये बंगालमध्ये भीषण दुष्काळ पडला, त्यामुळे तर बंगालमधील शेतकरी वर्ग हवालदिल झाला होता. कंपनीच्या कर्मचाऱ्यांमध्ये भ्रष्टाचार लाचलुचपत फार मोठ्या प्रमाणावर वाढली होती. ती दूर करणे आवश्यक झाले.

■ कंपनीचा कारभार व गव्हर्नर जनरलस

१७५७ ते १८५७ या शंभर वर्षांच्या काळात ईस्ट इंडिया कंपनीतर्फे भारताचा कारभार सांभाळणारे एकूण सोळा गव्हर्नर जनरल होऊन गेले. त्यांची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१)	रॉबर्ट क्लाइव्ह	१७५७-६० परत १७६५-६७
(२)	वॉरन हेस्टिंग्ज	१७७४-८५
(३)	मॅकफरसन	१७८५-८६ (हंगामी गव्हर्नर)
(४)	कॉर्नवॉलिस	१७८६-९३ परत १८०५
(५)	जॉन शोअर	१७९३-९८
(६)	ए. क्लार्क	१७९८ (हंगामी गव्हर्नर)
(७)	वेल्सली	१७९८-१८०५
(८)	बालॉ	१८०५-०६
(९)	मिंटो	१८०७-१३
(१०)	लॉर्ड हेस्टिंग्ज	१८१३-२३
(११)	जॉन अँडॅम	१८१३ (हंगामी गव्हर्नर)
(१२)	अँमूहस्ट	१८२३-२८
(१३)	वेली	१८२८ (हंगामी गव्हर्नर)
(१४)	बेंटिंक	१८२८-३३
(१५)	मेटकाफ	१८३३-३६
(१६)	ऑकलंड	१८३६-४२
(१७)	एलनबरो	१८४२-४४
(१८)	बर्ड	१८४४ (हंगामी गव्हर्नर)
(१९)	हार्डिग	१८४४-४८
(२०)	डलहौसी	१८४८-५६
(२१)	कॅनिंग	१८५६-५८

बंगालच्या गव्हर्नर जनरलचा अधिकार मुंबई व मद्रासच्या प्रांतिक गव्हर्नरपेक्षा मोठा होता. बेंटिंकपर्यंतचे गव्हर्नर जनरल हे बंगालचे अधिकारी म्हणून ओळखले जात होते. बेंटिंकनंतर मात्र पुढील गव्हर्नर जनरल ऑफ इंडिया म्हणून गणले जाऊ लागले.

(आ) कंपनीच्या काळातली कायदे

क्लाइव्हच्या निवृत्तीनंतर व वॉरन हेस्टिंग्जच्या नियुक्तीनंतर बंगालची स्थिती बिघडलेली होती. या वेळेपावेतो

कंपनीचा कारभार पुढीलप्रमाणे चालत होता. ईस्ट इंडिया कंपनी ही एक व्यापारी कंपनी असल्याने तिचा सर्व कारभार प्रारंभी डायरेक्टरांचे मंडळ व भागीदारांचे मंडळ या दोन मंडळातर्फे होत असे. डायरेक्टर मंडळात भागीदारांनी निवडून दिलेले चोवीस सभासद असत. त्या मंडळातर्फे कंपनीच्या अंतर्व्यवस्थेचे काम पाहिले जाई. हिंदुस्थानातील अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका हे मंडळ करी. मुंबई, मद्रास व कलकत्ता येथील आपल्या वखारींची सर्व व्यवस्था पाहण्याकरिता प्रत्येक ठिकाणी एक अध्यक्ष व त्याच्या मदतील एकेक मंडळ नेमलेले असे.

(१) रेग्युलेटिंग ॲक्ट (१७७३)

कंपनीच्या अधिकाऱ्यांमध्ये वाढलेली बेशिस्त, व्यक्तिगत व्यापार, लाचखोर वृत्ती, इत्यादीमुळे कंपनीच्या कारभाराकडे लक्ष देण्याची आवश्यकता ब्रिटिश पार्लमेंटला वाटू लागली. त्यातूनच काही कायदे संमत केले गेले. त्यानुसार हेस्टिंग्जने, क्लाइवने सुरू केलेली दुहेरी (द्विदल) राज्यपद्धती लगेच स्थगित केली. कारण प्राप्त परिस्थितीत ती पद्धती अकार्यक्षम, अव्यवहार्य असल्याचे त्याच्या लक्षात आले होते. त्याने दिवाणी व्यवहार प्रत्यक्षपणे कंपनीकडे घेतला. हा व्यवहार योग्य तऱ्हेने करण्यासाठी हेस्टिंग्जने एक समिती नियुक्त केली. या समितीने प्रसिद्ध केलेल्या अहवालानुसारच कंपनीने लोकसभेच्या आज्ञेतच सर्व व्यवहार करावा हा विचार वाढीस लागला. त्याचीच परिणती म्हणजे नियामक कायदा (रेग्युलेटिंग ॲक्ट) संमत करण्यात आला. (१७७३)

■ रेग्युलेटिंग ॲक्ट-पास करण्याची कारणे

- (क) ईस्ट इंडिया कंपनी या व्यापारी कंपनीला व्यापार करण्यासाठी इंग्लंडच्या राजाकडून आज्ञापत्र मिळाले होते. मात्र इंग्लंडच्या सरकारचे कोणतेही नियंत्रण कंपनीवर नव्हते. कंपनीचा कारभार पाहण्यासाठी एक संचालक समिती स्थापन करण्यात आली. १७६४ नंतर कंपनीच्या स्थितीत अनेक बदल घडून आले. कंपनीच्या अधिकारातील राज्याच्या रक्षणासाठी स्वतंत्र सैन्याची आवश्यकता भासू लागली. कंपनीला देशातील विविध राज्यांबरोबर करार करावे लागत, त्यामुळे कंपनीवर नियंत्रण ठेवण्याची गरज निर्माण झाली.
- (ख) कंपनीने भारतात जे राज्य स्थापन केले त्यावर इंग्लंडच्या राजाचा कायद्याने अधिकार होता. त्यामुळेही कंपनीच्या कामकाजावर ब्रिटिश सरकारचे नियंत्रण असणे, आवश्यक असे वाटू लागले.
- (ग) कंपनीच्या अधिकाऱ्यांमध्ये भ्रष्टाचार, लाचलुचपतपणा वाढला होता. त्याचा कंपनीच्या आर्थिक स्थितीवर परिणाम झाल्याने कंपनीवर नियंत्रण ठेवण्याची आवश्यकता ब्रिटिश सरकारला वाटू लागली.
- (घ) कंपनीचे अधिकारी नजराणे, भेट, खाजगी व्यापार यांमुळे श्रीमंत बनले होते. याउलट कंपनीची आर्थिक परिस्थिती बिघडल्याने कंपनीला कर्ज घ्यावे लागले. अशा वेळी

कायद्याने कंपनीवर बंधने लागतील या हेतूने एक कायदा पास केला. दुसरा आणखी एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण कायदा पास केला तो म्हणजे 'रेग्युलेटिंग ॲक्ट' (नियामक कायदा)

■ रेग्युलेटिंग ॲक्टमधील मुख्य तरतुदी

सन १७७३ मध्ये लॉर्ड नॉर्थ हा इंग्लंडचा पंतप्रधान असताना हा कायदा पास करण्यात आला, त्यानुसार कंपनीच्या कारभारात काही बदल झाले.

- (१) कंपनीच्या संचालक मंडळाची (डायरेक्टर) सेवा मुदत वाढवून ती चार वर्षे करण्यात आली. त्यातील सदस्यांची संख्या २४ करण्यात आली. त्यातील १/४ सदस्य दरवर्षी निवृत्त होतील अशी व्यवस्था करण्यात आली.
 - (२) गव्हर्नर जनरलच्या मदतीसाठी चार जणांचे एक सल्लागार मंडळ नेमण्यात आले. प्रशासनासाठी लागणारी मदत करणे व मार्गदर्शन करणे हे काम त्यांच्याकडे देण्यात आले.
 - (३) या वेळेपर्यंत मुंबई, मद्रास व बंगाल या प्रत्येक प्रांताला वेगवेगळा गव्हर्नर होता. बंगालच्या गव्हर्नर जनरलचे सर्वांवर नियंत्रण असे. या कायद्यानुसार तो प्रमुख बनला. 'गव्हर्नर जनरल' या पदाची निर्मिती करण्यात आली. त्याच्या मदतीसाठी नेमलेल्या मंडळाच्या बहुमताने गव्हर्नर जनरल कारभार पाहणार होता.
 - (४) भारतासाठी कलकत्ता येथे 'सुप्रीम कोर्टाची' (सर्वोच्च न्यायालय) स्थापना करण्यात आली. या न्यायालयात एक मुख्य अधिकारी व त्याला मदत करणारे इतर तीन न्यायाधीश होते.
 - (५) गव्हर्नर जनरल व न्यायाधीशासकट कंपनीच्या सर्व अधिकाऱ्यांना कोणाकडून बक्षिषी, नजराणे, देणग्या, इत्यादी घेण्यास मनाई करण्यात आली.
- अशा प्रकारे या वेळी वॉरन हेस्टिंग्ज जो बंगालचा गव्हर्नर होता, तो आता या कायद्याने गव्हर्नर जनरल झाला.

(२) पीटचा कायदा (१७८४)

रेग्युलेटिंग कायद्यात काही दोष होते तरी तो अतिशय महत्त्वपूर्ण कायदा होता. कारण या कायद्यानुसार भारतातील शासनव्यवस्था इंग्लंडच्या पार्लमेंटच्या अंतर्गत आणण्याचे हे पहिले यशस्वी पाऊल ठरले. कंपनीच्या प्रांतीय सरकारवर केंद्रीय नियंत्रण ठेवणारा कायदा म्हणूनही त्याचे महत्त्व होते. कंपनीचा भ्रष्टाचार व अत्याचार रोखण्याचा हा पहिला प्रयत्न या कायद्यानुसार झाला, तरीही दुसरा कायदा करावा लागला. वॉरन हेस्टिंग्जची एकूण कारकीर्द पाहता- (१) गव्हर्नर जनरलच्या भारतातील प्रशासनावर सक्त नजर ठेवण्याची गरज आहे याची जाणीव इंग्लिश पार्लमेंटला झाली. (२) या शिवाय जे सल्लागार मंडळ नेमण्यात आले होते, त्या मंडळातील सदस्यांबरोबर गव्हर्नर जनरलचे मतभेद होऊ लागले यातूनच 'पीटचा भारतविषयक कायदा' पास करण्यात आला. त्यातील तरतुदी पुढीलप्रमाणे होत्या.

■ पीटच्या कायद्यातील तरतुदी

- (१) गव्हर्नर जनरलचे 'बोर्ड ऑफ कंट्रोल' नियंत्रण ठेवणारे मंडळ- हे सहाजणांचे मंडळ निर्माण करण्यात आले. लष्करी, मुलकी व आर्थिक या क्षेत्रांतील सर्व व्यवहार व त्यासंदर्भातील निर्णय घेताना या मंडळाच्या संमतीने घेतले जावेत असे ठरविण्यात आले. त्यामुळे एतद्देशीय राजांबरोबर युद्ध अथवा तह करण्याच्या गव्हर्नर जनरलच्या अधिकारावर या मंडळाचे नियंत्रण आले. तसेच या कायद्याने डायरेक्टर मंडळाचे अधिकार कमी करण्यात आले. बोर्ड ऑफ कंट्रोलच्या अध्यक्षाला ब्रिटिश मंत्र्याप्रमाणे दर्जा देण्यात आला.
- (२) बंगालच्या गव्हर्नर जनरलला इतर गव्हर्नरांनी आपल्या प्रांतात लागू केलेले कायदे व नियम यांची एक प्रत देणे बंधनकारक झाले.

वॉरन हेस्टिंग्जच्या गैरकारभारामुळे पार्लमेंटचे लक्ष हिंदुस्थानच्या कारभाराकडे वेधले गेले. चौकशी करण्याकरिता ब्रिटिश सरकारने जे कमिशन नेमले. त्यामागे रेग्युलेटिंग ॲक्टमधील दोष काढून टाकणे हा मुख्य हेतू होता. त्यासाठी इंग्लंडचा प्रधान मंत्री धाकटा पीट याने सन १७८४ मध्ये वरील बील पार्लमेंटकडून पास करून घेतले. हे बील 'पीटचे बील' या नावाने ओळखले गेले. या बीलास कायद्याचे स्वरूप प्राप्त झाल्याने कंपनीचा राजकीय व्यवहार इंग्लंडच्या राजाच्या स्वाधीन झाला. अशा प्रकारे हिंदुस्थानचा कारभार अप्रत्यक्षपणे ब्रिटिश पार्लमेंटच्या हाती आला. त्यामुळे वसाहतीच्या कारभाराला वेगळे वळण मिळाले. मात्र गव्हर्नर जनरलने कौन्सिलच्या बहुमताप्रमाणे वागावे हा जो मुख्य दोष रेग्युलेटिंग ॲक्टमध्ये होता तो या कायद्याने नाहिसा झाला नाही.

गव्हर्नर जनरलचे अधिकार व्यापक होण्याच्या दृष्टीने १७९३ मध्ये चार्टर ॲक्ट पास करण्यात आला. त्यानुसार प्रांतिक गव्हर्नरचा कायदेविषयक तपासणी करण्याचा अधिकार गव्हर्नर जनरलला मिळाला. चार्टर ॲक्ट-१८१३ नुसार कंपनीच्या ताब्यातील भारतीय वसाहतींवर इंग्लंड सरकारचे सार्वभौमत्व क्रमशः प्रस्थापित करण्याच्या निर्णय घेण्यात आला. गव्हर्नर जनरल, प्रांतिक गव्हर्नर व भारतातील लष्कराचा सेनापती, इत्यादींच्या नेमणुकीच्या वेळी इंग्लंड सरकारची संमती घेणे कंपनीला बंधनकारक झाले. सन १८३३ च्या चार्टर ॲक्टनुसार-

- (१) कंपनीच्या ताब्यातील वसाहती, इंग्लंडच्या राजाचे विश्वस्त या नात्याने कंपनीने सांभाळायच्या
- (२) भारतातील गव्हर्नर जनरल आणि गव्हर्नरांनी इंग्लंडच्या राज्यघटनेशी विसंगत किंवा इंग्लंडच्या राजाचे विश्वस्त म्हणून काम करताना तरतुदींच्या विरोधी कोणत्याही गोष्टी करावयाच्या नाहीत असे ठरविण्यात आले.
- (३) प्रांतिक गव्हर्नरांना कायदेकानून करण्याचे जे अधिकार देण्यात आलेले होते ते काढून घेण्यात आले. थोडक्यात कंपनीच्या व्यापारी व्यवहारावर इंग्लंड सरकारचे नियंत्रण प्रस्थापित होत गेले. यातील पुढच्या टप्पा चार्टर ॲक्ट-१८५३

नुसार डलहौसीच्या काळात गाठण्यात आला. या वेळी भारतातील अनेक राज्ये कंपनीच्या ताब्यात येत होती. डलहौसीने साम्राज्यविस्ताराचे धोरण ठेवले होते, त्यामुळे भारताची वसाहत ही इंग्लंडच्या अधिपत्याखाली यावी यासाठी मागणी वाढत होती. याशिवाय भारतातील नवसुशिक्षित वर्ग जागृत झाल्याने भारतात घटनात्मक सुधारणा व्हाव्यात यासाठी भारतीय नेते प्रयत्नशील होते, त्यानुसार पुढील काही बदल करण्यात आले.

- (१) कंपनीच्या व्यापाराची व कारभाराची मुदत २० वर्षांनी वाढवून दिली न जाता पार्लमेंट धोरणानुसार मदत देण्याचे ठरविण्यात आले.
- (२) गव्हर्नर जनरल, गव्हर्नरांच्या सल्लागार मंडळातील सदस्यांची नेमणूक पार्लमेंटकडून करण्याचे निश्चित केले.

(इ) कंपनी अंतर्गत प्रशासकीय धोरण

भारतात कंपनीच्या कारभारात प्रशासनाच्या दृष्टीने सुधारणा करण्याचे श्रेय कॉर्नवॉलिसला दिले जाते. प्लासीच्या लढाईनंतर प्रशासनाचा अधिकार ब्रिटिशांना मिळाला. वॉरन हेस्टिंग्जने, रॉबर्ट क्लाइव्हने सुरू केलेली द्विदल राज्यपद्धती रद्द केली. पुढे कॉर्नवॉलिसने कंपनीच्या प्रशासकीय सुधारणांचे कार्य हाती घेतले. त्याने विशेष प्राप्ती (कमिशन) घेण्याची पद्धती रद्द केली. त्याचबरोबर कंपनीच्या प्रशासनात भ्रष्टाचार होऊ नये म्हणून त्याने प्रथम अधिकारी व कर्मचाऱ्यांच्या पगारात वाढ केली. कंपनीतील कर्मचारीवर्गाचा चालणारा खाजगी व्यापार बंद केला. कंपनीमध्ये नोकरीसाठी व्यक्तीची योग्यता, पात्रता यावरून नेमणूक केली जाऊ लागली. मात्र भारतीयांना, कंपनीच्या नोकरीपासून दूर ठेवण्याचे त्याने धोरण ठेवले. त्याने प्रशासनात अनेक महत्त्वपूर्ण सुधारणा केल्या. (त्यातील सामाजिक सुधारणा मागील घटकांमध्ये अभ्यासल्या आहेत.) या काळापर्यंत कंपनीचे वर्चस्व, भारतातील बहुतेक सर्व भागांत प्रस्थापित झालेले होते. त्यामुळे त्याने भारतीयांना प्रशासनात घेण्याचे ठरविले. मात्र या धोरणात त्याने भारतीयांना प्रशिक्षित करून कमी वेतनात कामावर घेण्याचे ठरविले. त्यासाठी त्याने शिक्षणप्रसाराला उत्तेजन दिले. इंग्रजी भाषेचे शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. त्याचबरोबर १८३३ मध्ये पास केलेल्या कायद्यानुसार कोणत्याही भारतीयाला किंवा इंग्लंडच्या राजाच्या प्रजेला धर्म, वंश, रंग किंवा जन्म यांवरून कोणतेही पद नोकरीसाठी अयोग्य घोषित केले जाणार नाही असे घोषित केले. पुढे डलहौसीच्या काळात सुधारणा करताना सत्तेचे केंद्रीकरण केले. प्रशासनात त्याने खातेवाटप पद्धती सुरू केल्याने प्रशासनात कार्यक्षमता येण्यास मदत झाली.

(ई) लष्करासंबंधी धोरण

ब्रिटिशांचे भारतातील साम्राज्यविस्ताराचे धोरण वॉरन हेस्टिंग्जच्या काळापासून ठरविले. लॉर्ड वेल्सलीने याच धोरणाचा पाठपुरावा करून 'तैनाती फौजेची' पद्धती लागू केली.

या पद्धतीनुसार इंग्रजांची फौज कार्यक्षम तर राहणारच होती शिवाय, या फौजेच्या खर्चाचा बोजा कंपनीवर पडणार नव्हता. ज्या ज्या राज्यकर्त्यांनी तैनाती फौज स्वीकारली त्यांच्या संरक्षणाची जबाबदारी इंग्रजांनी घेतली. या तैनाती फौजेमुळे कंपनीची लष्करी ताकद वाढली. एतद्देशीय राज्यकर्त्यांनी इंग्रजांव्यतिरिक्त इतर युरोपियनांचे सैन्य आपल्या पदरी बाळगू नये असे एक कलम तैनाती फौजेत असल्यामुळे इतर युरोपियन सत्तांचा भारतातील प्रभाव व अधिकार संपुष्टात येण्यास सुरुवात झाली. लॉर्ड डलहौसीच्या काळात जवळजवळ संपूर्ण हिंदुस्थानावर इंग्रजांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाल्यामुळे संरक्षण व्यवस्था मजबूत करण्याची आवश्यकता ब्रिटिशांना वाटत होती. यावेळपर्यंत इंग्रजांचे लष्करी केंद्र बंगालमध्ये होते. ते तेथे असणे अयोग्य वाटल्यावरून लॉर्ड डलहौसीने लष्कराचे विकेंद्रीकरण केले. त्याने कलकत्त्यातील तोफखान्याचे केंद्रीय कार्यालय मीरज येते नेले. सिमला येथे लष्कराचे कार्यालय नेले.

लष्करात इंग्रजांनी काळा-गोरा असा भेदभाव ठेवला होता. गोऱ्या सैनिकांपेक्षा भारतीय सैनिकाला कमी पगार दिला जात होता. याशिवाय वरच्या पदाच्या अधिकाराच्या जागा भारतीयांना कधीच दिल्या जात नव्हत्या. प्रसंगी वेळ आल्यास त्याला जबरदस्तीने निवृत्त व्हावे लागत होते. समुद्र प्रवास करणे भारतीयांना निषिद्ध वाटत असले, तरी त्यांना मुद्दाम युरोपात पाठविण्यात आले. १८५४ च्या क्रिमियन युद्धाच्या वेळी भारतीय सैनिकांना युरोपात पाठविले होते. युरोपियन वेष घालण्याची सक्ती, कपाळाला गंध लावण्यास मनाई, निष्कारण भारतीय सैनिकांचा अपमान, दिल्या जाणाऱ्या शिब्या, सैनिकांमध्ये ख्रिश्चन धर्माचा जबरदस्तीने प्रचार, इत्यादी गोष्टींचा परिणाम भारतीय सैनिकांवर दिसून येत गेला. त्यातूनच इंग्रजांविरुद्धी भावना त्यांच्यात वाढीस लागली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) प्रारंभी ब्रिटिशांचा भारतात केवळ व्यापार करण्याचा उद्देश होता. ()
- (२) ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अधिकाऱ्यांवर नियंत्रण करण्याच्या हेतूने ब्रिटिश पार्लमेंटने रेग्युलेशन ऑक्ट संमत केला. ()
- (३) रेग्युलेशन ऑक्टमुळे भारतातील शासनव्यवस्था इंग्लंडच्या पार्लमेंटच्या अंतर्गत आणण्याचा हेतू होता. ()
- (४) भारतात कंपनीच्या कारभारात प्रशासनाच्या दृष्टीने सुधारणा करावयाचे श्रेय कॉर्नवॉलीसला दिले जाते. ()
- (५) लॉर्ड कॉर्नवॉलीसने प्रशासनाच्या भ्रष्टाचारावर कोणतेही उपाययोजना केली नाही. ()
- (६) कॉर्नवॉलीसने भारतीयांना कंपनीच्या नोकरीत प्रवेश दिला. ()

- (७) इंग्रजांनी लष्करात काळा-गोरा असा भेद ठेवला नव्हता. ()
- (८) भारतीय सैनिकांना मिळणाऱ्या अपमानास्पद वागणुकीमुळे त्यांच्या मनात इंग्रजांविरुद्ध भावना निर्माण झाली. ()

४.२.२ राष्ट्रवादी संस्थांची स्थापना

पाश्चात्य विचारांचा प्रभाव, पाश्चात्य शिक्षण आणि विचारवंतांचे कार्य यांतून भारतीय समाजामध्ये प्रबोधनाची सुरुवात झाली, राजा राममोहन रॉय, जांभेकर, लोकहितवादी यांच्या कार्याच्या प्रभावाने राष्ट्रविषयी विचार वाढीस लागला. लोकहितवादींनी भारताच्या स्वातंत्र्याविषयीचे जे भाकित केले त्याचा प्रभाव दिसून येत गेला. स्वातंत्र्याची कल्पना वाढीस लागली. राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभिमान वाढीस लागला. ब्रिटिश राजकारणाच्या लोकशाहीच्या संकल्पना रुजत गेल्या. तसेच अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्ध, फ्रेंच राज्यक्रांती, इत्यादी जागतिक पातळीवर प्रभावी ठरणाऱ्या घटकांतून जी तत्त्वे उदयाला आली त्याचाही प्रभाव भारतातील लोकांवर पडत गेला. अन्यायाला विरोध, स्वातंत्र्य, समानता या तत्त्वांविषयीचा विचार वाढीस लागला. यामुळेच काही नव्या मध्यमवर्गीय नेत्यांना ब्रिटिश सत्ता 'दैवी प्रसाद' वाटत होती. ब्रिटिश प्रशासनाच्या धोरणाविषयी, एका वेगळ्या दृष्टिकोनातून विचार केला जात नव्हता. त्यामुळे ब्रिटिश प्रशासनात जास्तीत जास्त सहभाग वाढीस लागण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न सुरू झाले. यातूनच राष्ट्रवादी संस्थांची स्थापना होत गेली. ब्रिटिश प्रशासनातली प्रमुख विभागांमध्ये म्हणजे बंगाल इलाखा, मुंबई इलाखा आणि मद्रास इलाख्यामध्ये राष्ट्रवादी संस्थांची स्थापना कशी होत गेली हे आपण पाहू.

(अ) बंगाल इलाखा (बंगाल प्रेसिडेन्सी)

प्लासीच्या युद्धानंतर ब्रिटिशांच्या सत्तेची भारतात वाढ होत गेली. बंगालमधील जनतेमध्ये पाश्चात्य विचारांचा प्रभाव, शिक्षण प्रसार, इत्यादीमुळे राजकीय विचार वाढीस लागले त्यातूनच काही राजकीय संस्थांची स्थापना झाली.

(१) बंगभाषा प्रसारिका सभा

या संस्थेची स्थापना १८३६ मध्ये झाली. बंग भाषेचा प्रसार करणारी सभा असे या संस्थेच्या नावावरून वाटत असले आणि राजकीय संस्था वाटत नसली तरी या संस्थेचे कार्य राजकीय दृष्टीने चालू होते. या संस्थेच्या ज्या वेळी सभा किंवा बैठकी होत त्या वेळी त्यांचे चर्चेचे विषय होते सरकारचे कविषयक धोरण, प्रशासनावरील खर्च, इत्यादी. या चर्चेतून जे विचार मांडले जात ते वृत्तपत्रांतून प्रकाशित करण्यावर या सभेचा भर होता, थोडक्यात ही सभा म्हणजे राजकीय कार्य करणारी संस्था होती.

(२) लॅण्ड ओनर्स असोसिएशन

बंगालमधील काही जमीनदारांनी एकत्रित येऊन १८३७ मध्ये या संस्थेची स्थापना केली. त्यांचा ही संस्था स्थापन करण्यामागे राजकीय हक्क मिळवणे आणि त्याद्वारा आपल्या

अडचणी दूर करणे हा उद्देश होता. आपला हेतू साध्य करून घेण्यासाठी त्यांनी दोन पातळीवरून प्रयत्न केले. हया कामासाठी, ज्या ब्रिटिशांना भारतीयांच्या राजकीय आकांक्षाबद्दल सहानुभूती होती त्यांची मदत घेण्यात आली. तसेच इंग्लंडमधील ब्रिटिश इंडिया सोसायटीबरोबर ही संपर्क साधला.

(३) बॅंगाल ब्रिटिश इंडिया सोसायटी

भारतीय जनतेची स्थिती कशी आहे या संदर्भात माहिती गोळा करून ती सरकारपर्यंत पोचवणे आणि त्याद्वारे शांततापूर्ण व कायदेशीर मार्गाने जनहित सांघणे, सर्व वर्गांचे हितसंबंध जोपासणे, न्याय्य हक्क मिळवणे या हेतूने १८४३ मध्ये या संस्थेची स्थापना झाली होती.

(४) ब्रिटिश इंडियन असोसिएशन

लॅण्ड ओनर्स असोसिएशन आणि बॅंगाल ब्रिटिश इंडिया असोसिएशन यांच्या समन्वयातूनच १८५१ मध्ये ही ब्रिटिश इंडियन असोसिएशन संस्था स्थापन झाली. सहकार्यातून या संस्थेची स्थापना होण्यामागे कारणही तसेच घडले होते. ब्रिटिशांवर खटले चालवण्याची परवानगी फक्त कलकत्ता येथील सर्वोच्च न्यायालयाला दिलेली होती. परंतु १८४९ मध्ये हा अधिकार फौजदारी न्यायालयांनाही देण्याचा ठराव करण्यात आला. याला भारतातील ब्रिटिशांनी जोरदार विरोध केला. अशा परिस्थितीत भारतीय हितसंबंधाचे रक्षण होण्याच्या दृष्टीने अधिक मजबूत अशा राजकीय संस्थेची गरज भासू लागली. या विचारातूनच जमीनदारांबरोबरच व्यापारी, उद्योगपती, वकील, वृत्तपत्रकार, लेखक इत्यादींनी या संघटनेत प्रवेश केला. या संघटनेचा दृष्टिकोन सुरुवातीपासूनच राष्ट्रीय स्वरूपाचा असल्याने या संस्थेच्या कार्याची व्याप्ती वाढत गेली. या संघटनेच्या काही महत्त्वपूर्ण मागण्या होत्या. त्यात सर्वोच्च न्यायालय व ग्रामीण न्यायालय येथे ज्युरी पद्धत सुरू करावी, सनदी सेवांमध्ये समतेचे तत्त्व लागू व्हावे. कायद्यासमोर वर्णभेद केला जाऊ नये, इत्यादी विषय होते. या संघटनेच्या कार्याचा प्रभाव वाढीस लागला. विविध क्षेत्रांतील अनेक प्रश्न लोकांकडून या संघटनेकडे येऊ लागले. या कार्यामुळे संघटनेची एक शाखा मद्रास येथेही निघाली होती. परंतु कालांतराने ही संघटना फक्त वरच्या वर्गाचे हितसंबंध जोपासते असा आरोप होऊ लागला. त्यामुळे या संघटनेचा पाठिंबा कमी होत जाऊन संघटनेचे सामर्थ्य कमी होत गेले.

अशा संस्थांची स्थापना बंगालमध्ये होत गेल्याने या धर्तीवरच पुढे इंडियन असोसिएशनसारख्या संस्था निघाल्या. त्यामुळे अखिल भारतीय चळवळीला मोठा हातभार लागला.

(आ) मुंबई इलाखा

इंग्रजांच्या वसाहतींचा विस्तार आणि सत्तेची वाढ झाल्यावर मुंबई इलाखा झाली. हा एक महत्त्वाचा इलाखा होता. इतर बाबतीत वेगळ्या असलेल्या या इलाख्यात मराठी लोक स्वातंत्र्य उपभोगत होते. त्यामुळे राजकीय जागृती येथे लवकर झाली. ब्रिटिशांच्या अन्यायी धोरणांना विरोध करणारे अनेक

नेते येथे उदयाला आले तसेच राजकीय संघटनाही येथे उदयाला आल्या. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, बाळशास्त्री जांभेकर, लोकहितवादी, इत्यादींच्या विचारांचा प्रभाव दिसून आला. पुढे फार मोठे नेते मुंबई इलाख्याने भारताला दिले.

■ बॉम्बे असोसिएशन

या संस्थेची स्थापना १८५२ मध्ये झाली तरी या संघटनेच्या स्थापनेची तयारी आधीपासूनच होत गेली. या संघटनेच्या स्थापनेमध्ये मुंबईतील थोर समाजसेवक व मोठे व्यापारी श्री जगन्नाथ शंकरशेठ यांचा फार मोठा सहभाग होता. सनदशीर मार्गाने जनतेच्या अडचणी सोडवण्यासाठी व मागण्या सरकारपर्यंत मांडण्यासाठी या संस्थेने प्रयत्न केले. याच ध्येयाला अनुसरून देशात इतरत्र कार्यरत असलेल्या अनेक संघटनांना सहकार्य करण्याचे धोरण या संघटनेचे - बॉम्बे असोसिएशनचे होते. ब्रिटिश प्रशासनव्यवस्थेवर आणि त्यानुसार होणाऱ्या अवाढव्य खर्चावर टीका करून प्रशासनाचे भारतीयकरण करण्याची मागणी या संघटनेने केली होती. १८५७ नंतर मुंबई इलाख्यात राजकीय संस्थांचा प्रभाव वाढला, अनेक संघटना उदयाला आल्या. ईस्ट इंडिया असोसिएशन (१८७१), बॉम्बे प्रेसिडेन्सी असोसिएशन (१८८५), पुणे सार्वजनिक सभा (१८७०), इत्यादी. राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाल्यावर या संघटना मागे पडल्या.

(इ) मद्रास इलाखा

भारतातील प्रबोधनामुळे राष्ट्रवाद उदयाला आला. वैचारिक जागृती प्रामुख्याने बंगाल, मुंबई व मद्रास या तीन इलाख्यांमध्ये घडून आल्याचे दिसून येते. त्याच प्रमाणे राजकीय संस्थांची स्थापना इतर इलाख्यांबरोबर मद्रासमध्येही झाली.

■ मद्रास नेटिव्ह असोसिएशन

बंगालमधील ब्रिटिश इंडियन असोसिएशनची ही शाखा होती. यासंबंधीचा उल्लेख मागे आलेलाच आहे. ही शाखा पुढे स्वतंत्र झाली. या संस्थेच्या कार्याच्या संबंधात फारशी माहिती उपलब्ध नसल्याने १८५७ पर्यंतच्या काळातील राष्ट्रवादी संस्थांचा प्रभाव कितपत होता हे समजू शकत नाही. नंतरच्या काळात १८८४ मध्ये महाजन सभेची स्थापना झाली.

राष्ट्रवादाने प्रेरित झालेल्यांनी भारतात जशा राष्ट्रवादी संघटना स्थापना केल्या होत्या तशा भारताबाहेरही संघटना स्थापन केल्या. लंडन इंडियन सोसायटीचे अध्यक्ष दादाभाई नौरोजी होते तर व्योमेशचंद्र बॅनर्जी या संस्थेचे सचिव होते. ईस्ट इंडिया असोसिएशन (१८६६) ही निवृत्त ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे सहकार्याने स्थापन झाली होती. १८६७ मध्ये मेरी कार्पेटर या ब्रिटिश महिलेने नॅशनल इंडियन असोसिएशनची स्थापना केली होती.

या राष्ट्रवादी संस्थांचे स्वरूप पाहता या संस्थांची मवाळ धोरणे होती. ब्रिटिश सरकारकडे पाहण्याचा एक वेगळा, चांगला दृष्टिकोन राहिल्याने राजनिष्ठा हा या संस्थांचा स्थायीभाव बनलेला होता. या काळात तरी ब्रिटिशांच्या न्याय बुद्धीवर या

संस्थांतील सदस्यांचा विश्वास होता. प्रशासनात भारतीयांचा सहभाग वाढता होता. मागण्यादेखील माफक प्रमाणात होत्या. विरोधाची भावना नसल्याने अर्ज, विनंत्या व सार्वजनिक व्याख्याने या सनदशीर मार्गांचा अवलंब करून आपल्या मागण्या सरकारपर्यंत पोचविण्याचा प्रयत्न केला गेला. या संस्थांची स्थापना राष्ट्रवादाने प्रेरित होऊन झालेली होती. परंतु त्यांचे क्षेत्र व्यापक बनले नव्हते. जनमानसावर त्याचा मोठ्या प्रमाणात प्रभाव या काळापर्यंत तरी पडलेला दिसून येत नाही. प्रांताप्रांतापुरत्या या संस्थांची स्थापना होऊन त्या प्रांतापुरते त्यांचे कार्यक्षेत्र मर्यादित राहिले. या वेळेपावेतो अखिल भारतीय स्वरूपाची राष्ट्रीय संघटना अस्तित्वात आलेली नव्हती. पुढे भारतातील राजकारणाला मिळालेले वळण, राजकीय जागृती, राज्यकर्त्यांचे धोरण यांतून अखिल भारतीय राजकीय संघटनेची स्थापना झाली (१८८५). पण तोपर्यंत ज्या ज्या संस्था स्थापन झाल्या होत्या, त्यांच्या मागण्यांसाठी त्यांनी ज्या चळवळी केल्या, त्यात त्यांना फारसे यश आलेले दिसून येत नाही. त्याची मुख्य कारणे म्हणजे एकसूत्रतेचा अभाव, समान कार्यक्रम नव्हता, राजकीय चळवळीचे स्वरूप मवाळ होते, भारतीयांच्या मागण्या सौम्य होत्या. असे असले तरी राष्ट्रवादी संस्थेची जी चळवळ होती तिचे स्वरूप व मागण्या पाहता ती ब्रिटिश वसाहतवादी व्यवस्थेच्या विरोधात होती हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. “हिंदुस्थानातील ब्रिटिश राज्य हे तलवारीच्या जोरावर टिकलेले नाही, लोक ते चालू देतात म्हणूनच चालू शकते” असे हेन्री कॉटन यानी मांडलेले विचार त्या वेळच्या मवाळ परिस्थितीचे दर्शक आहेत. मात्र वैचारिक जागृतीतूनच अखिल भारतीय चळवळ वाढीस लागून हे मवाळ स्वरूप बदलत गेले. अखिल भारतीय राजकीय संघटनेच्या स्थापनेच्या दृष्टीने राज्यकर्त्या ब्रिटिशांना विचार करायला लावले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) पाश्चात्य शिक्षण, विचार, आणि विचारवंतांचे कार्य यातून भारतीय समाजात प्रबोधनाची सुरुवात झाली. ()
- (२) ब्रिटिश प्रशासनात सहभाग वाढीस लागण्याच्या दृष्टिकोनातून राष्ट्रवादी संस्थांची स्थापना होत गेली. ()
- (३) प्लासीच्या युद्धानंतर ब्रिटिश संस्थेची वाढ खुंटली. ()
- (४) बंगालमधील जमीनदारांनी राजकीय हक्क मिळवण्यासाठी लॅण्ड ओनर असोसिएशन ही संस्था स्थापन केली. ()
- (५) भारतातील प्रबोधनामुळे राष्ट्रवाद उदयास आला. ()
- (६) प्रारंभी राष्ट्रवादी संस्थांचे मवाळ धोरण होते. ()
- (७) ‘हिंदुस्थानातील ब्रिटिश राज्य हे तलवारीच्या जोरावर टिकले नाही तर लोक ते चालू देतात म्हणूनच चालू शकते’ असे मत हेन्री कॉटन यांची मांडले. ()

४.२.३ ब्रिटिशांचे आर्थिक धोरण आणि साम्राज्याकडे वाटचाल

भारतावर परकीय आक्रमणे प्राचीन काळापासून होत गेली. पर्शियन, ग्रीक आक्रमकांमध्ये अलेक्झांडरची स्वारी विशेष उल्लेखनीय ठरली. मध्ययुगामध्ये भारतावर मुस्लिम आक्रमणे सुरू झाली. सुलतानशाही आणि मोगलांच्या काळात हे ‘आक्रमक’ भारतात स्थायिक झाले आणि भारतीय समाजाचा व संस्कृतीचा भाग बनले. अर्बाचीन काळात युरोपियनांचा भारतात प्रवेश झाला. त्यांचा मुख्य हेतू व्यापार करण्याचा होता. व्यापाराबरोबर त्यांच्या भारतात वसाहती स्थापन झाल्या. मात्र या व्यापार स्पर्धेत ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतातील व्यापारी तसेच राजकीय वर्चस्वाच्या स्पर्धेत निर्णायक यश मिळविले. “तराजू-तलवार-तख्त” अशा मार्गाने ब्रिटिश भारताचे राज्यकर्ते बनले. व्यापारी धोरणाने भारतात आलेल्या ब्रिटिशांनी सत्ता प्रस्थापित करून भारताचे मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक शोषण केले. ब्रिटिशांनी भारतामध्ये आपले आर्थिक धोरण कसे राबविले, त्याचे कोणते परिणाम दिसून आले हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे.

सन १७५७ च्या प्लासीच्या लढाईनंतर बंगालवर ब्रिटिशांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले. यानंतर ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीबरोबर एतद्देशियांचे व्यावसायिक संबंध आले. ‘शांततामय व्यापाराचे’ त्यांचे धोरण आक्रमक बनत गेले. प्लासी व बकसारच्या लढायांमध्ये मिळवलेले विजय आणि बंगालमध्ये मिळालेले दिवाणी हक्क यांमुळे बंगालची पद्धतशीर लूट ब्रिटिशांनी सुरू केली. ती अव्याहतपणे पुढे चालू राहिली. भारतातून इंग्लंडमध्ये संपत्ती नेण्याचे एक माध्यम म्हणजे सोने व चांदी होते. भारतातील मालाची किंमत ब्रिटिशांना सोन्या-चांदीच्या रूपाने मोजावी लागत होती. मात्र दिवाणी हक्क मिळाल्यावर हे चित्र पालटले. (१) कंपनीचे कर्मचारी खाजगी व्यापार करून श्रीमंत झाले होते. आपल्या राजनैतिक विशेषाधिकारांचा फायदा घेऊन ते प्रचंड संपत्ती जमा करित. ती संपत्ती आपल्या देशी नेत. (२) बंगालमध्ये गोळा केलेल्या महसुलातून एकीकडे ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे पगार भागवू लागले. (३) भारतीय पैशातूनच भारतीय माल विकत घेऊन तो माल इंग्लंडकडे पाठवला जाऊ लागला. त्यामुळे साहजिकच ब्रिटिशांची सोन्या-चांदीची बचत होत गेली. (४) भारतीय मालाच्या व्यापारातून ब्रिटिशांना प्रचंड नफाही मिळत गेला. (५) आयात-निर्यातीच्या व्यवहारात वसाहतींची पिळवणूक करून नफा लाटण्याच्या ‘वाणिज्यवादी’ धोरणानुसार ब्रिटिशांनी त्यांच्या वर्चस्वाखालील भारतीय भूप्रदेशांची लूट सुरू केली. ब्रिटिशांनी आपल्या इच्छेनुसार विक्रीच्या किमती भारतीय विक्रेत्यांवर लादल्यामुळे भारतीय विक्रेत्यांना उत्पादन खर्चापेक्षाही कमी किमतीत आपला माल ब्रिटिशांना विकणे भाग पडत होते. अशा प्रकारे भारताचे शोषण होण्यास सुरुवात झाली. यासंदर्भात लोकहितवादींनी “हिंदुस्थानची लक्ष्मी दर्यापार जाऊ लागली” असा विचार मांडून ब्रिटिशांचे शोषक धोरण प्रकट केले.

भारतातील माल ब्रिटिशांच्या वरील धोरणानुसार देशाबाहेर जात होता. इ.स. १७६१ ते १७७१ या दहा वर्षांच्या काळात कंपनीने अकरा लाख नव्वद हजार पौंड मिळविले. हे पैसे इंग्रजांनी भारतीय राजांना सैनिकी सेवा उपलब्ध करून देण्यात मिळविले होते. भारताबाहेर जाणाऱ्या मालाच्या बदल्यात भारतात काहीही माल आयात होत नव्हता. उलट बाहेरून काही माल आणावयाचा झाल्यास त्याकरिता भारतीयांना पैसा मात्र द्यावा लागत होता. यातूनच हळूहळू भारतातील व्यापार संतुलन नष्ट होत गेले. अशा प्रकारे भारतामध्ये वसाहती मिळवून त्यांचे शोषण करण्याची ब्रिटिशांची प्रवृत्ती वाढत गेली. ब्रिटिश वसाहतवाद वाढत गेला. वसाहतींना अगदीच दुय्यम स्थान प्राप्त झाले.

इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांतीची सुरुवात झाल्याने ब्रिटिशांना आपल्या देशातील कारखान्यांची चाके सतत फिरती ठेवण्यासाठी कच्च्या मालाची आवश्यकता भासत होती. भारतातील वसाहतीतून ब्रिटिशांची वरील संदर्भात पूर्तता होत होती. सन १८१३ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीची भारतातील व्यापाराची मक्तेदारी संपुष्टात आली. त्यामुळे ब्रिटिश भांडवलदार व व्यापाऱ्यांना व्यापारासाठी भारतातील बाजारपेठ आणखीनच खुली झाली.

■ आर्थिक धोरणाचे परिणाम

(१) व्यापारावर कंपनीचे नियंत्रण

ब्रिटिश सत्तेवर येण्यापूर्वी भारतीय व्यापारी देशामध्ये स्वतंत्र रूपाने व्यापार करीत होते. देशातील वेगवेगळ्या ठिकाणांहून माल जमा करीत आणि देशाबाहेर निर्यात करण्यासाठी तो माल युरोपियन कंपनी अथवा तेथील व्यापाऱ्यांना विकत. या बदल्यात युरोपियन व्यापाऱ्यांकडून माल घेत. हा माल भारतात आणून विकत. या व्यापारातून त्यांना फायदाही बराच मिळत असे, परंतु ब्रिटिशांच्या वसाहतीवादी बरोबरच सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतर भारतीय व्यापारावर वाईट परिणाम झाला. कंपनीच्या ताब्यात आयात-निर्यातीचे काम गेल्याने भारतीय व्यापारी पंगू बनले. त्यांना नफा मिळेनासा झाला. पर्यायाने त्यांचा व्यापार पार बसला; ब्रिटिशांनी केलेल्या शोषणामुळे 'संपन्न देशातील गरीब लोक' अशी भारतीयांची दुर्दशा ओढवली असे वर्णन या संदर्भात केले जाते.

(२) भारतीय उद्योगधंद्यांचा न्हास

इंग्रजांच्या हाती सत्ता आल्यानंतर शासकही तेच व व्यापारीही तेच अशी स्थिती असल्यामुळे भारतीय व्यापाराला मोठा फटका बसला. बदललेल्या परिस्थितीत व्यापाराबरोबरच उद्योगधंद्यावरही विपरीत परिणाम दिसून आले. पारंपरिक उद्योगधंदे मागे पडत गेले. कसबी कारागिरीसाठी प्रसिद्ध असलेली भारतातील समृद्ध शहरे उजाड बनली. खेड्यांतील कुटीरोद्योगांवर आघात झाला. परिणामी स्वयंपूर्ण ग्रामव्यवस्थेचा न्हास होत गेला. भारतातील परंपरागत चालत आलेले व्यवसाय म्हणजे

कापड उद्योग, खनिज तेल, धातूंची भांडी, शस्त्रास्त्रे, संगमरवरी व चंदनी कोरीव काम, चामड्याच्या वस्तू, रंग, सुगंधी द्रव्ये, खनिजे, इत्यादी होते. कापड उद्योगासाठी ढाका, मुर्शिदाबाद, पाटणा, वाराणसी, लखनौ, आग्रा, मुलतान, सुरत, अहमदाबाद, बऱ्हाणपूर, मछलीपट्टण, विशाखापट्टण, म्हैसूर, कोईमटूर, मदुराई, इत्यादी नगरे व केंद्र प्रसिद्ध होती. याशिवाय बंगाल, मछलीपट्टण, इत्यादी ठिकाणी जहाजबांधणीचे मोठे व्यवसाय चालत. काश्मीरचा प्रदेश लोकरी उत्पादनासाठी प्रसिद्ध होता. अठराव्या शतकापर्यंत भारत हे जगातील व्यापार-उद्योगांचे एक महत्त्वाचे केंद्र होते. नंतर त्यात बदल होत गेला ब्रिटिश काळात औद्योगिक न्हास होत गेला. त्याची अनेक कारणे दिसून येतात.

(क) एतद्देशीय राज्यकर्त्यांचा आश्रय : भारतातील जी राज्ये होती त्यांच्याकडून उंची मालाला मोठी मागणी असे. त्यामुळे व्यापार व उद्योग भरभराटीला आलेले होते, परंतु ही मागणी कमी होत गेली तसा राज्यकर्त्यांचा राजाश्रय कमी होत गेला. ब्रिटिशांच्या राजकीय धोरणांमुळे राज्यकर्ते दुर्बल बनत गेले. त्याचा परिणाम व्यापार-उद्योगावर ही दिसून आला.

(ख) कंपनीचे धोरण : ईस्ट इंडिया कंपनीने बादशहाकडून मिळालेल्या सवलतीचा गैरफायदा घेतला. मोगल बादशहाने कंपनीसाठी दिलेले जकात माफीचे प्रमाणपत्र कंपनीचे व्यापारी आपल्या खाजगी व्यापारासाठीही वापरत, त्यामुळे त्यांचा माल त्यांना स्वस्त दराने विकणे शक्य होत गेले. शिवाय व्यापार आपल्या ताब्यात राहण्याच्या दृष्टीने त्यांनी आपली धोरणे राबविली. त्याचाही भारतातील व्यापार व उद्योगांवर परिणाम झाला.

(ग) कच्च्या मालाची निर्यात : भारतातून तयार माल मोठ्या प्रमाणावर बाहेर जात होता, परंतु ब्रिटिश काळात तयार मालाऐवजी कच्च्या माल मोठ्या प्रमाणावर बाहेर जाऊ लागला. त्याचा एतद्देशीय उद्योगधंद्यावर मोठा परिणाम झाला. ब्रिटिश व्यापाऱ्यांना तो पोषक ठरला. भारतातून कच्च्या माल मोठ्या प्रमाणात बाहेर जाऊ लागल्यामुळे भारतीय उत्पादक त्या मालापासून वंचित होत गेला. त्याचा परिणाम त्यांच्या पारंपरिक उद्योग-व्यवसायावर झाला.

(घ) ब्रिटिश मालाशी स्पर्धा : इंग्लंडमध्ये उत्पादनासाठी यंत्राची जोड दिली जाऊ लागली. तसेच 'शक्ती'ची जोड दिल्यामुळे कमी वेळात जास्तीत जास्त माल तयार होऊ लागला. हाताने काम करण्याच्या भारतीय कारागीरांना यंत्राच्या वेगाशी स्पर्धा करणे कठीण होत गेले.

(च) जकाती आणि खुल्या व्यापाराचे धोरण : ब्रिटिशांनी इंग्लंडमधील मालाचा भारतात जास्त खप व्हावा म्हणून ब्रिटिश मालासाठी संरक्षक जकाती लागू केल्या. भारतीय सुती व रेशमी कापडाच्या वापरावर, ब्रिटिश पार्लमेंटने

कायदे करून इंग्लंडवासीयांसाठी निर्बंध घातले. दुसरीकडे भारतात इंग्लंडच्या मालाचा जास्त खप होण्याच्या दृष्टीने खुल्या व्यापाराच्या धोरणाचा अवलंब केला. इंग्लंडमधून येणाऱ्या मालाला उदार सवलती लागू केल्या, भारतीय मालासाठी ब्रिटिश बाजारपेठ बंद केली आणि भारतात खुल्या व्यापाराच्या धोरणामुळे निर्माण झालेल्या स्पर्धेला तोंड देणे भारतीय उत्पादकांना कठीण होत गेले.

अशा प्रकारे खुला व्यापार, ब्रिटिश मालाला संरक्षण, कच्च्या मालाची मोठ्या प्रमाणात भारतातून निर्यात, ब्रिटिशांना खास सवलती तर अंतर्गत जकाती व अबकारी कर लादणे ही धोरणे लागू केल्यामुळे भारतीय उद्योगधंद्यांचा न्हास होत गेला. त्याचे अनेक परिणाम दिसून आले. कसबी कलाकार-कारागीर बेकार झाले. भारतीय हस्तोद्योग पार बसले. भारतीय हस्तोद्योगाच्या न्हासामुळे उद्योग प्रधान शहरे मागे पडत गेली व पार उद्ध्वस्त होत गेली. रॉबर्ट क्लाइव्हने मुर्शिदाबाद या शहराची तुलना लंडन शहराशी केलेली होती. डाक्याची मलमल प्रसिद्ध होती. डाक्याचे वर्णन 'भारतीय मॅचस्टर' असे केले जात होते. या औद्योगिक न्हासामुळे भारतातील आर्थिक जीवन विस्कळीत झाले. बेकार झालेले कारागीर पर्यायी रोजगाराअभावी शेतीकडे वळले. (खेड्यांचा मात्र बाह्य जगाशी संपर्क वाढत गेला.) वरील परिस्थितीविषयी विचार करणे राष्ट्रीय नेते, विचारवंताना भाग झाले. त्यांनी त्याविरुद्ध आपला आवाज उठवला. त्यातून आर्थिक राष्ट्रवाद वाढीस लागला.

इंग्रज भारतात येण्यापूर्वी भारतातील सर्वात मोठा उद्योग विणकरांचा होता. भारतीय कपडे सौंदर्यासाठी प्रसिद्ध होते तसेच ते टिकाऊ होते. पाश्चात्य देशांत भारतीय कपड्यांना मोठी मागणी होती. विणकरांना कापूस खरेदी, कापड विणणे, स्थानिक बाजारांत तयार कापड विकण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य होते. कंपनीच्या काळात कंपनीने कारागिरांना माल तयार करण्यासाठी काही भांडवल देण्याचा प्रस्ताव पुढे केला. या सौद्यात कंपनीचा फायदा व कारागिरांचे नुकसान होत गेले. कारागिरांनी मालाच्या उत्पादनासाठी इंग्रजांकडून पैसे घेतले. मात्र तो माल संग्रहित करण्यासाठी इंग्रजांनी ज्या नीतीच्या अवलंब केला त्यातून कारागिरांचे शोषण होत गेले.

भारत हा कृषिप्रधान देश असल्यामुळे शेतीपासून करांचे उत्पन्न मिळविणे हा हेतू ब्रिटिशांचा होता. शेतीमधून जास्तीत जास्त महसूल मिळविण्यासाठी शेतसाऱ्यात वाढ करण्यात आली. शेतसारा रोख स्वरूपात भरणे बंधनकारक झाले. इंग्लंडमधील उद्योगधंद्यांसाठी सतत कच्चा माल मिळावा यासाठी भारतातील शेतीमध्ये ब्रिटिश भांडवल गुंतवण्यास सुरुवात केली. कापूस, ताग, नीळ, इत्यादी इंग्लंडला आवश्यक अशी पिके काढण्याची सक्ती करण्यात आली. त्यामुळे परंपरागत पिके घेणाऱ्या शेतकऱ्यांची अवस्था दयनीय होत गेली. डोईजड कर आणि रोख रकमेच्या स्वरूपात कर भरण्याची पद्धती यांमुळे शेतकरी दरिद्री बनला. ब्रिटिशांनी रूढ केलेल्या जमीनदारी व रयतवारी

पद्धतीमुळे महत्त्वाचा बदल घडून आला, तो म्हणजे गावाची जमिनीवरील मालकी संपून खाजगी मालकी प्रस्थापित झाली. सारा वसुलीचा अधिकार जमीनदारांना देण्यात आल्यामुळे ते जमिनीचे मालक बनले आणि सरकार त्यांच्याकडून सारा वसूल करू लागले. ब्रिटिशांनी व्यापाराचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून त्याप्रमाणे पिके काढण्यावर भर दिल्याने शेतीच्या व्यापारीकरणाला चालना मिळाली. त्यातून मिळणारा मोठा नफा ब्रिटिशांना मिळू लागला. भारतीय शेतकऱ्यांना त्याचा फारसा लाभ होऊ शकला नाही. त्यांना शेतीच्या व्यापारीकरणामुळे दूरच्या बाजारपेठांवर अवलंबून राहावे लागू लागले. जमीन विक्री-योग्य वस्तू बनली. शेतीच्या व्यापारीकरणामुळे गावाचे बंदिस्त जीवन संपुष्टात येऊन भारतातील सामान्यजन अधिक मोठ्या विश्वाशी जोडले गेले. हा महत्त्वाचा एक परिणाम म्हटला जातो. शेतीच्या व्यापारीकरणाचा प्रमुख लाभ ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांना झाला. वसाहतवादाबरोबरच त्यांचा साम्राज्यविस्तार सुरू झाला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) तराजू-तलवार-तख्त अशा मार्गाने ब्रिटिश भारताचे राज्यकर्ते बनले. ()
- (२) ब्रिटिशांनी आपल्या इच्छेनुसार विक्रीच्या किमती भारतीय उत्पादकांवर लादल्याचे भारतीय उत्पादकांना उत्पादन दर्जापेक्षा कमी किमतीने ब्रिटिशांना आपला माल विकावा लागला. ()
- (३) भारतातून कच्चा माल मोठ्या प्रमाणावर बाहेर गेल्याने भारतीय उत्पादकांना उत्पादन वाढवता आले. ()
- (४) भारत हा कृषी प्रधान देश असल्याने शेतीवर कर बसवून उत्पन्न मिळविण्याच्या ब्रिटिशांचा हेतू होता. ()
- (५) शेतीच्या व्यापारीकरणामुळे भारतीय शेतकऱ्यांनाच मोठा लाभ झाला. ()

४.२.४ ब्रिटिशांनी केलेल्या प्रशासकीय सुधारणा व त्याचे परिणाम

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी ही अखंड भारताची सार्वभौम अशी राज्यकर्ती बनली. एतद्देशीय राज्यकर्त्यांनी प्रशासकीय यंत्रणा लोकांच्या अंगवळणी पाडलेली होती. त्या यंत्रणेचा वापर करून कंपनीने स्वतःची केंद्रीय आणि प्रांतिक प्रशासन यंत्रणा हळूहळू विकसित केली. १८३३ च्या सनदेने प्रशासकीय आणि कायद्याच्या बाबतीत संपूर्ण भारताचे केंद्रीकरण व संहितीकरण सुरू केले. कंपनीच्या ताब्यात असलेल्या प्रदेशांमधील प्रशासनातील जबाबदारी कंपनीकडे आली. त्यानुसार महसूल गोळा करणे, न्यायव्यवस्था पाहणे ही जबाबदारी हस्तगत केली. सुरुवातीच्या काळात पूर्वीची

जी पद्धती होती तीच चालू ठेवली. त्यात बदल करून काही नवीन प्रकार आणणे म्हणजे कदाचित काही नव्या समस्यांना, प्रतिक्रियांना ते कारणीभूत ठरण्याची शक्यता किंवा धोका होता. हे लक्षात घेऊन कंपनीने बराच काळ त्या जुन्या व्यवस्थेत फारसा बदल केला नव्हता. १७७३ नंतर कंपनीच्या बंगालमधील प्रशासन पद्धतीत व धोरणात आमूलाग्र बदल करण्यास सुरुवात केली.

वॉरन हेस्टिंग्स नंतर मॅकफर्सनची गव्हर्नर जनरल म्हणून तात्पुरती नेमणूक झाली होती. त्याच्या काळात प्रशासनातील गोंधळ कमी करता आला नाही तेव्हा कॉर्नवॉलिसची भारतात गव्हर्नर जनरल म्हणून नेमणूक करण्यात आली. अमेरिकन स्वातंत्र्य युद्धात त्याने इंग्रजांचा मुख्य सेनापती म्हणून काम केले होते. निष्कलंक चारित्र्याचा प्रामाणिक माणूस म्हणून त्याची ख्याती होती. त्याच्या मागणीवरून त्याला विशेषधिकार देण्यात आले होते, तसेच त्याला हिंदुस्थानात त्वरित सुधारणा घडवून आणण्याचा आदेश दिलेला होता.

सन १७८६ मध्ये कॉर्नवॉलिस जेव्हा हिंदुस्थानात आला त्या वेळी कंपनीच्या कर्मचाऱ्यांचा स्वार्थ-खाबुगिरी वाढलेली होती. त्यांनी आपल्यासाठी अमाप पैसा मिळवला होता. त्याचा त्रास प्रजेला भोगावा लागला. कंपनीचे कर्मचारी वेतनाशिवाय खाजगी व्यापार व सारा वसुली करण्याबरोबरच जनतेकडूनही द्रव्य उपटीत होते. या सर्व व्यवहारांचे उच्चाटन करून परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक होते. त्या दृष्टीने कॉर्नवॉलिसने पावले उचलली. त्याने सर्वप्रथम विशेष प्राप्ती (कमिशन) घेण्याची पद्धती बंद केली. त्याऐवजी कर्मचाऱ्यांच्या वेतनात वाढ केली. न्यायदानाचे आणि शासकीय अधिकार वेगवेगळे केले. अनेक अधिकारी अनाठायी म्हणून कमी केले. खाजगी व्यापाराचे समूळ उच्चाटन करून कर्मचाऱ्यांच्या इतर व्यवहारांवर बंदी घातली. शिफारस करून नेमणूक करण्याची पद्धत बंद केली. अशा प्रकारे कंपनीच्या अंतर्गत कारभारावर कॉर्नवॉलिसने आपले नियंत्रण प्रस्थापित केले.

(अ) कायमधान्याची पद्धती

भारतात मुख्य उत्पन्न शेतीचेच होते. बंगालची दिवाणी इंग्रजांना मिळाली त्या वेळी (१७६५) तेथे जमीनदारी पद्धती होती. या पद्धतीनुसार जमीनदाराला उत्पन्नाचा ठरावीक भाग ठरल्याप्रमाणे दिला जात असे. सारा वसुलीचा अधिकार सुरुवातीला जमीनदाराला दिला होता. कालांतराने तो अधिकार वंशपरंपरागत बनला. सारा गोळा करण्याबरोबरच आपल्या जमीनदारी प्रदेशात शांतताही राखण्याचे काम त्यांच्याकडे होते. वॉरन हेस्टिंग्सने पाच वर्षांनी लिलावाने मक्ते पद्धती चालू केली होती. त्यामुळे फायदा न होता कंपनीला नुकसान मात्र होऊ लागले. तेव्हा ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी कॉर्नवॉलिसने पाऊल उचलले. बंगालमध्ये अकबराच्या वेळेपासून जमीनदारी पद्धती चालू होती. वॉरन हेस्टिंग्सपासून ती पद्धती बंद पडली. त्यानंतर उत्पन्नाची पाहणी करून सारा गोळा करण्याचे धोरण

अवलंबण्यात आले, परंतु ही पद्धती देखील फायदेशीर ठरली नाही. कारण सारा किती द्यावयाचा हे निश्चित नसल्यामुळे शेतीमध्ये कोणी रस घेत नसत. याचा परिणाम शेती खालावत जाऊन अन्नधान्याचा तुटवडा जाणवू लागला. अशा परिस्थितीत सारा निश्चित स्वरूपात ठरवून देण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. यासाठी कॉर्नवॉलिसने सारा वसुलीचे धोरण लागू केले.

सारा वसुलीचे धोरण ठरविण्याच्या कामी कॉर्नवॉलिसला सर जॉन शोअरची मोठी मदत झाली. जॉन शोअर, जोनाथन डंकन व जेम्स ग्रॅंट यांनी सर्व प्रथम बंगालचा दौरा केला. जमिनीची पाहणी केली. त्यानंतर जमिनीवरील कर निश्चित केला.

शेतकऱ्यांना जमिनीचा मालक समजण्यात आले. परंतु त्यांच्याशी जमीनदारामार्फत करार करण्यात आला. त्यानुसार (१) जमीनदाराने शेतकऱ्याची माहिती लेखी स्वरूपात ठेवणे. (२) कायमधान्या पद्धतीनुसार जर शेतकऱ्याला आपल्यावर अन्याय होत आहे असे वाटत असेल, तर त्याला न्यायालयात त्याची दाद मागता येईल. (३) शेतकऱ्यांनी द्यावयाच्या कराची निश्चिती कायमधारा पद्धतीनुसार करण्यात आली. (४) करवसुली करण्याची जबाबदारी जमीनदारावर सोपविण्यात आली. (५) जमीनदार जोपर्यंत कर भरत असेल तोपर्यंत त्याचा जमीनदारावरील अधिकार कायम राहील असे निश्चित करण्यात येईल.

कॉर्नवॉलिसने सुचविलेल्या या कायमधारा पद्धतीच्या सूचनेला इंग्लंडच्या प्रधानमंत्री विल्यम पीटने आणि नियंत्रण मंडळाचा अध्यक्ष डंडास यांनी मान्यता दिली. सारा निश्चितीच्या या योजनेसंदर्भात विविध मते व्यक्त करण्यात आली कॉर्नवॉलिसची सारा निश्चिती योजना मोठी साहसी व कुशल होती. या योजनेमुळे जनतेत शेतीविषयी स्वामित्वाची भावना निर्माण झाली. त्यामुळे शेतकरी शेतीत रस घेऊ लागला. परिणामी शेती व्यवसाय वाढीला लागला. त्याचे आर्थिक जीवनावर परिणाम दिसून येत गेले. काहींच्या मते ही पद्धती म्हणजे कॉर्नवॉलिसची मोठी चूक होती. या पद्धतीमुळे लहानसहान लोकांचा फायदा काहीच झाला नाही. मोठ्या जमीनदारांना कुळांपासून सारा वसुल करणे कठीण झाले. क्वचित प्रसंगी त्यांना आपल्या मालमत्तेची विक्री करून शेतसारा भरण्याची वेळ येई. अशी परस्परविरोधी मते असली तरी या पद्धतीचे गुणदोष पाहता ती वस्तुस्थिती निदर्शक होती असे मानले जाते. कायमधारा पद्धतीत पुढीलप्रमाणे गुण-दोष होते.

■ गुण अथवा लाभ

- (१) दरवर्षीप्रमाणे केली जाणारी लिलाव पद्धती बंद करून सारा निश्चिती करण्यात आल्याने जमीनदार वर्ग निश्चित झाला. कंपनीला आपले अंदाजपत्रक करता येणे शक्य झाले.
- (२) जमीनदारांना ठरवून दिलेला सारा भरल्यानंतर उर्वरित रकम आपल्या जवळ ठेवण्याचा अधिकार आला.

त्यामुळे अधिक जमीन लागवडीखाली आणण्याचा प्रयत्न सुरू झाला.

- (३) जमीनदार वर्गाच्या बाजूने कंपनी सरकार उभे राहिल्याने हा वर्ग इंग्रजांना एकनिष्ठ राहिला.
- (४) वेळोवेळी मोजणी-मापणी करण्याचा प्रकार टाळला जाऊन अनेक वाईट, अनैतिक प्रकारांना आळा बसला. उदाहरणार्थ, वारस नेमताना पूर्वी देण्याच्या लागत. परंतु परिस्थिती बदलल्याने जमीनदार निर्धास्त झाला.
- (५) निश्चित स्वरूपाचा कर लागू केल्याने शेतकऱ्यांमधील एक प्रकारची भीती होती ती नष्ट झाली.
- (६) यापूर्वी कर निश्चिती नसल्याने गैरप्रकार होत होते ते या पद्धतीने बंद झाले.

■ दोष

- (१) या पद्धतीने शेतकऱ्यांचा बळी देऊन जमीनदाराला आपल्या बाजूला वळवण्याचा प्रकार झाला. जमीनदार मात्र श्रीमंत होत गेले.
- (२) ठरावीक रक्कम सरकारला दिल्यानंतर उर्वरित रकमेवर जमीनदारांचा अधिकार असल्याने त्यांनी प्रसंगी स्वार्थासाठी कुळांची पिळवणूक करण्यास सुरुवात केली.
- (३) जमीनदार, शेतकऱ्यांच्या - त्यांच्या अधिपत्याखालील रयतेच्या जीवावर सुखविलासात दंग झाले.
- (४) बरेच जमीनदार आपल्या जमिनी सोडून मोठ्या शहरांत ऐषाआरामात राहू लागले. शेतीच्या विकासाकडे लक्ष देण्याची त्यांना आवश्यकता भासेनाशी झाली.
- (५) शेतकऱ्यांना परिस्थितीनुसार जमीनदाराविरुद्ध दाद मागण्यासाठी न्यायालयात जाणे शक्य नव्हते. न्यायालयासंदर्भात लागणारा खर्च त्यांना पेलवणारा नव्हता. शिवाय त्याविषयीची जागरूकता त्यांच्यात नव्हती.

वरील गुण-दोष पाहता असे दिसून येते की, इंग्रजांनी ही 'पद्धती ठरविताना भारतीयांचा विचार न करता स्वतःचा विचार केला. कर वसुलीसाठी लागणारा पुरेसा कर्मचारी वर्ग इंग्रजांकडे नव्हता. शिवाय जमीनदार वर्ग सुखासीन झाल्याने त्याचे रयतेकडे दुर्लक्ष झाले. कॉर्नवालिसने लागू केलेली 'कायमधारा' पद्धत ही जमीनदारी पद्धत म्हणूनही ओळखली जाते. ही महसूल पद्धती प्रमुखाने बंगाल, बिहार ओरिसा या प्रदेशांत रूढ होती. गव्हर्नर जनरल विल्यम बेंटिकने त्याच्या भाषणात १८२९ मध्ये या पद्धतीचा फायदा स्पष्ट केला होता.

(आ) रयतवारी पद्धत

कॉर्नवालिसने सुरू केलेली पद्धत भारतीयांना नवीन होती. तेव्हा १८२० मध्ये सर टॉमस मन्रो याने वेगळी पद्धती मुंबई इलाखा व मद्रासमध्ये सुरू केली. ती रयतवारी पद्धत म्हणून ओळखली जाते. या पद्धतीनुसार शेतकरी (रयत) आणि सरकार यांच्यात कोणीही मध्यस्थ नव्हता. साऱ्याची कायमची निश्चिती

करण्यापेक्षा आवश्यकतेनुसार त्यात बदल करणे शक्य होते. या पद्धतीनुसार प्रथम प्रत्येक गावाचे सर्वेक्षण करण्यात आले. त्याच्या विस्तृत माहितीसाठी रजिस्टर तयार केले गेले. त्यात रयत, त्यांची जमीन, शेती, इत्यादी माहिती नोंद केलेली असे. या पद्धतीची काही वैशिष्ट्ये होती. ती पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

- (१) जमीनीवर खाजगी मालकी निर्माण करण्यात आली. त्यामुळे शेतकरी जमीन मालक बनले.
- (२) जमीन महसूल गावाऐवजी जमीनमालकाकडून वसूल केला जाऊ लागला.
- (३) जमीन महसूलाची आकारणी त्या त्या वर्षाच्या पिकांनुसार अथवा उत्पन्नानुसार न करता जमिनीच्या निकषांवर महसूल आकारला जाऊ लागला.
- (४) महसूलाची वसुली रोख रकमेतच केली जाऊ लागली. वस्तू किंवा धान्य रूपाने वसुली बंदी केली.
- (५) महसूल वेळेवर भरला गेला नाही तर दंड लागू केला. वसुलीसाठी प्रसंगी शेतकऱ्याला जमीन गमवावी लागत असे, कारण महसूल भरणा करण्यासाठी रक्कम नसेल तर सावकाराकडून कर्ज घ्यावे लागत असे. एकदा का शेतकरी कर्जात अडकला की त्याची त्यातून सुटका होणे कठीण होई.
- (६) जमिनीचे बक्षीसपत्र देणे किंवा ती जमीन आपल्या मुलांना देण्याचा अधिकार जमीन मालकाला देण्यात आला.

या पद्धतीनुसार त्यात काही दोष होते. निश्चित करार काही काळाकरिता असल्याने रयत किंवा शेतकऱ्यांमध्ये असुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली. रोखीच्या अर्थव्यवस्थेत महसूल भरण्यासाठी नगदी रक्कम मिळविणे आवश्यक झाल्याने जमीन विकून अथवा कर्ज काढून पैसा उभारावा लागे. त्यात जमीनदाराकडून छळ होत असे किंवा सावकाराकडून फसवणूक होत असे. त्यामुळे शेतकरी गांजले. जमिनी गहाण पडू लागल्या. जमिनीचे तुकडे पडू लागले. अनेक शेतकरी भूमिहीन मजूर बनले. सरकार, जमीनदार, सावकार यांच्या कात्रीत शेतकरी अडकला. असे असले तरी ब्रिटिशांनी भारतातून केलेल्या महसूलीत मात्र वाढ होत गेली. १८००-०१ मध्ये वसुलीची रक्कम ४२ लाख पौंड होती. तर १८५७-५८ मध्ये ती १५ लाख पौंड झाली. या अतिरिक्त महसूल वसुलीमुळे भारतीय शेतीची दुर्दशा होत गेली. ब्रिटिशांचे शोषक धोरण कायम राहिले.

(इ) महालवारी पद्धत

ही महसूल पद्धती उत्तर प्रदेशाच्या बऱ्याच भागात, पंजाब तसेच मध्यप्रदेशात लागू करण्यात आली होती. ही एक प्रकारे ग्रामव्यवस्था असल्याने ग्रामानुसार भूराजस्व पद्धती म्हणून ओळखली जाते. महसूल वसुलीसाठीचा करार या पद्धतीनुसार जमीनदाराबरोबर न करता संपूर्ण गावाबरोबर करण्यात आलेला होता. सरकारला निश्चित कर देण्यासाठी सर्व गावातर्फे ग्रामप्रमुख करारावर सही करीत असे. कराची रक्कम निश्चित करण्यात आलेली होती. ग्रामनिवासी आपल्या पात्रतेनुसार कराची रक्कम

देत असे. जोपर्यंत ग्रामनिवासी कर व्यवस्थित भरत असे तोपर्यंत तो जमिनीचा मालक राहत असे. मात्र कराराप्रमाणे कर निश्चिती सरकारी अधिकारी करीत असे. जमिनीची उत्पादनक्षमता, त्यातील पिके, किमती यावर कराची रक्कम निश्चिती केली जाई. या पद्धतीतही काही दोष होते. या पद्धतीतील महत्वाचा दोष म्हणजे गावातील प्रमुख व अधिकारी यांना विशेषाधिकार प्राप्त झाल्याने ते आपल्या अधिकाराचा आपल्या स्वार्थासाठी दुरुपयोग करू लागले. ग्रामप्रमुख व गावातील वरिष्ठ मंडळी ही सरकार व ग्रामजनता यांतील मध्यस्थ बनली. ते परिस्थितीचा फायदा घेऊन जमीन आपल्या ताब्यात ठेवण्याचा प्रयत्न करू लागले. शेवटी लहान घटक म्हणून शेतकऱ्याला अन्याय, जुलूम, अत्याचार सहन करणे भाग होऊ लागले.

या महालवारी पद्धती प्रमाणेच अवधमध्ये तालुकादारी पद्धती होती. सरकार व रयत यामधील दुवा तालुकदार होता. हा फक्त करवसुलीचे काम बघत असे. तसेच हा करार नेहमीकरिता नव्हता तर काही ठरावीक काळाकरिता केलेला होता.

(ई) दळणवळण वाढ व ब्रिटिशांचे धोरणे

ब्रिटिशांच्या वाढत्या राज्य विस्ताराबरोबर दळणवळण वाढविणे त्यांना आवश्यक वाटू लागले. त्या दृष्टीने भारतात रेल्वेची योजना करण्याच्या दृष्टीने सर्व प्रथम लॉर्ड हार्डिंज या गव्हर्नर जनरलने विचार केला. परंतु रेल्वे वाढ करण्याची मोठी कामगिरी डलहौसीच्या काळात झाली. या वेळेपावेतो ब्रिटिशांचे जवळजवळ संपूर्ण भारतावर वर्चस्व स्थापन झालेले असल्याकारणाने, प्रदेशांचे संरक्षण करण्यासाठी रेल्वेची आवश्यकता वाटत होती. तसेच आर्थिक दृष्टिकोनातून भारतातून जाणारा कच्चा माल पाठविण्यासाठी, तसेच इंग्लंडमधून तयार होऊन भारतात येत असलेला माल भारतात ठिकठिकाणी बाजारपेठेत पाठविण्यासाठी रेल्वेवाढ करणे आवश्यक होते. त्यासाठी डलहौसीने रेल्वेचे जाळे पसरवण्यास सुरुवात केली. भारतातील पहिली रेल्वेगाडी मुंबई ते ठाणे (२१ मैल) १८५३ मध्ये सुरू झाली. त्यानंतर कलकत्ता ते राणीगंज तसेच मद्रास ते अर्काट दरम्यान रेल्वे सुरू झाली. आर्थिक दृष्टिकोनातून ब्रिटिशांनी भारतात रेल्वेसेवा वाढवली केली. त्याचे भारतातील आर्थिक क्षेत्रात अनेक परिणाम दिसून आले. गावामध्ये शहरी वस्तू येऊ लागल्याने ग्रामीण उत्पादनावर त्याचा परिणाम झाला. बाजारातील मालाच्या मागणीप्रमाणे पिके काढण्यात येऊ लागली. ज्यूट, कापूस, गहू हा बाजारात ठिकठिकाणांहून आणणे सोयीचे झाले. त्यामुळे जास्त नफा देणारी पिके काढण्यावर शेतकरी भर देऊ लागले. नाशवंत मालही एका ठिकाणाहून दुसरीकडे जलद पाठविणे शक्य झाले. देशाच्या कोणत्याही भागात डाक पाठवता येऊ लागली. परंपरागत चालणाऱ्या उद्योगांवर मात्र विपरीत परिणाम दिसून आले. त्यात आधुनिकतेकडे कल वाढला. परकीय भांडवल इतर उद्योगांमध्ये गुंतवले जाऊ लागले. अशा प्रकारे वाहतूक व आर्थिक व्यवस्थेत

वाढ होण्यास मदत झाली. मात्र त्याचा जास्तीत जास्त फायदा ब्रिटिशांनाच होत होता. पुढे १८५७ चा स्वातंत्र्यसमर ब्रिटिशांना मोडून काढता येणे शक्य झाले. रेल्वे सुरू झाल्याने नव्या यंत्राची ओळख भारतीयांना होत गेली.

(उ) न्यायालयीन प्रशासन

ब्रिटिशांचा बंगालमध्ये सुतनाती, गोविंदपूर, कलकत्ता येथे प्रथम प्रशासकीय कारभार आला (१६९८). जमीनदारीच्या हक्काबरोबरच न्यायव्यवस्था पाहणे ही जबाबदारी कंपनीने हस्तगत केली. मात्र न्यायपद्धती पूर्वी प्रमाणेच ठेवली. ग्रामीण भागात पंचायतीमार्फत तंटे, तक्रारी यांचे निराकरण केले जात असे. वॉरन हेस्टिंग्ज गव्हर्नर जनरल म्हणून भारतात आल्यानंतर १७७३ पासून बंगालमधील प्रशासनातील धोरणात बदल होत गेला. क्लार्कव्हच्या वेळी राजकीय सत्ता हाती आल्यानंतर फक्त हक्क व अधिकार हाती घेतले, मात्र जबाबदारी टाळली. हेस्टिंग्जने परिस्थिती लक्षात घेऊन अधिकाराबरोबर जबाबदारीही आपल्याकडे घेतली.

वॉरन हेस्टिंग्जने न्यायखात्यातील गोंधळ दूर करण्यासाठी न्यायखात्यात सुधारणा केल्या. त्याने प्रत्येक जिल्ह्यात एक दिवाणी व एक फौजदारी न्यायालयांची स्थापना केली. न्यायालयाच्या कामकाजावर कलेक्टरचे नियंत्रण होते. फौजदारी न्यायालयातील प्रमुख अधिकारी काझी, मुफती व दोन मौलवी होते. दिवाणी न्यायालयास कंपनीने नियुक्त केलेले दिवाण मदत करीत. हिंदू व मुसलमानांना त्यांच्या धर्माप्रमाणे न्याय देण्यात येई. खेड्यांतील लोकांना खेड्यातच न्याय मिळेल अशी व्यवस्था करण्यात आली. त्यामुळे कामकाजामध्ये नियमितपणा येत गेला. कॉर्नवॉलिस गव्हर्नर जनरल म्हणून भारतात आल्यानंतर त्याने न्यायखात्यात सुधारणा केल्या. १७८७ मध्ये न्यायखात्यातील खर्च कमी करण्यासाठी त्याने बंगालमधील जिल्ह्यांची संख्या ३६ होती ती २३ केली. प्रत्येक जिल्ह्याचा कलेक्टर हाच प्रमुख अधिकारी होता. त्याच्याकडे न्यायखात्यातील सुधारणांसाठी अधिकार देण्यात आला. सन १७९० मध्ये प्रत्येक जिल्ह्यातील फौजदारी न्यायालयाऐवजी कलकत्ता, मुर्शिदाबाद, पाटणा व ढाका येथे फौजदारी न्यायालयाने सुरू केली. तेथे कंपनीचे दोन अधिकारी मुफती, काझी यांच्या मदतीने कामकाज पाहत. मात्र त्यांना नेमण्याचा अथवा काढून टाकण्याचा अधिकार गव्हर्नर जनरलकडे होता. सन १७९३ मध्ये कलेक्टरच्या हातून न्यायदानाचे काम काढून घेण्यात आले. प्रत्येक जिल्ह्यासाठी स्वतंत्र न्यायालये स्थापन करून त्यांच्याकडे मुलकी तसेच महसुली न्यायव्यवस्थेचे काम सोपविण्यात आले. कलकत्ता, मुर्शिदाबाद, ढाका व पाटणा या प्रादेशिक न्यायालयाविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयाकडे दाद मागण्याची व्यवस्था करण्यात आली. न्यायदानाच्या कामकाजासाठी नियमावली तयार करण्यात

आली. सर्व भारतीय कायद्यांचे एकीकरण करून जी कायदेसंहिता तयार केली ती कॉर्नवॉलिस संहिता किंवा कॉर्नवॉलिस कोड म्हणून ओळखली जाते.

लॉर्ड बेंटॉकच्या काळातही काही न्यायालयीन सुधारणा करण्यात आल्या. त्याने १८२९ मध्ये प्रांतीय न्यायालये व फिरती न्यायालये रद्द केली. १८३२ मध्ये अलाहाबाद येथे स्वतंत्र न्यायालयाची स्थापना करण्यात आली. १८३२ मध्ये बंगालमध्ये ज्युरी पद्धती चालू केली. हे ज्युरी भारतीय असत. न्यायालयाच्या कामकाजाची भाषा या वेळेपावेतो फारसी भाषा होती त्याऐवजी भारतीय-मातृभाषा अपील करता येऊ लागले. १८३० पासून न्यायदानाच्या अगदी प्राथमिक स्तरावर भारतीयांची न्यायाधीशपदी नियुक्ती करण्यात येऊ लागली.

अशा प्रकारे कंपनीच्या राजवटीत न्यायव्यवस्था व न्यायप्रशासन हे प्रशासकीय तसेच महसूल वसुलीच्या कामकाजाचे एक अंग म्हणून पाहिले जात होते. १८५८ नंतर ब्रिटिश सरकारची राजवट सुरू झाल्यावर त्यात आणखी बदल होत गेले. लॉर्ड डलहौसीच्या काळात त्याने 'अनेक प्रकारच्या सुधारणा करून हिंदुस्थानात एक क्रांती घडवून आणली' असे म्हटले जाते. या सुधारणा करताना लोकोपयोगी सोयी व्हाव्यात हा हेतू नव्हता तर ब्रिटिश सत्तेचे संरक्षण, हा दृष्टिकोन होता. या सुधारणांचा भारतीयांना निश्चित फायदा घेता आला. एकीची भावना वाढीस लागण्यास हातभार लागला. सांस्कृतिक दृष्ट्या एक राष्ट्र असूनही विशालतेमुळे आणि संपर्क साधनांच्या अभावामुळे जनतेमध्ये एकीच्या भावनेची जाणीव नाहिशी झालेली होती. ती एकीची भावना निर्माण होण्यास मदत झाली. संपूर्ण हिंदुस्थान एकाच शासनाखाली आला. दळणवळणांच्या साधनामुळे संपर्क साधणे सुलभ झाले. एकसंध जीवनाची कल्पना वाढीस लागली. या परिणामांबरोबरच इतरही दुसरे परिणाम दिसून आले. राजकीय क्षेत्रातील धोरणे, खालसा पद्धती, धार्मिक क्षेत्रातील ब्रिटिशांचा हस्तक्षेप, धर्मांतराला पाठिंबा, सैन्यातील व्यवस्थेमुळे सैनिकांमध्ये असंतोष, इत्यादी कारणांमुळे १८५७ चे स्वातंत्र्य समर घडून आले, यानंतर ईस्ट इंडिया कंपनीचा कारभार संपुष्टात येऊन इंग्लंडच्या राणीच्या नावाने कारभार सुरू झाला. ब्रिटिश सरकारच्या हाती सत्ता गेली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) प्रशासकीय यंत्रणेचा वापर करून ईस्ट इंडिया कंपनीने स्वतःची केंद्रीय व प्रांतिक प्रशासन व्यवस्था विकसित केली. ()
- (२) कॉर्नवॉलिसने सारा वसुलीचे धोरण लागू केले. ()

- (३) सारा वसुलीच्या पद्धतीने जमीनदारांना आपल्याकडे वळविण्याचा ब्रिटिश सरकारचा डाव होता. ()
- (४) सारापद्धतीमुळे शेतकऱ्याला उत्पन्नाची व व्यवसायाची खात्री लाभली. ()
- (५) रयतवारी पद्धतीने शेतकरी व सरकार ह्यात कोणीही मध्यस्थ नव्हता. ()
- (६) महालवारी पद्धतीस महसूल वसुलीसाठी करार संपूर्ण गावाबरोबर न करता जमीनदाराबरोबर करण्यात येई. ()
- (७) ब्रिटिशांनी दळणवळण सेवेत वाढ केल्याने, सुधारणा केल्याने गावात शहरी वस्तू येऊ लागल्या त्याचा विपरीत परिणाम ग्रामीण उत्पादनांवर झाला. ()
- (८) वॉरन हेस्टिंगजने न्यायखात्यात सुधारणा केल्या. ()
- (९) ब्रिटिशांनी ज्या विविध सुधारणा केल्या त्याचा मुख्य हेतू लोकसेवा हा होता. ()

४.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (✓) (५) (x)
(६) (x) (७) (x) (८) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (x) (४) (✓) (५) (✓)
(६) (✓) (७) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (x) (४) (✓) (५) (x)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (x) (५) (✓),
(६) (x) (७) (✓) (८) (✓) (९) (x)

४.४ अधिक अध्ययन

रेग्युलेंटिंग ॲक्टनुसार हिंदुस्थानचा व इंग्लंडचा संबंध जडला. त्या वेळची सांपत्तिक स्थिती कशी होती हे पुढील आकडेवारीवरून लक्षात घेता येते.

(१) सन १७७४ मध्ये बंगाल	रुपये
इलाख्यातून झालेली वसूली	२,४८,१४,०४०
खर्च	-१,४८,८४,३५०
शिल्लक	९९,२९,६९०
(२) मद्रासमधील वसूली	८८,७३,०७०
खर्च	-८१,४९,९२०
शिल्लक	७,२३,१५०

टॉमस बॉबिंग्टन मेकॉले हा (१८००-१८५९) प्रख्यात समाजसुधारक झेंचरी मेकॉले याचा पुत्र. लॉर्ड मेकॉले हा मोठा विद्वान लेखक, सुप्रसिद्ध कायदे पंडित व चतुर वक्ता होता. वयाच्या एकतीसाव्या वर्षी तो पार्लमेंटमध्ये निवडून आला. सन १८३४ मध्ये गव्हर्नर जनरलच्या कौन्सिलात कायदे मंत्री म्हणून त्याची नेमणूक झाली. हिंदुस्थानातील लोकांस इंग्रजी भाषेतून पाश्चात्य ज्ञान द्यावे, त्यास सुसंस्कृत करावे असा त्याने सल्ला दिला होता. तो बेंटॉकने मान्य केला. 'इंडियन पिनल कोड' ही त्यानेच तयार केले. शिक्षणासंबंधी त्याने जी एक कैफियत तयार केली ती फार प्रसिद्ध आहे. समाजिक सुधारणा करावी असे त्याचे ध्येय होते.

लॉर्ड मेकॉलेने हिंदुस्थानातील शिक्षणासंदर्भात जी कैफियत मांडलेली होती (१८३५) त्यात पुढील विचार मांडलेला आढळतो-

“पाश्चात्य शिक्षणामुळे हिंदी लोकांचा रंगपालट होणार नाही हे खरे, परंतु त्यांचे विचार, त्यांचे आचार, त्यांची बुद्धी व त्यांची वृत्ती यात पुरेपूर क्रांती झाल्याशिवाय राहणार नाही.”

४.५ सारांश

ब्रिटिशांनी भारतात आपल्या सत्तेचा पाया रोवल्यानंतर त्यांचा वसाहतवाद वाढीस लागला. प्रथम बंगाल इलाखा निर्माण झाला नंतर मुंबई, मद्रास इलाखे निर्माण झाले. कंपनीचा भारतातील कारभार पाहण्यासाठी रॉबर्ट क्लाइव्हपासून एकूण सोळा गव्हर्नर जनरल (हंगामी ग.ज. सोडून) नेमले गेले. कंपनीची कारभारातील व्यवस्था पाहता त्यात लक्ष घालण्याची आवश्यकता ब्रिटिश सरकारला वाटू लागली. त्यातूनच काही कायदे केले. कंपनी अंतर्गत चालणाऱ्या गैरकारभारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व इतर कारणांमुळे रेग्युलेशन ऑक्ट १७७३ संमत करण्यात आला. त्यानुसार कंपनीच्या कारभारात काही बदल झाले. या कायद्यातील त्रुटी लक्षात घेऊन १७८४ मध्ये पिटचा कायदा करण्यात आला. गव्हर्नर जनरलचे बोर्ड ऑफ कंट्रोलची निर्मिती करण्यात आली.

भारतात कंपनीच्या अंतर्गत प्रशासनामध्ये सुधारणा करण्यासाठी कॉर्नवॉलिसने प्रयत्न केले. बेंटॉकने शिक्षण क्षेत्रात सुधारणा केल्या. डलहौसीच्या काळात सत्तेचे केंद्रीकरण झाले.

वेल्सलीने तैनाती फौजेच्या पद्धतीचा अवलंब करून साम्राज्य उभारणीस हातभार लावला. पुढे डलहौसीच्या काळात जवळ जवळ संपूर्ण हिंदुस्थानावर इंग्रजांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले. या साम्राजाच्या रक्षणासाठी कार्यक्षम लष्कर उभारणे आवश्यक हे लक्षात घेऊन त्यात सुधारणा केल्या.

भारतातील प्रबोधनाच्या परिणामामुळे काही राष्ट्रवादी संस्थांची स्थापना झाली. बंगाल, मुंबई, मद्रास इलाख्यात येथे ज्या राष्ट्रवादी संघटना उदयाला आल्या त्यातून राष्ट्रवादी चळवळी उदयाला आल्या. राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाल्यावर राष्ट्रवादी संघटना मागे पडल्या, भारताप्रमाणेच भारताबाहेरही काही राष्ट्रवादी संघटनांही स्थापना झाली.

सुरुवातीच्या काळात ब्रिटिश व्यापाऱ्यांचे शांततामय व्यापाराचे धोरण होते. ते मागे पडले, त्यांनी बंगालमध्ये आपली सत्ता प्रस्थापित केल्यानंतर जे धोरण कंपनीने ठेवले त्यातून इंग्लंडमध्ये मोठ्या प्रमाणावर संपत्ती नेण्यास सुरुवात केली. वसाहतीमध्ये वाणिज्यवादी धोरण लागू करून भारतीय भूप्रदेशांची लूट सुरू केली. या परिस्थितीचे चित्रण विचारवंतांनी आपल्या लेखनीतून मांडण्यास सुरुवात केली. ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणाचे अनेक परिणाम भारतातील परंपरागत चालत आलेल्या अर्थव्यवस्थेचा न्हास होत गेला. उद्योगधंद्याचा व ग्रामव्यवस्थेचा न्हास होत गेला. कारागिरांचे शोषण होत गेले. शेतीच्या व्यापारीकरणाचे अनेक परिणाम दिसून आले.

ब्रिटिशांनी कंपनीच्या ताब्यात असलेल्या प्रदेशात प्रशासकीय सुधारणा करण्यास सुरुवात केली. त्यात कॉर्नवॉलिसने कायमदारा पद्धती लागू करून महसूल वसुलीचे धोरण ठरवून दिले. टॉमस मनरोने रयतवारी पद्धतीचा अवलंब केला. ब्रिटिशांचा जवळजवळ संपूर्ण भारतावर अंमल सुरू झाल्याने प्रशासनाच्या सोयीसाठी ब्रिटिशांनी रेल्वे सुरू केली दळणवळणात वाढ होत गेली. लष्करी व न्यायालयीन क्षेत्रांत सुधारणा लागू केल्या.

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) रेग्युलेशन ऑक्ट लागू करण्याची कारणे स्पष्ट करा.
- (२) ब्रिटिशांचे कंपनीच्या काळातील लष्करासंबंधी धोरण विशद करा.
- (३) बंगालमधील उदयाला आलेल्या राष्ट्रवादी संघटनांची माहिती लिहा.
- (४) 'हिंदुस्थानाची लक्ष्मी दर्यापार जाऊ लागली' असे लोकहितवादींनी का म्हटले होते?
- (५) भारतातील उद्योगधंद्याचा न्हास होण्याची कारणे स्पष्ट करा.

- (६) कॉर्नवॉलिसने लागू केलेल्या कायमधारा पद्धतीचे स्वरूप कसे होते? त्याचे गुण-दोष स्पष्ट करा.
- (७) ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळात केलेल्या न्यायालयीन सुधारणांची माहिती लिहा.

४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

मराठी

- (१) बेडेक दि.के., भणगे भा.शं. (संपादक), भारतीय प्रबोधन
- (२) चितळे वि.सी., नवभारताचा सांस्कृतिक इतिहास
- (३) देशपांडे सुधाकर, अर्वाचीन भारताचा इतिहास
- (४) इनामदार ना.र. (संपादक), लोकहितवादींची शतपत्रे
- (५) जोशी ग.ना., भारतीय तत्त्वज्ञानाचा बृहद् इतिहास खंड-९, आधुनिक भारताचे तत्त्वज्ञान
- (६) जावडेकर शं.द., आधुनिक भारत
- (७) कुलकर्णी अ.रा, कंपनी सरकार
- (८) लेले रा. के., वृत्तपत्रांचा इतिहास

- (९) सरदेसाई गो.स., ब्रिटिश रियासत (पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध)
- (१०) ओतुरकर रा.वि., हिंदुस्थानचा सोपपत्तिक इतिहास

इंग्रजी

- (१) देसाई ए.आर., सोशल बॅकग्राऊंड ऑफ इंडियन नॅशनॅलिझम
- (२) के. ॲन्टानोव्हा, जी बोनार्ड लेव्हिन, जी. कोटॉव्हस्की, ए हिस्ट्री ऑफ इंडिया
- (३) मुजुमदार आर.सी., (संपादक) द हिस्ट्री ऑफ कल्चर ऑफ द इंडियन पीपल
- (४) मुखर्जी रामकृष्ण, द राइज ऑफ ऑफ द ईस्ट इंडिया कंपनी
- (५) पी.जे. मार्शल, ईस्ट इंडियन फोर्चुन्स, द ब्रिटिश इन बेंगाल इन द एटिन्थ सेचुरी
- (६) पर्सिव्हल स्पेअर, ए हिस्ट्री ऑफ इंडिया
- (७) रॉबर्टस् पी. आी., ब्रिटिश इंडिया
- (८) रानडे, एम जी., रिलिजस अँड सोशल रिफॉर्म
- (९) प्रियोळकर के., द प्रिन्टिंग प्रेस इन इंडिया : इट्स बिगिनिंग अँड अलर्ली डेव्हलपमेंट

Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University

(Estd. by the Government of Maharashtra and Recognised by the University Grants Commission)

उपलब्ध शिक्षणक्रम Programmes Offered

Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Gardening
- ❖ Foundation in Agricultural Science
- ❖ Preparatory (English Medium)
- ❖ Certificate in Fire & Safety Engg. Management
- ❖ Certificate in Beauty Parlour Mgnt. (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Fabrication (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Tourist Guide (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Tailoring (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Lathe Operator (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mason (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Plumber (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Two Wheeler Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Domestic Wireman (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Fitter General (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mechanic Radio & Tape Recorder (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Screen Printing (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Four Wheeler Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Refrigeration and Air Conditioning (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in TV & VCD Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Industrial Security Guard (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Photography (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Motor Rewinding (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Computer Operating Skills (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mobile Repairing (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Beauty Parlour Management
- ❖ Certificate in German Language
- ❖ Certificate in French Language
- ❖ Certificate in English Language
- ❖ Certificate in Spanish Language
- ❖ Certificate in Arabic Language
- ❖ Certificate in Chinese Language
- ❖ Certificate in Japanese Language
- ❖ Certificate in Information Technology for School Students: Primary (5th to 7th Std)
- ❖ Certificate in Information Technology for School Students: Secondary (8th to 10th Std)
- ❖ MPSC/UpSC (Composite) Competitive Examination Guidance Program
- ❖ Foundation Course in Soft Skills Programme
- ❖ Preparatory (Marathi Medium)
- ❖ Certificate Programme in Human Rights
- ❖ Certificate Programme in Early Childhood Care and Education
- ❖ Certificate Programme for Self Help Group Facilitators

- ❖ Certificate Programme in Information & Communication Technology for Teachers
- ❖ Certificate Programme in Content Cum Methodology
- ❖ Certificate in Information Technology
- ❖ Patient Assistant
- ❖ Dai Prashikshan
- ❖ Arogyamitra
- ❖ Home Care Assistant

Online Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Programming Expertise in C
- ❖ Certificate in Data Structure using C
- ❖ Certificate in OOPS and C++
- ❖ Certificate in Programming Excellence Through VB.NET
- ❖ Certificate in Building Web Portals through ASP.NET
- ❖ Certificate in Enterprise Solutions Using J2EE
- ❖ Certificate in Programming Excellence Through C#
- ❖ Certificate in Visual Programming
- ❖ Certificate in Computer Fundamentals
- ❖ Certificate in Office Tools
- ❖ Certificate in Linux
- ❖ Certificate in JAVA
- ❖ Certificate in Visual Basic
- ❖ Certificate in Oracle
- ❖ Certificate in Computerised Financial Accounting (New)

Offline Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Computer Operations
- ❖ Certificate in Computer Preparatory Skills
- ❖ Certificate in Computer Operations for the Blind
- ❖ Certificate Programme in Counsellor Training

Diploma Programmes

- ❖ Agri Business Management
- ❖ Fruit Production
- ❖ Vegetable Production
- ❖ Floriculture & Landscape Gardening
- ❖ Agro Journalism
- ❖ Horticulture
- ❖ Co-operative Management
- ❖ Co-operative Management (Dairy)
- ❖ Co-operative Mgmt. (Agro-based Co-operatives)
- ❖ Co-operative Management (Banking)
- ❖ Fire Safety Engg. Management
- ❖ Co-operative Management (Self Employment Services Co-op. Institutions)
- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Windows 2000 Server)
- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Linux)

उपलब्ध शिक्षणक्रम Programmes Offered

- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Windows Server 2003)
- ❖ Printing Technology and Graphic Arts
- ❖ Fashion Design
- ❖ Interior Designing and Decoration
- ❖ Electrician & Domestic Appliances Maintenance
- ❖ Automobile Techniques
- ❖ Cyber Security
- ❖ Fabrication
- ❖ Electronic Equipment Maintenance & Repairs
- ❖ Air Conditioning & Refrigeration
- ❖ In-Flight Cabin Crew Training & Air Travel Mgmt.
- ❖ Customer Care & Air Travel Management
- ❖ Paithani Weaving
- ❖ Civil Supervisor
- ❖ Mechanical Techniques
- ❖ Gandhi Vichar Darshan
- ❖ Mass Communication & Journalism
- ❖ School Management
- ❖ Communication Engineering
- ❖ Computer Technology
- ❖ Industrial Electronics
- ❖ Instrumentation Engineering
- ❖ Mechanical Engineering
- ❖ Production Engineering
- ❖ Automobile Engineering
- ❖ Thermal Engineering
- ❖ Yogashikshak
- ❖ Medical Laboratory Technician
- ❖ Ophthalmic Technical Assistant
- ❖ Computing
- ❖ Advance Diploma in Computing
- ❖ Bachelor of Arts in Mass Communication & Journ.
- ❖ Bachelor of Library & Information Science
- ❖ Bachelor of Education
- ❖ B.Ed. (e-Education)
- ❖ Bachelor of Science (Bio-Technology)
- ❖ Bachelor of Science (Bio-Informatics)
- ❖ Bachelor of Science (Actuarial Science)
- ❖ Bachelor of Science (Medical Laboratory Tech.)
- ❖ Bachelor of Science (Optometry)
- ❖ Bachelor of Science (Business Information Systems)
- ❖ Bachelor of Computer Applications
- ❖ Bachelor of Design (Interior Design)
- ❖ Bachelor of Architecture (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Marine Engineering (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Electronics & Telecommunication Engg. (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Mechanical Engineering (2010 Pattern)
- ❖ B.Sc. in Nautical Science

Post Graduate Diploma Programmes

- ❖ Post Graduate Diploma in Advanced Pedagogy
- ❖ Hospital and Health Care Management

Post Graduate Programmes

- ❖ Master of Business Administration (Hospitality Mgmt.)
- ❖ Master of Business Admin. (Insurance and Banking)
- ❖ Master of Business Administration (General: HRD, Finance & Marketing)
- ❖ Master of Commerce
- ❖ Master of Business Administration (Air Travel Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Airline Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Airport Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Aviation Mgmt.)
- ❖ Master of Science (Hotel and Tourism Mgmt.)
- ❖ Master of Science (Food Processing & Preservation)
- ❖ Master of Library & Information Science
- ❖ Master of Education
- ❖ Master of Arts (Education)
- ❖ Master of Architecture (General)
- ❖ Master of Architecture (Construction Mgmt.)
- ❖ Master of Architecture (Environmental Architecture)
- ❖ Master of Architecture (Urban & Regional Planning)
- ❖ Master of Science (Bio-Technology)
- ❖ Master of Science (Bio-Informatics)
- ❖ Master of Science (Actuarial Science)
- ❖ Master of Science (Urban & Regional Planning)
- ❖ Master of Arts (Subject Communication)
- ❖ Master of Arts (Educational Communication)
- ❖ Master of Arts (Distance Education)
- ❖ Master of Commerce (Subject Communication)
- ❖ Master of Science (Subject Communication)

Degree Programmes

- ❖ Bachelor of Science (Horticulture)
- ❖ Bachelor of Science (Agriculture)
- ❖ Bachelor of Commerce (Marathi Medium)
- ❖ Bachelor of Commerce (English Medium)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Hotel and Tourism Management)
- ❖ Bachelor of Business Admin.(Insurance and Banking)
- ❖ Bachelor of Co-operative Management
- ❖ Bachelor of Business Administration (Airline Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Air Travel Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Airport Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Aviation Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Commerce (Finance and Accounts)
- ❖ Bachelor of Science (Hotel Mgmt.& Catering Operations)
- ❖ Bachelor of Science (Hotel and Tourism Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Science (Media Graphics & Animation)
- ❖ Bachelor of Arts